

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
ESKİÇAĞ DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ

Yayın No: 381

ARCHIVUM ANATOLICUM

ANADOLU ARŞİVLERİ

Cilt: 20	Sayı:1	Haziran	2026
----------	--------	---------	------

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
ESKİÇAĞ DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ

Yayın No: 381

ISSN: 1300-6355

ARCHIVUM ANATOLICUM

ANADOLU ARŞİVLERİ 20/1

ANKARA - Haziran 2026

Ankara Üniversitesi Anadolu Arşivleri Dergisi

Archivum Anatolicum Journal

Cilt/Volume: 20 Sayı/Issue: 1 | Yıl/Year: 2026

Baş Editör Editor in Chief	Prof. Dr. Özlem SİR GAVAZ 0000-0001-6671-6691
Editörler Editors	Prof. Dr. İrfan ALBAYRAK 0000 0002 9340 5749 Doç. Dr. Gülgüney MASALCI ŞAHİN 0000-0003-2692-874X Doç. Dr. Rukiye ÖZTÜRK 0000-0002-7368-3346 Arş. Gör. Dr. Nalan BURULDAĞ 0000-0003-3931-4544 Arş. Gör. Aslı Çiçek ÖZBEK BİLGİLİ 0000-0003-1073-0341
Dil Editörleri Language Editors	Doç. Dr. Betül YALÇINKAYA AKÇİT Ankara Üniversitesi (Almanca Dil Editörü) Arş. Gör. Dr. Mustafa Uğur TULÜCE Ankara Üniversitesi (İngilizce Dil Editörü) Arş. Gör. Ferhat TAŞTEMEL Ankara Üniversitesi (Fransızca Dil Editörü)
Sahibi ve Genel Yayın Yönetmeni Owner and Executive Editor	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Adına Sahibi Prof. Dr. İrfan ALBAYRAK Ankara Üniversitesi, ialbayrak@ankara.edu.tr
Dergi Yönetim Merkezi Journal Management Centre	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Faculty of Languages, History and Geography, Ankara University
Yazışma ve İletişim Correspondence and Communication	🏠 AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Atatürk Bulvarı, No:45-45/A 06100 Sıhhiye/Ankara-Türkiye ✉ gavaz@ankara.edu.tr 🌐 https://dergipark.org.tr/tr/pub/aran
Yayıncı Publisher	Ankara Üniversitesi Ankara University
Yayın Türü Publication Type	Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda yılda iki kez yayımlanan uluslararası, hakemli, bilimsel bir dergidir. Yaygın süreli bir yayındır.
İndeksler ve Dizinler Indexes and Directories	Dergimiz TR-Dizin (ULAKBİM) , MLA International Bibliography , ERIH PLUS , alan indeks ve bibliyografya serilerinde taranmaktadır.
	 Bu eser, Creative Commons Alıntı-Gayriticari 4.0 Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

Prof. Dr. Şeyma AY ARÇIN (Pamukkale Üniversitesi)

Prof. Dr. Hakan EROL (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Leyla MURAT KARAKURT (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Yusuf KILIÇ (Pamukkale Üniversitesi)

Prof. Dr. Esmâ REYHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Hatice PALAZ ERDEMİR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Prof. Dr. Esmâ ÖZ KIRIŞ (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Prof. Dr. Deniz SARI (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. Nihal TÜNER ÖNEN (Akdeniz Üniversitesi)

Prof. Dr. Nurgül YILDIRIM (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üniversitesi)

Doç. Dr. Murat ÇAYIR (Ankara Üniversitesi)

Doç. Dr. Alican DOĞAN (Millî Savunma Üniversitesi)

Doç. Dr. Muammer ULUTÜRK (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Doç. Dr. Hüseyin UZUNOĞLU (Akdeniz Üniversitesi)

Doç. Dr. F. Gülten EKMEK (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Semih Yaşar ÇİZİKÇİ (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Abdülkani KAÇAR (Mardin Artuklu Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri | Research Articles

AÇIL, Okan (1-17)	MS 66-73 Yahudi-Roma Savaşında Yahudi Cephesinin Örgütlenememe Durumu The Lack of the Judean Front to Organise in The Jewish-Roman War of 66–73 CE
ALTUN YILDIRIM, Cansu (18-27)	Çivi Yazılı Metinlere Göre Mezopotamya’da Hayvanlar Arasında Görülen Salgınlar Epidemics among Animals in Mesopotamia According to Cuneiform Texts
JEAN, Eric (28-40)	Moving Borders Between Cappadocia and Cilicia? The Case of the Porsuk Höyük Fortress (Niğde) in the 2nd Millennium BCE Kapadokya İle Kilikia Arasında Değişen Sınırlar Mı? Mö 2. Binyılda Porsuk Höyük Kalesi (Niğde) Örneği
KALMIŞ, Gökhan (41-55)	Ağrı İli Patnos İlçesi’nde Önemli Bir Karaz Merkezi: Uzungün Yamaç Yerleşmesi A Significant Karaz Center in the Patnos District of Ağrı Province: The Uzungün Slope Settlement
KARAKUŞ, Onur Sadık (56-67)	The Ephesian Silversmiths (Argyrokopoi) and the Mining Economy in Roman Asia Minor in the Context of Professional Associations Ephesoslu Gümüşçüler (Argyrokopoi) ve Mesleki Dernekler Bağlamında Roma Anadolu’sunda Maden Ekonomisi
NİŞANCI, Betül (68-83)	Asur Devleti’nde Vekil Krallık: Güç, Ritüel Ve Geçici İktidar Substitute Kingship in the Assyrian State: Power, Ritual and Temporary Authority
TAŞDÜVENÇİ, Burak KARAGEÇİ, Mustafa (84-97)	Mezopotamya ve Doğu Akdeniz Metinlerine Göre Kehanet Geleneği The Tradition of Divination According to Mesopotamian and Eastern Mediterranean Texts
TUNCER, Hasan (98-110)	Hitit Saray Ve Tapınaklarında Bir Görevli: Avlu Temizleyicisi (LÚKİSAL.LUH) An Official in the Hittite Palaces and Temples: Courtyard Sweeper (LÚKİSAL.LUH)

MS 66-73 Yahudi-Roma Savaşında Yahudi Cephesinin Örgütlenememe Durumu

The Lack of the Judean Front to Organise in The Jewish-Roman War of 66–73 CE

Okan AÇIL

Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

ÖZET

MS 66–73 yılları arasında Roma İmparatorluğu ile Iudaea Yahudileri arasında gerçekleşen savaş çeşitli yönlerden derinlemesine ele alınmıştır. Bahse konu bu çalışmalar, konuyu çoğunlukla Roma ilerleyişi ve taarruzu perspektifinden incelemektedir. Bu çalışma, söz konusu mücadeleyi Yahudi cephesinin örgütlenememe durumu üzerinden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Zira savaş sürecinde Iudaea toplumunun ortak bir strateji ve merkez etrafında birleşememesi, Romalılara karşı etkili bir direnişin oluşturulamamasında belirleyici unsur olmuştur. Bu durum, farklı gruplar arasında ortaya çıkan hizipleşmeler ve uzlaşmazlıklarla daha da derinleşmiştir. Çalışmada başlıca kaynak olarak Flavius Iosephus'un *Bellum Iudaicum* adlı eseri kullanılmakta ve yazarın tanıklığı eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmektedir. Öyle ki, Iosephus'un hem savaşın bir aktörü olması hem de eserlerini Roma himayesindeyken kaleme alması, anlatısı üzerinde bazı soru işaretleri doğurmaktadır. Bununla birlikte Tacitus gibi diğer antik yazarların sınırlı aktarımları da karşılaştırmalı bir çerçeveye sunmaya imkân sağlamaktadır. Çalışmada işaret edilen örgütlenememe durumu, savaş karşıtları ve savaş yanlıları arasındaki ayrışma, savaş yanlılarının kendi iç bölünmeleri, ılımlı grubun tasfiyesi ve aşırılıkçı gruplar arasındaki hizipleşmeler olmak üzere dört aşamada incelenmektedir. Bu çerçevede, Yahudi cephesindeki örgütlenememe durumunun sebepleri ve bu durumun savaşın seyrine etkisi üzerinde durulmuştur. Neticede, Iudaea cephesindeki hizipleşmenin kolektif hareket yeteneğini nasıl zayıflattığını tarihi bir bakış açısıyla inceleyen bu çalışmada, örgütlenememe konusunda ideolojik, sınıfsal ve kişisel sebeplerin etkin olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Ms 66-73, Yahudi, Roma, Savaş, Hizipler.

ABSTRACT

The war of 66–73 CE has been extensively examined, typically from the standpoint of Roman military expansion and offensive policy. In contrast, this study evaluates the conflict by concentrating on the Jewish side's failure to establish effective organisation. Throughout the war, Judean society was unable to consolidate around a unified strategy or central authority, a shortcoming that substantially reduced its ability to mount an effective resistance against Roman forces. This absence of cohesion was further deepened by pronounced internal divisions, as different groups embraced opposing and frequently incompatible positions. The principal source for this study is Flavius Iosephus's *Bellum Iudaicum*, which is analysed through a critical lens. Iosephus's position as both a direct participant in the conflict and an author writing under Roman patronage generates significant concerns about the neutrality of his account. Even so, the writings of other ancient authors, such as Tacitus, provide a limited yet useful comparative perspective. The study addresses the issue of organisation in four stages: split between peace and war factions, internal conflicts within pro-war groups, removal of moderates, and struggles among extremist factions.. It demonstrates that methodological, ideological, social, and personal factors jointly shaped organisational weakness and affected the war's development.

Keywords: 66-73 CE, Jew, Rome, War, Factions.

Sorumlu yazar: Okan AÇIL

Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

E-mail: okan.acil@erzurum.edu.tr

ROR ID: ror.org/038pb1155

Geliş Tarihi(Received): 03.04.2026 **Kabul Tarihi(Accepted):** 30.05.2026 **Yayın Tarihi(Published):** 25.06.2026

Atıf bilgisi:

Okan Açıl, "MS 66-73 Yahudi-Roma Savaşında Yahudi Cephesinin Örgütlenememe Durumu" *Archivum Anatolicum* 20, no. 1 (Haziran 2026): DOI: 10.46931/aran.1922649

Dergimizde yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlara aittir. Yayımlanan çalışmalar CC-BY-NC lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır. The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors. Published articles are made available as open access under a CC-BY-NC licence.

Giriş

MS 66-73 yılları arasında Roma İmparatorluğu ile Iudaea (Iudaia) Yahudileri arasında yaşanan savaş, antik dünyanın en dikkat çekici mücadelelerinden biridir. Savaşın sebepleri, seyri ve sonuçları üzerine oldukça kapsamlı ve tabiatıyla çoğunluğu Roma ilerleyişi ve taarruzu perspektifli çalışmalar yapılmıştır.¹ Ancak savaş sırasında Yahudi cephesinde de birtakım gelişmeler yaşanmıştır. Bunların en dikkat çekicilerinden biri Iudaea ahalisinin örgütlenememesi durumudur. Kabul edilebileceği üzere savaş koşullarında başarının temel unsurlarından biri örgütlü bir yapıdır. Zira böyle bir yapı, insan gücü ve kaynakların verimli biçimde kullanılmasına, hızlı karar alma ve uygulamaya, meşru bir temsilcinin müzakere gerçekleştirebilmesine ve ortak bir amaç ve otorite etrafında birleşen topluluğun daha dirençli hale gelmesine olanak tanımaktadır. Ancak örgütlenmeyi başaramayan yapılarda tam tersi bir durum görülebilmektedir. Öyle ki birden fazla liderin çelişen kararları kaos ortamının oluşmasına, kaynakların dağınık ve verimsiz kullanılmasına, iç çatışmaların maddi ve manevi gücü çökertmesine ve meşru bir otorite olmadığından diplomatik çözüm olanaklarının ortadan kalkmasına yol açmaktadır. Belirtilen hususlar, savaş durumunda belirleyici birer dezavantaja dönüşmektedir. Bu çalışmada Iudaea cephesinin örgütlenememesi durumu ile işaret edilen, Iudaea ahalisinin savaş boyunca strateji, otorite ve amaç birliğinden yoksun kalmasıdır. Nitekim hem savaşı tetikleyen isyan hem de savaş süresince Yahudi ahali, Romalılara karşı takınılması gereken tavır konusunda birbirleriyle uzlaşamayan ve mücadele eden çok sayıda gruba bölünmüştür. Çalışma boyunca kullanılan Iosephus ve Tacitus'un anlatıları bu bölünmüşlüğü açıkça yansıtmaktadır. Buna karşın savaşın Roma cephesi, savaş boyunca son derece disiplinli ve merkezi bir komuta etrafında hareket etmiştir.

MS 66–73 Yahudi–Roma Savaşı'nda Yahudi cephesinin örgütlenememe durumuna ilişkin kaynaklar sınırlı ve büyük ölçüde tek merkezlidir. Flavius Iosephus'un (yak. MS 37-100) bahsi geçen savaşı konu alan *Bellum Iudaicum* adlı eseri söz konusu mücadeleye dair en ayrıntılı ve sistematik anlatıyı sunmaktadır. Yazar burada hem savaşın askerî seyri hem de bahse konu dönemdeki Iudaea toplumunun iç yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Iosephus'un anlatısını özgün kılan en önemli unsur, savaşın ilk safhasında Yahudi cephesinin komutanlarından biri olarak bizzat çatışmaya katılmış olmasıdır. Bu durum, onu yalnızca bir tarihçi değil, aynı zamanda olayların doğrudan şahidi ve aktörü hâline getirmektedir. Savaşın ilerleyen kısımlarında Romalılara teslim olan Iosephus, devrin Roma'daki hâkim gücü olan Flavianus Hanedanlığının himayesine girerek eserlerini bu dönemde kaleme almıştır.²

Iosephus'un konumu, onun tanıklığını vazgeçilmez kılmakla birlikte, aynı zamanda birtakım sorunları da beraberinde getirmektedir. Zira Iosephus'un savaş sırasındaki “taraf olma” durumu ile eserlerini Roma himayesinde kaleme almış olması, anlatısı üzerinde bazı şüpheler oluşturmaktadır. Bu noktada öncelikle kendisinin yazım amacına işaret edilmelidir. Onun, memleketini ve itibarını savunmak güdüsüyle eserlerini oluşturduğu düşünülmektedir. Buna göre yazar eserlerinde, isyan eden Yahudilerin bir kısmını kınarken Roma'yı ve sahip olduğu inancı övmeye çalışmakta ve savaş sırasında gösterdiği faaliyetleri haklı çıkarma çabasıdadır.³ Ayrıca özellikle cephe komutanlığı yaptığı dönemde diğer kişi ve gruplarla yaşadığı problemleri anlatısına yansıtması da dikkat çekmektedir.⁴ Öte taraftan, savaş sırasında yaşananları kesintisiz şekilde aktaran Iosephus, esasen

1 İşaret edilen çalışmalar, tamamının sunulması mümkün olmayan devasa bir literatür oluşturmaktadır. Konuyla ilgili doğrudan yapılan çalışmaların yanında Yahudi tarihini anlatan genel eserlerde de bilgi bulmak mümkündür. Doğrudan MS 66-73 savaşı ile ilgili olan çalışmalardan güncel bir seçki için bkz.; Alaattin Cem Özdemir, *Roma İmparatorluk Döneminde Yahudi İsyanları* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019); Andrea M. Berlin ve J. Andrew Overman, *The First Jewish Revolt Archaeology, History and Ideology* (London: Routledge, 2002); Hatice P. Erdemir ve Halil Erdemir, “Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler”, *History Studies 2/Özel Sayı*, (2010): 117-136; Hatice P. Erdemir ve Halil Erdemir, “66-70 Yılları Arası Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Günümüze Yansımaları”, M. Öztürk ve E. Çakar (ed.), *Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri Bildiriler Kitabı* (29-21 Mayıs 2009), (Elazığ: Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2011), 179-206; Martin Goodman, *The Ruling Class of Judea the Origins of the Jewish Revolt against Rome A.D. 66-70* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); Necmettin Bilik, *Roma İmparatorluk Döneminde Yahudi İsyanları: Büyük İsyan* (Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 2021); Steve Mason, *A History of the Jewish War A.D. 66-74* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016); Susan Sorek, *The Jews against Rome War in Palestine AD 66-73* (London: Continuum, 2008); Yunus Emre Ceren, *Provincia Iudaea'da Yahudi İsyanları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019). Savaşı tetikleyen isyanın sebeplerine dair genel bir kanı için ayrıca bkz.; E. Mary Smallwood, *The Jews under Roman Rule from Pompey to Diocletian* (Leiden: Brill, 1976), 294; James. J. Bloom, *The Jewish Revolts against Rome A.D. 66-135* (USA: McFarland, 2010), 16-20; Mason, *A History of*, 201-208, 581-585; Lester L. Grabbe, *A History of the Jews and Judaism in the Second Temple Period 4* (London: T&T Clark, 2021), 384-386.

2 Iosephus'un hayatı ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz.; Muzaffer Demir ve Ebru Özer, “Titus Flavius Iosephus'un Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/75, (2020): 240-251; Tessa Rajak, *Josephus the Historian and His Society* (London: Duckworth, 2002), 12-222.

3 K. Atkinson, *A History of the Hasmonean State: Josephus and beyond* (London: Bloomsbury, 2016), 4.

4 Iosephus, görevi sırasında Giskhalalı Ioannes ile ciddi problemler yaşamıştır (Ios. Bell. 2. 585-632). Buna paralel olarak anlatısında kendisinden

tüm savaş boyunca daimî olarak sahada da değildir. Yazar otobiyografisinde, Vespasianus'un MS 67 tarihli lotapata kuşatması sırasında Romalılara teslim olup esir alındığını söylemektedir. Bahse konu esaret MS 69 yılında sona ermiştir. Tabiatıyla Iosephus, esaret yıllarında bölgede yaşananlara doğrudan şahit olmamıştır. MS 70 yılı itibarıyla ise Roma saflarında Yahudi cephesine karşı mücadele ettiği görülmektedir.⁵ Bu aşamada da kendisinin Roma saflarında yer alması sebebiyle Hierosolyma (modern Kudüs) içerisinde, Yahudiler arasında, yaşananlara doğrudan şahitlik edemediğini söylemek mümkündür. Iosephus otobiyografisinde ayrıca savaşın ardından Roma'ya gittiğini, Roma vatandaşlığı ile ödüllendirildiğini, yıllık maaşa bağlandığını, Vespasianus'tan geniş mülkler aldığını ve Vespasianus öldükten sonra da iyi muamele gördüğünü söylemektedir.⁶ Sunulan durum, yazarın eserlerini savaş sonrasında Roma'da kaleme aldığı düşünüldüğünde anlatısı üzerindeki soru işaretlerini çoğaltmaktadır. Belki de bu sebeple alakalı olarak Iosephus anlatısının birçok noktasında tarihsel hakikati eksiksiz ve doğru biçimde aktardığı iddiasında bulunarak okuyucusunu ikna etmeye çalışmaktadır.⁷ Hadiseler hakkında bilgi veren diğer bazı yazarları ise olayları yüzeysel ve hatalı aktardıkları gerekçesiyle eleştirmektedir.⁸ Bu vurgu, değişken konumundan kaynaklanan şaibelerden ötürü, kendisini ve anlatısını güvenilir kılma çabası olarak görülebilir. Ancak neticede, başlangıç aşamasında belirtildiği gibi konu özelinde Iosephus'un tanıklığı vazgeçilemez konumdadır.

MS 66-73 savaşı sırasında yaşanan örgütlenememe durumu hakkında bilgi veren başka kaynaklar da mevcuttur.⁹ Bunlardan biri olan Tacitus, olaylara yalnızca kısmi olarak değinmektedir. Bu durum yazarın odak noktası ve yazım biçimiyle alakalıdır. Tacitus için Iudaea'da yaşananlar Roma tarihinin geniş anlatısı içerisinde tali bir olay konumundadır.¹⁰ Bu sebeple verdiği bilgiler sınırlı, seçici ve çoğu zaman doğrudan Roma merkezli bir bakış açısını yansıtmaktadır. Ancak Iosephus'un anlatısının kısmen başka bir kaynaktan desteklenmesi ve teyit edilmesini sağlaması bakımından önemlidir.¹¹

Sunulan durum ve kaynaklar çerçevesinde çalışmanın çıkış noktasının Iudaea Yahudilerinin savaş sırasında ortak bir eylem oluşturmaması durumu olduğu söylenebilir. İşaret edilen durum, niteliksel içerik analizi kapsamında birincil kaynak analizine dayalı tarihsel-analitik yöntemle ele alınmıştır. Temel kaynak olarak Iosephus'un eserleri kullanılmış, Tacitus ise tamamlayıcı-teyit edici bir kaynak olarak değerlendirilmiştir. Bu kapsamda çalışmada, I. Yahudi-Roma Savaşı sırasında Yahudi cephesinin örgütlenememe durumuna odaklanılarak savaşın seyrine farklı bir perspektiften bakılması amaçlanmaktadır. Ayrıca örgütlenememe durumunun temelinde yer alan unsurlar üzerinde de durulmuştur. İsyanın başlangıcından, savaşın sonuna kadar görülebildiğini öne sürdüğümüz bu durum, çalışmada dört aşamada ele alınmıştır. Bunlardan ilki henüz başlangıç aşamasında görülen savaş karşıtları ile savaş taraftarları arasındaki bölünmüşlüktür. İkincisi, savaş taraftarlarının ılımlılar ve aşırılıkçılar olarak ayrılmasıdır. Üçüncüsü ılımlıların tasfiyesi ve sonuncusu ise aşırılıkçıların kendi arasındaki hizipleşmeleridir. Çalışma bu yaklaşımla savaşın askerî seyrinin yanında dönemin toplumsal ve siyasi dinamiklerini de ele alan bir perspektif sunmayı hedeflemektedir.

İsyanın Başlangıcındaki Bölünmüşlük: Savaş Karşıtları ve Savaş Taraftarları

MS 66 yılında Iudaea Yahudilerinin Roma'ya karşı başlattığı isyan henüz daha ilk aşamada ahali arasındaki parçalanmışlığı su yüzüne çıkarmıştır. Zira henüz bir Roma müdahalesinin gerçekleşmediği bu dönemde dahi ahali temelde savaş karşıtları ve savaş taraftarları olmak üzere iki ana gruba ayrılmıştır. Dönemin Iudaea toplumunun siyasi-dini elit tabakasını oluşturanlar bu aşamada savaş karşıtı cepheye yer almaktadır.¹² Savaş karşıtlarının

bahsederken kötü ve aşağılayıcı sıfatlar kullanmaktadır (Ios. Bell. 2.585-587, 4.85)

5 Ios. Vita 414-416.

6 Ios. Vita 422-429.

7 Iosephus'un anlatısının doğruluğuna dair beyanlarda bulunduğu kısımlar için bkz.; Ios. Bell. 1.6, 1.9-11, 7.455; Ios. Ant. 20.157.

8 Iosephus'un diğer yazarları eleştirdiği kısımlar için bkz.; Ios. Bell. 1.1-2, 1.7.

9 Bu noktada Hegesippus'tan (Pseudo-Hegesippus) da bahsetmek gerekmektedir. MS IV. yüzyılda yaşamış olan yazar *De Excidio Hierosolymitano* adlı eserinde konuyla ilgili bilgi sunmaktadır. Ancak bu eser, tamamıyla Iosephus'a dayanan bir özet niteliğindedir. Eserini oluştururken sadece özetlemekle kalmayan Hegesippus, olayları Hristiyan bakışıyla ele almıştır (Carson Bay, "Pseudo-Hegesippus at Antioch? Testing a Hypothesis for the Provenance of the *De Excidio Hierosolymitano*", *Babelao* 8, (2019): 97-98). Hegesippus, temelde Iosephus'un bir özetini sunuyor olması itibarıyla bu çalışmada ayrı olarak kullanılmamıştır.

10 Tacitus'un anlatısı Roma ve imparatorlar odaklıdır. Yazar eyaletleri sadece bu çerçevede ele almaktadır (Bülent İplikçioğlu, *Eskibati Tarihi I* (Ankara: TTK, 1997), 441-442).

11 Jonathan J. Price, *Jerusalem under Siege the Collapse of the Jewish State 66-70 C.E.* (Leiden: Brill, 1992), 194.

12 Peter Schafer, *The History of the Jews in the Greco-Roman World* (London: Routledge, 2003), 123.

en simgesel figürleri, Yahudi Kral II. Agrippa (MS 27/28-94/95)¹³ ve kohenlik¹⁴ müessesesinin mensuplarıdır. İsyanın hemen başlangıcında kohenler, Hierosolyma'nın ileri gelenleri ve II. Agrippa, galeyana gelmiş olan ahaliyi teskin etmek için yoğun bir diplomatik çaba harcamıştır. Bu çerçevede II. Agrippa, kız kardeşi ile birlikte Hierosolyma'da halkın şikayetlerini dinlemiş ve savaş yanlılarını sükunete davet eden kapsamlı bir nutuk irat etmiştir. Bu konuşmada, Roma'nın askeri gücünden ve daha önce mağlup ettikleri kavimlerden örneklerle bahsedilerek ve ahalinin başlatmayı arzuladığı savaşın başarıya ulaşmasının imkansızlığı savunulmuş ve barışın sürdürülmesi telkin edilmiştir.¹⁵ Ancak bahse konu uzlaştırmacı tavır toplumdaki kopuşun önüne geçememiştir. Öyle ki ahalinin bir grubu sulhu reddetmiştir.¹⁶ Savaş karşıtlarının ilk faaliyetlerinden anlaşılabileceği üzere bu kişiler temelde bölgede hâkim olan Roma yönetim sistemine dahil veya paydaş olan kimselerdir. Onların bu grupta yer almasının sebepleri de esasen bu durumla alakalıdır. Mevcut statükonun sürdürülmesi konumlarını devam ettirmeleri anlamına gelmektedir. Din görevlilerinin de bu grupta yer alması durumu ise Roma politikalarının Yahudi inancına ciddi bir tehdit oluşturmaması durumuyla açıklanabilmektedir.¹⁷ Ayrıca Roma ile girişilecek bir çatışmanın yıkıcı sonuçlarını ön görebilmeleri de savaş karşıtı bir pozisyon benimsemeleri üzerinde etkilidir.

Belirtilen dönemde faaliyet gösteren savaş taraftarlarının durumu ise oldukça farklıdır. Bu grup, kendi arasında ortak bir fikrin peşinden ilerleyen ve tek bir merkezden yönetilen kimselerden oluşmamaktadır. Aksine farklı liderlerin idaresinde hareket etmekte ve farklı hedefler uğruna mücadele etmektedirler. Ortak bir zeminde buluştukları tek nokta ise savaş taraftarı olmalarıdır. Bahse konu lider ve gruplardan ilki eski baş kohenlerden Ananias'ın¹⁸ oğlu olan ve tapınakta sagan¹⁹ olarak görev yapan Eleazar (Eleazaros) ben Ananias (Ananias oğlu Eleazar) ve takipçileridir.²⁰ Iosephus, Eleazar ben Ananias'ın Romalılara karşı özgürlük güdüsüyle hareket ettiğini söylemektedir.²¹ Eleazar ben Ananias, faaliyetleri çerçevesinde tapınakta Roma İmparatorları adına sunulan kurbanları sonlandırmıştır. Bu durum, Roma otoritesine karşı açık bir savaş ilanı anlamına gelmektedir.²² Burada ilgi çekici olan nokta, Eleazar'ın babası eski baş kohen Ananias'ın statükonun sürdürülmesi düşüncesine sahip barış yanlılarından biri olmasıdır.²³

Eleazar ben Ananias'ın faaliyetleri, özellikle kurbanların reddedilmesi, savaş karşıtı grubun büyük tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu noktada duruma müdahale etmek adına yeniden halka hitap etmiş ancak beklenen faydayı elde edememişlerdir. Savaş karşıtı cephe mevcut durum karşısında dönemin Iudaea eyaleti (Provincia Iudaea) yöneticisi (procurator) Florus (MS 64-66)²⁴ ve II. Agrippa'dan yardım talep etmiştir. Yardım çağırısı karşısında Florus bir müdahalede bulunmamayı tercih etmişse de II. Agrippa, savaş taraftarlarının kontrol altına alınması adına üç bin kişilik bir kuvvet göndermiştir.²⁵ Bu kuvvetler aracılığıyla savaş karşıtları Hierosolyma'nın üst kısımlarını kontrol altına almıştır. Buna karşılık Eleazar ben Ananias ve takipçileri kentin daha aşağı kısımlarında ve özellikle tapınak ile çevresine hâkim durumdadır. Gelinek noktada savaş taraftarları ile savaş karşıtları arasındaki bölünmüşlük kente fiziki manada da yansımış ve kent iki rakip kampa bölünmüştür. Hemen sonrasında ise

13 Herodes soyunun son kralı olarak bilinen II. Agrippa, bahse konu dönemde Iudaea yöneticisi değildir. Roma İmparatorları Claudius ve Nero'dan edindiği insanlarla diğer bazı bölgeleri yöneten bir kraldır. Ayrıca Hierosolyma tapınağının gözetimi ve baş kohenlerin atanması yetkisi de bu dönemde kendisine verilmiştir (A. Schalit, "Agrippa II," F. Skolnik ve M. Berenbaum (ed.), *Encyclopaedia Judaica* 1, (USA: Thomson Gale, 2007), 503; David M. Jacobson, *Agrippa II the Last of the Herods* (London: Routledge, 2019), 16-38, 135).

14 Kohenler en sade şekilde, dönem Yahudilerinin dini temsilci ve görevlileri olarak tanımlanabilir. Kohenler ve kohenlik müessesesinin ortaya çıkışı, gelişimi, görevleri ve hiyerarşisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Muhammed Güngör, "Yahudilikte Özel bir Sınıf: Yahudi Din Adamı Kohenler", *Oksident* 1/2, (2019): 198-216.

15 Ios. *Bell.* 2.336-344. II. Agrippa'nın savaş taraftarı grubu sakinleştirmek için yaptığı konuşma için ayrıca bkz. Ios. *Bell.* 2.345 - 401.

16 Ios. *Bell.* 2.405-407.

17 Zafer Duygu, *Vadedilmiş Topraklar Ortadoğu'yu Esir Alan bir Yahudi Mitinin Tarihi* (İstanbul: Kronik, 2025), 345. Roma politikalarının Yahudi inancına ciddi bir tehdit oluşturmaması hakkında ayrıca bkz.; Hatice P. Erdemir, "Roma İmparatorluğu Yönetiminin Yahudi Politikası", F. M. Emecen (ed.), *Eski Çağ'dan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, (İstanbul: Kitabevi, 2009), 29-33..

18 Bahsi geçen Ananias, MS 48-59 yılları arasında baş kohenlik yapmıştır. Ananias'ın hayatı ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz.; James C. Vanderkam, *From Joshua to Caiaphas High Priests after the Exile* (Minneapolis: Fortress Press, 2004), 455-463.

19 Segan/Segan, tapınak hiyerarşisinde baş kohenin ardından en önemli kişidir. Görevleri arasında baş kohen ayinlerini icra ederken ona eşlik etmek, daimi (tamid) kurbanların sunulmasını ve genel manada tapındaki günlük rutin ayinleri denetlemek bulunmaktadır (Shmuel Safrai, "Temple", F. Skolnik ve M. Berenbaum (ed.), *Encyclopaedia Judaica* 19, (USA: Thomson Gale, 2007), 619).

20 Price, *Jerusalem under* 18; Schafer, *The History of*, 123. Price burada Ananias oğlu Eleazar'ın takipçilerinin zelotlar olduğunu söylemektedir. Ancak burada henüz bir zelotlar grubu oluşmamıştır. Ayrıntı, ilerleyen kısımda detaylı şekilde ele alınmıştır.

21 Ios. *Bell.* 2.443.

22 Ios. *Bell.* 2.409 - 410.

23 Price, *Jerusalem under*, 41.

24 Florus hakkında bilgi için bkz.; Smallwood, *The Jews under*, 271.

25 Ios. *Bell.* 2.411 - 421. II. Agrippa'nın ordusu çoğunluğu Yahudilerden oluşmamaktadır (Price, *Jerusalem under*, 54).

gruplar arasında, birbirlerinin sahip olduğu alanları ele geçirmek adına ilk çatışmalar başlamıştır. Bu çerçevede Eleazar ben Ananias ve taraftarları ile II. Agrippa'nın askerleriyle desteklenen savaş karşıtları arasında sonuçsuz bir mücadele başlamıştır.²⁶

Kent içerisindeki mücadelenin devam ettiği sırada, savaş taraftarı gruplardan bir diğeri olan Sicarii'nin Manahem liderliğinde faaliyetleri de görülmeye başlanmıştır. Esasen bu nokta Sicarii'nin ortaya çıktığı tarih değildir. Grubun ilk faaliyetleri MS 50'li yıllarda başlamıştır.²⁷ Grubun temelleri ise MS 6 yılında bir isyanla ortaya çıkan Galilaealı (Galilaia) Ioudas'a, ideolojisi ise Galilaealı Ioudas'ın ortaya koyduğu dördüncü felsefeye dayanmaktadır.²⁸ Bu dönemde lider olarak karşımıza çıkan Manahem, Galilaealı Ioudas'ın oğlu ya da torunudur.²⁹ Dolayısıyla liderlikte ve ideolojide bir devamlılığın söz konusu olduğu söylenebilir. Manahem önderliğindeki grubun hareket amacının dördüncü felsefe ile paralel olacak şekilde "tek gerçek hükümdar olan Tanrı yönetimine kavuşmak" ve hedeflerinin ise gayrimeşru olarak kabul ettikleri tüm beşerî yönetimleri ortadan kaldırmak olduğu söylenebilir.³⁰

Manahem önderliğindeki Sicarii, Hierosolyma'ya bu dönemde güçlü bir şekilde girerek kentte devam etmekte olan mücadelenin seyrini değiştirmiştir. Grup daha önce Masada'ya saldırarak buraya yerleşmiştir³¹ ve bölgedeki cephanelikler³² aracılığıyla donatılmıştır. Manahem ancak bundan sonra, bir bayram sırasında taraftarlarıyla birlikte Hierosolyma'ya girmiş ve isyanın liderliğini elde etme girişimlerinde bulunmuştur. Bu çerçevede, II. Agrippa'nın kuvvetleri ile savaş karşıtlarına karşı çeşitli saldırılar düzenlemişlerdir. Savaş karşıtları bu saldırılar neticesinde hâkim bulundukları yukarı kentten çekilmek durumunda kalmışlardır. Sicarii daha sonra arşivlerin de bulunduğu bazı önemli yapıları ateşe vermiş ve II. Agrippa'nın gönderdiği kuvvetlerinde aralarında bulunduğu savaş karşıtlarını kuşatma altına almıştır.³³ Sicarii ve Manahem'in eylemleri arasında bulunan arşivlerin yakılması, vandalca gerçekleştirilen rastgele bir eylem olarak değil planlı ve stratejik bir girişim olarak görülmektedir. Zira bahse konu arşivde borç kayıtları da yer almaktadır. Kayıtların ortadan kalkmasıyla henüz isyanın başlangıcında tarafsız olan ve ekonomik problemler yaşayan kimseler savaş taraftarlarına sempati duymaya başlayacaktır.³⁴ Sicarii ve Manahem'in gerçekleştirdiği bu eylemler sırasında savaş taraftarı cepheye yer alan Eleazar ben Ananias ve takipçilerinin onlarla beraber hareket ettiğine dair bir emare bulunmamaktadır.

Manahem ilerleyen süreçte giriştiği faaliyetler çerçevesinde eski baş kohen Ananias'ın ölümüne yol açmıştır. Ancak faaliyetlerindeki ölçsüzlük sadece savaş karşıtlarına zarar vermekle kalmamış, savaş taraftarları da ondan rahatsızlık duymaya başlamıştır. Bu kapsamda Eleazar ben Ananias ve takipçileri, tapınakta bulunduğu bir sırada Manahem'e karşı bir saldırı gerçekleştirmiştir. Sicarii bu saldırı karşısında dağılmış ve liderleri Manahem ise öldürülmüştür. Sicarii'den geriye kalan grup, Manahem'in bir akrabası olan Eleazar ben Yair (Iaeiros) (Yair oğlu Eleazar) önderliğinde Masada'ya çekilmeyi başarmıştır.³⁵ Bu hadisenin ardından Sicarii'nin faaliyetlerini daha çok Masada ve çevresinde sürdürdüğü ve Hierosolyma'da yaşananlara dahil olmadığı görülmektedir.

Sicarii'nin Hierosolyma'dan çekilmesinin ardından Eleazar ben Ananias, kontrolü elinde tutmaya devam etmiştir. Bu kapsamda mevcut kuşatmayı devralmış ve kuşatma altında bulunanlarla bir müzakere gerçekleştirmiştir. Ancak çağrıyı kabul eden Roma askerleri silah ve teçhizatlarını bıraktıktan sonra saldırıya uğramış ve katledilmişlerdir.³⁶ İsyanın başlamasının ardından Hierosolyma'da yaşanan bu gelişmeler, diğer bölgelerde Yahudi nüfusa karşı bir tepki oluşmasına yol açmıştır. Bu kapsamda Yahudi nüfusun Yahudi olmayan nüfus ile birlikte yaşadığı Caesarea

26 Ios. Bell. 2.423-424.

27 Sicarii'nin Iudaea yöneticisi Feliks (MS 52-60) döneminde (Ios. Ant. 20.160-164), Festus (MS 60-62) döneminde (Ios. Ant. 20.185-188) ve Albinus (MS 62-64) döneminde de (Ios. Ant. 20.204-210) faaliyetleri bulunmaktadır.

28 Galilaealı Ioudas, MS 6 yılında bölgenin bir Roma eyaletine dönüştürülmesi sürecinde Yahudi ahalîyi isyana teşvik etmiştir. Kurucusu olduğu dördüncü felsefeye göre Tanrı'dan başka bir efendi bulunmamaktadır. Hiçbir ölümlü efendi hoş görülmemelidir. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.; Ios. Bell. 2.117-118; Ios. Ant. 18.23-25; Recep Özman ve Okan Açıl, "Sicarii Örgütü ve Faaliyetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 38/65, (2019):23-25; Richard A. Horsley ve John S. Hanson, *Bandits, Prophets and Messiahs Popular Movements in the Time of Jesus* (Minneapolis: Winston Press, 1985), 190-202.

29 Horsley ve Hanson, *Bandits, Prophets*, 201; Solomon Zeitlin, "The Sicarii and Masada", *The Jewish Quarterly Review* 57/4, (1967): 252.

30 Richard A. Horsley, "The Sicarii: Ancient Jewish Terrorists", *The Journal of Religion* 59/4, (1979): 442-444; Zeitlin, "Sicarii and Masada", 252.

31 Ios. Bell. 2.408

32 Kral I. Herodes (MÖ 37-4) daha önce MÖ 34 yılında çıkması muhtemel bir savaşa hazırlık olarak Masada'ya yığınak yapmıştır. Ancak beklenen savaş gerçekleşmemiştir. Bölgenin kuru iklimi bu kaynakların bozulmadan ilgili döneme kadar korunmasını sağlamıştır (Bloom, *The Jewish Revolts*, 66).

33 Ios. Bell. 2.433-442; Ios. Bell. 2.425-432.

34 Özman ve Açıl, "Sicarii Örgütü", 30; Smallwood, *The Jews under*, 294.

35 Ios. Bell. 2.441-448.

36 Ios. Bell. 2.449-453. Bahse konu Roma askerleri arasında, II. Agrippa'nın gönderdiği birliklerde bulunan askerler olduğu gibi isyanın başında Caesarea'ya çekilen Florus'un Hierosolyma'da bıraktığı askerler (Schafer, *The History of*, 123) de olmalıdır.

(Kaisareia) gibi bölgelerde karşılıklı çatışmalar başlamış ve kargaşa Syria ile Aleksandreia'ya kadar yayılmıştır.³⁷ Hierosolyma'da yaşananlar ve asayiş problemlerinin geniş bölgelere yayılması üzerine artık Roma müdahalesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu kapsamda Roma'nın Syria yöneticisi Cestius Gallus (MS 63-67) müdahale için XII. Fulminata Lejyonu ve vassal devletlerin gönderdiği kuvvetlerden bir birlik oluşturmuştur. Cestius Gallus'un kuvvetleri arasında II. Agrippa'nın gönderdiği bir birlik de yer almaktadır.³⁸

Cestius Gallus, hazırlıklarını tamamlamasının ardından harekete geçmiş ve Hierosolyma önlerine yaklaşmıştır. Bu sırada Yahudi ahali kendisine karşı bir harekât gerçekleştirmiş ve MS 66 yılında Beth Horon yakınlarında başarıya ulaşmıştır.³⁹ Bu taarruz sırasında, savaş taraftarı liderlerin en önemlilerinden biri olan Simon bar Giora (Giora oğlu Simon) ilk defa tarih sahnesine çıkmıştır. Kendisi bu mücadelede Roma kuvvetlerine arkadan saldırarak mühimmat taşıyan hayvanları yağmalamış ve önemli miktarda ganimeti ele geçirerek kente taşımıştır.⁴⁰ Simon bar Giora'nın bu noktadan önceki hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Sadece adından hareketle, Yahudiliğe sonradan geçen bir ailenin mensubu olduğu⁴¹ ve Yahudilerin ağırlıklı nüfus olmadığı Gerasa'dan geldiği düşünülmektedir. Ancak kendisinin Gerasa'dan ne zaman ve ne için ayrıldığı konusu belirsizdir.⁴² Belirtmek gerekir ki bu aşamada da Simon bar Giora ile savaş taraftarı diğer gruplar arasında stratejik bir eşgüdüm bulunduğu dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Roma'nın bu ilk ve başarısız müdahalesi sonrasında savaş karşıtı grup aktif şekilde faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Onlar hala, Roma'nın öfkesinden çekinmekte ve bu sebeple örgütlü ve topyekûn şekilde savunmayı desteklemek yerine savaş taraftarlarına af vaadiyle silah bırakma çağrısı yapmaktadır. Ancak bu girişimin karşılık bulmamıştır. Bunun üzerine bu defa kentin kapılarını açarak Cestius Gallus'u davet etme kararı almışlardır.⁴³ Neticede bu girişim de başarıya ulaşamamıştır. Bu sırada Cestius Gallus, ilk başarısız müdahalesinin ardından kuşatmayı bir süre daha devam ettirmiş ancak sonrasında kuşatmayı sonlandırarak geri çekilmiştir.⁴⁴ Mevcut gelişme temelde savaş karşıtları ile savaş taraftarları arasında süregelen örgütlenememe ve çatışma durumuna son vermiştir. Zira bu noktada savaş karşıtlarının kullandığı "Roma yenilmezdir" argümanı ahali nezdinde bir süreliğine geçersiz hale gelmiştir. Artık üstünlük savaş taraftarlarından yanadır.

İsyanın başlangıcından itibaren Iudaea ahalisinin sunulan faaliyetleri üzerinden örgütlenememe durumu açık şekilde görülebilmektedir. Öte taraftan bölgenin Roma idaresine karşı bir isyan içerisinde olduğu ve Roma'nın bu duruma müdahale edecek olması da kaçınılmaz bir gerçektir. Bu gerçek karşısında fikir ayrılıkları sebebiyle savaş karşıtları ve savaş taraftarları olarak bölünmüş olan ahali yaklaşmakta olan Roma müdahalesine karşı ortak bir tepki üretememiştir. Aksine örgütlenmek yerine kent içerisinde kamplaşmaya ve birbirleriyle mücadeleye başlamışlardır. Roma müdahalesinin başladığı noktada dahi taraflar örgütlenerek ortak bir savunma sunmamış, fikri ayrılıklarını sürdürmüşlerdir. Temelde aynı fikre sahip olan savaş taraftarlarının birbirlerinden bağımsız halde hareket etmeleri ve birbirleriyle olan mücadeleleri ise bahse konu örgütlenememe durumunun daha somut bir örneğini sunmaktadır. Özellikle Eleazar ben Ananias'ın ve Manahem'in ayrı liderler olarak hareket etmesi, mücadeleleri ve Sicarii'nin savaş taraftarlarıyla birleşmek yerine Masada'ya çekilme kararı örgütlenememe durumunun boyutunu göstermesi bakımından önemlidir. Benzer şekilde Simon bar Giora'nın da ayrı faaliyetlerde bulunması savaş taraftarı bloğun merkezi bir komuta yapısından yoksun, karizmatik liderler etrafında toplanmış çeşitli gruplardan oluştuğunu teyit eder niteliktedir.

37 Emilio Gabba, "The Social, Economic and Political History of Palestine 63 BCE-CE 70", W. D. Davies ve L. Finkelstein (ed.), *The Cambridge History of Judaism* 3, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 157.

38 *Ios. Bell.* 2.499-500.

39 *Ios. Bell.* 2.517-519; Schafer, *The History of*, 124. Cestius Gallus'un Hierosolyma önlerine gelene kadar izlediği güzergâh ve gerçekleştirdiği müdahaleler için ayrıca bkz. Smallwood, *The Jews under*, 296.

40 *Ios. Bell.* 2.521.

41 Martin Hengel, *The Zealots* (Edinburgh: T&T Clark, 1989), 374; Solomon Zeitlin, *The Rise and Fall of the Judean State* 3 (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1978), 86.

42 Hengel, *The Zealots*, 374.

43 *Ios. Bell.* 2.523-526.

44 *Ios. Bell.* 2.540-555; Tac. *Hist.* 5.10; Suet. *Vesp.* 4. Cestius Gallus'un geri çekilmesi durumu, kuvvetlerinin önemli bir kısmının imha edilmiş olması (Price, *Jerusalem under*, 11), kışın yaklaşması ve savaş döneminin sona ermesi (Smallwood, *The Jews under*, 297) ve askeri deneyimi olmayan sivil bir idareci olmasından kaynaklanan tecrübesizliği (Bloom, *The Jewish Revolts*, 74) gibi açıklamalarla izah edilmeye çalışılmaktadır.

Bölünmüşlüğü Keskinleşmesi; Ilımlılar ve Aşırılıkçılar

Cestius Gallus'un Hierosolyma önlerinden çekilmesiyle Vespasianus komutasındaki ana Roma müdahalesinin başlamasına kadar Iudaea'da yaklaşık bir yıllık bir müdahalesizlik dönemi başlamıştır. Bu dönemin başlangıcı itibariyle savaş taraftarları üstün bir konumdadır. Zira ilk Roma müdahalesi savuşturulmuş ve Cestius Gallus'un çekilen ordusunu takip edenler kente döndüklerinde savaş karşıtları üzerinde şiddet veya ikna yoluyla baskı kurmuştur.⁴⁵ Dolayısıyla Hierosolyma'da savaş taraftarlarının lehine bir ortam oluşmuştur. Bu durumdan istifade etmek isteyen savaş taraftarları sonraki adımda hızla teşkilatlanma çalışmalarına girişerek Hierosolyma'da bir toplantı düzenlemiş ve bir isyan hükümeti kurulmuştur.⁴⁶ İsyan hükümetinin görev dağılımında eski bir baş kohen olan Ananus ben Ananus (Ananos)⁴⁷ ve Iosephos ben Gorion (Gorion oğlu Iosephos), Hierosolyma'nın idaresinden ve surların onarımından sorumlu kılınmıştır. Bu noktada Ananus ben Ananus tüm hükümetin de lideri haline gelmiştir. Iudaea taşrasında da örgütlenme ve merkezi otoritenin tesisi adına bazı atamalar gerçekleştirilmiştir. Atamalar arasında Idumaea'ya (Idoumaia) Eleazar ben Ananias'ın ve Galilaea'ya yazar Iosephus'un görevlendirmeleri⁴⁸ dikkat çekmektedir.

Bahse konu teşkilatlanma girişimiyle savaş taraftarları örgütlenmeyi başarmış gibi görünmektedir. Ancak durum daha farklıdır. Teşkilatlanma çalışmasında ilk dikkat çeken husus, Cestius Gallus'a karşı mücadele sırasında yararlılıklar gösteren bazı kişi ve grupların yönetimden uzak tutulmuş olmasıdır. Bu isimlerden ilki daha önce ismi zikredilmeyen ancak Cestius Gallus ile mücadele sırasında etkin rol aldığı anlaşılan Eleazar ben Simon (Simon oğlu Eleazar) ve takipçileri olan zelotlar (zealotlar) dır.⁴⁹ Bu noktada zelotlar konusuna ayrı bir pencere açmak gerekmektedir. Öyle ki konu, tanımlamalar ve sınırlılıklar noktasında ciddi fikir ayrılıkları barındırmaktadır. Zelotların kökeni hakkındaki bazı görüşler onları oldukça erken dönemlere tarihlemektedir. Ancak bir kısım başka görüşler MS I. yüzyıla işaret etmektedir. Ayrıca zelotların bölgedeki tüm Roma karşıtı hareketleri kapsadığına dair görüşler de bulunduğu gibi buna karşı çıkanlar da mevcuttur. Hatta böyle bir grubun hiç var olmadığı iddiası dahi bulunmaktadır.⁵⁰ Anlaşıldığı kadarıyla bu durumun temelinde zelot ifadesinin bir sıfat ve üst tanım olarak kullanılması ile zelotlar ifadesinin örgütlü hareket eden bir gruba işaret etmesi arasındaki nüans bulunmaktadır. Konuya dair tartışmanın en güncel örneklerinden birini sunan Babadostu, zeal terimi ve zelot/zealot ifadesinin kelime anlamıyla (gayretliler) onursal bir sıfat olarak Yahudiler arasında çok eski dönemlerden beri kullanıldığını söylemektedir. Ancak zelot sıfatıyla anılan herkes, zelotlar grubuna dahil değildir. Dolayısıyla bu ifade bireysel nitelermeler için de kullanılabilir.⁵¹ Burada belirtmek gerekir ki çalışmada daha önce ve burada zelot ifadesiyle anılan kimseler bir grup oluşturmayan, bireysel manada zelot sıfatı uygun görülen kişilerdir. Zelotların, savaş taraftarı bir grup olarak Hierosolyma'da ortaya çıkışları ise genel kabule göre MS 67/68 yılında vuku bulan bir hadisedir.⁵² Bu çalışmada zelotlar, örgütlenememe durumu içerisinde yer alan bir grup olarak ele alınacağından sunulan grup tanımına işaret edilmektedir. Dolayısıyla bu kısımda anılan zelotlar ifadesi henüz bir gruba işaret etmemektedir.

Eleazar ben Simon, Cestius Gallus ve Romalılardan elde edilen ganimetlerin çoğunluğunu elinde tutmaktadır. Ancak bu duruma rağmen zalim mizacı ve yandaşlarının davranışları sebebiyle hükümet oluşumunda bir göreve

45 Ios. Bell. 2.562. Zaferin birçok kararsız Yahudiye savaş taraftarlarının saflarına katılmaya ikna ettiği düşünülmektedir (Bloom, *The Jewish Revolts*, 76; Zeitlin, *The Rise and*, 3).

46 Price, *Jerusalem under*, 51.

47 Ananus ben Ananus MS 62 yılında sadece üç aylığına makamda kalabilmiş olan bir baş kohendir. Baş kohenliği sırasında Yahudi meclisinde aldığı bir kararlar bir infaz gerçekleştirmiştir. Ancak bölge bir Roma eyaleti olduğu için Roma otoritelerinin izni olmadan infazın uygulanması mümkün değildir. Bu sebeple dönemin Iudaea yöneticisi Albinus'un tepkisini çekmiş ve II. Agrippa tarafından görevden alınmıştır (Vanderkam, *From Joshua*, 476-482).

48 Ios. Bell. 2.562-568.

49 Price, zelotlardan bahsedilen ilk kısmın burası olduğunu savunmaktadır (Price, *Jerusalem under*, 18). Gerçekten de Eleazar ben Simon ilerleyen süreçte bir zelot lideri olarak görülecektir. Ancak zelotlar henüz hala bir grup oluşturmamaktadır.

50 Görüşler için bkz.; Duygu, *Vadedilmiş Topraklar*, 333-334; Erdiç İçten, "I. Yüzyılda Yahudi İsyanı ve Zealot Hareketi", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/3, (2025): 579; Horsley ve Hanson, *Bandits, Prophets*, 217; Rumeysa Babadostu, *Provincia Iudaea'da Zealot Hareketi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 149. Schafer, Manahem, Giskhalalı Ioannes ve Simon bar Giora'yı zelot olarak anmaktadır (Schafer, *The History of*, 123-128). Zelotlar ile Sicarii'nin ayrılığı ya da birbirinden türediğine dair bkz.; Duygu, *Vadedilmiş Topraklar*, 339; İçten, "I. Yüzyılda Yahudi", 581-583. Zelotlar ile Sicarii'nin kesinlikle ayrı gruplar olduğuna işaret edenler için bkz.; Horsley ve Hanson, *Bandits, Prophets*, 200; Morton Smith, "Zealots and Sicarii, Their Origins and Relation", *The Harvard Theological Review* 64/1, (1971): 1-19; Zeitlin, *Rise and Fall*, 60; Zeitlin, "Sicarii and Masada", 263-264.

51 Babadostu, *Provincia Iudaea'da*, 149-158; Smith, "Zealots and Sicarii", 20. Zelotlar adının bir gruba işaret eder halde kullanılması hakkında ayrıca bkz. Hengel, *The Zealots*, 62-66.

52 Horsley ve Hanson, *Bandits, Prophets*, 217; İçten, "I. Yüzyılda Yahudi", 587; Smith, "Zealots and Sicarii", 15-16, 20.

getirilmemiştir.⁵³ Benzer şekilde Cestius Gallus'a karşı mücadele sırasında zikredilen Simon bar Giora'nın da geçici hükümet oluşumunda bir görev alamadığı dikkat çekmektedir. Masada'da meskûn bulunan Sicarii de muhtemelen kendi tercihlerinden ötürü yeni oluşumda yer almamaktadır. İsyan hükümetinde, savaş taraftarı kanatta faaliyet gösterdiği bilinen isimlerden sadece Eleazar ben Ananias yer almıştır. Esasen bu durumu, Idumaea'ya görevlendirilmiş olması sebebiyle, kendisinin merkezden uzaklaştırılması olarak yorumlamak da mümkündür. Öte taraftan isyan hükümetinde yer alanların ise siyasi-dini aristokratlar olduğu görülmektedir. Yapılanmada, isyan sırasında faaliyet gösteren lider ve gruplardan sadece Eleazar ben Ananias'ın görev alması bu durumu doğrular niteliktedir. Öyle ki o, eski bir baş kohenin oğlu olması ve tapınakta görev yapması sebebiyle temelde aristokrat grubun mensubudur.

İsyan hükümetinin bahse konu yapısı bir teşkilatlanma gerçekleşiyormuş gibi görünmesine rağmen esasen savaş taraftarları arasındaki ayrılık durumuna işaret etmektedir. Bu ayrılığın temelinde bazı görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Buna göre, siyasi-dini aristokratlardan oluşan daha ılımlı grup, Roma yönetiminin Yahudilere karşı olan tutumunda değişiklik/yenilik isteyen kimselerden oluşmaktadır. Yönetimden uzak tutulan diğer isimler ise Yahudilerin kurtuluşu ve bağımsız bir devletin yeniden ihyası için mücadele eden daha aşırılıkçı kimselerdir. Bu gruba dahil olanlar Roma İmparatorluğu ve mevcut düzene karşı toplumsal bir devrim hayal eden siyasi isyancılar.⁵⁴ Bu noktada ayrıca belirtmek gerekir ki, ılımlılar olarak tasvir edilen Ananus ben Ananus önderliğindeki hükümetin esasen savaş taraftarı olmadığı, isyanı kontrol altında tutarak aşırılıkçıları pasif hale getirmeyi amaçladığı ve Roma'ya teslim olma niyetinin bulunduğu dair görüşler mevcuttur.⁵⁵ Ancak bu görüşlere karşı çıkan ve ılımlıların da doğrudan savaş taraftarı olduğunu savunan görüşler de bulunmaktadır.⁵⁶ Belirtilen tartışmadan bağımsız şekilde bu çalışmada, Ananus ben Ananus ve ılımlılar savaş taraftarı cepheye yerleştirilmiştir. Çünkü bahse konu dönemde bölge bir Roma eyaletidir. Buna rağmen oluşturulan organizasyon meşruiyetini Roma'dan almamaktadır. Bu durum isyan hükümetinin bölge yönetimine fiilen el koyduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca isyan hükümeti kendi adına sikke de bastırmıştır.⁵⁷ Kaldı ki, lider Ananus ben Ananus, daha önce MS 62 yılında Roma otoritesine karşı faaliyetler göstermesi sebebiyle görevden alınmış bir baş kohendir.⁵⁸ Öte taraftan, bilindiği kadarıyla, kendisinin isyanın hemen başlangıcında faaliyet gösteren savaş karşıtları adına giriştiği bir faaliyet de bulunmamaktadır.

Savaş taraftarı gruplar arasında örgütlenmenin önüne geçen bahse konu durumun yanında, aralarında dengeyi sağlayan başka bir unsurun mevcudiyetinden de bahsedilebilir. İsyan hükümetinin başında bulunan ılımlı aristokratlardan oluşan grup, aşırılıkçıların aksine, yönetim ve diplomasi tecrübesine sahiptir. Ancak teşkilatlanma, otorite sağlama ve Roma taarruzuna hazırlanma noktasında ihtiyaç duydukları askeri güçten mahrumdurlar. MÖ 63 yılında Roma'nın Haşmonayim idaresine son vermesiyle⁵⁹ Iudaea Yahudilerinin kendilerine ait bir düzenli ordusu kalmamıştır. Özellikle MS 6 yılında bölgenin bir Roma eyaletine dönüştürülmesi sonrasında da asayiş ve istikrar Roma tarafından sağlanmıştır. İsyan hükümetinin olası bir ordu kurma teşebbüsü de büyük oranda başarısızlığa uğramaya mahkumdur. Çünkü savaşma çağında olan ve savaşmaya istekli olan nüfus, ılımlıların değil aşırılıkçıların yanında saf tutacaktır. Bu noktada yönetim konusundaki tecrübesizliklerine rağmen aşırılıkçı gruplar, dönem Iudaea yahudilerinin mevcut bulunan tek silahlı gücüdür.⁶⁰

İlimli ve aşırılıkçı savaş taraftarları arasındaki örgütlenmenin önüne geçen ilişkinin yanında isyan hükümetinin özellikle taşradaki teşkilatlanma çabaları kapsamında yaşanan hadiseler örgütlenememe durumunun uygulamada temayüz eden başka bir yönünü sunmaktadır. Zira isyan hükümetinin görevlendirdiği kimseler görev bölgelerine ulaştıklarında yerel odaklar tarafından kabul görmemiş ve teşkilatlanma aslında gerçekleşmemiştir. Hatta bu durum neticesinde daha çok merkezde görülen örgütlenememe ve hizipleşme durumu taşraya da yayılmıştır.

53 Ios. Bell. 2.564-565.

54 Muammer Ulutürk, "Kuşatma Altındaki Kudüs: Yahudi Tarihçi Josephus'un Gözünden Yahudi-Roma Savaşı MS 66-73", *Diyanet İlmî Dergi* 60/4, (2024): 1377.

55 Bu görüşlerden bazıları için bkz.; Bloom, *The Jewish Revolts*, 81; Gabba, "The Social, Economic", 158; Hengel, *The Zealots*, 370; Horsley ve Hanson, *Bandits, Prophets*, 43; Smallwood, *The Jews under*, 299-300; Zeitlin, *The Rise and*, 3; Zeitlin, "Sicarii and Masada", 253.

56 Bu görüşün en şiddetli savunucularından biri olan Goodman (Goodman, *The Ruling Class*, 166-169), ılımlıların toplumdaki önemlerini kaybetmemek adına aşırılıkçıları etkisiz hale getirerek isyanı ele geçirdiklerini savunmaktadır.

57 Geçici hükümetin bastırdığı gümüş ve bakır sikkeler için bkz. David Hendin, *Guide to Biblical Coins* (New York: American Numismatic Society, 2021), 293-324.

58 Bkz. dipnot 47.

59 Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz.; Smallwood, *The Jews under*, 26-30.

60 Price, *Jerusalem under*, 53-54.

İsyan hükümetinin teşkilatlanmadaki başarısızlığının en somut örneklerinden biri Iosephus'un idare sahası olan Galilaea'da görülebilmektedir. Burada başlangıçta yerel bir unsur olarak ortaya çıkan ve ilerleyen süreçte önemli bir lider haline gelecek olan Levi oğlu Giskhalalı Ioannes ile Iosephus arasında şiddetli bir mücadele gerçekleşmiştir. Giskhalalı Ioannes'in isyan öncesi hayatı hakkında da çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak kendisinin saygın bir ailenin mensubu olduğu ve çeşitli sebeplerle yoksul düştüğü ya da toplumdan dışlandığı üzerinde durulmaktadır. Sonrasında ise Galilaea'da bir haydut çetesinin lideri olmuştur.⁶¹ Esasen onun isyanın başlangıcında savaş karşıtı olduğuna dair birtakım bilgiler de mevcuttur. Buna göre Ioannes, Giskhala'da Roma karşıtı hareketlere girişenleri dizginlemeye çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Sonrasında komşu kentlerin Giskhala'yı yerle bir etmesi üzerine adamlarını silahlandırmış ve kenti yeniden imar etmiştir.⁶² Giskhalalı Ioannes otoritesini tanımadığı Iosephus ile olan mücadelesi çerçevesinde onu Roma işbirlikçiliği ile suçlayarak ahaliyi kendisine karşı kıskırtmıştır. Hatta isyan hükümetiyle iletişime geçerek Iosephus'un Hierosolyma'yı ele geçirme amacında olduğunu ve acilen durdurulması gerektiğini bildirmiştir. Ancak bu girişimlerinde başarılı olamamış ve Giskhala surları içerisine hapsedilmiştir.⁶³ İsyan hükümetinin taşradaki örgütlenememe durumu Tiberias ve Sepphoris örneklerinde de görülebilmektedir.⁶⁴

İsyan hükümetinin örgütlenme çabalarının başarısızlığa uğradığı bir diğer konum Akrobatene'dir. Burada, daha önce Cestius Gallus'un kuşatması sırasında gösterdiği faaliyetlerle tanınan ancak isyan hükümetinde görev alamayan Simon bar Giora harekete geçmiştir. Simon bar Giora, kendisine katılacak tüm kölelere özgürlük vaat ederek kuvvetlerini artırmıştır. Dolayısıyla taraftarları, özgürleştirilmiş köleler ve küçük toprak sahiplerinden oluşmaktadır. Onun bu yöneme insan gücü toplayabilmek adına mı yoksa sosyo-politik ya da dini inanç ve amaçlarından dolayı mı başvurduğu kesin olarak bilinmemektedir.⁶⁵ Esasen Simon bar Giora'nın bir ideolojisinin mevcudiyeti konusunda da kesin ifadeler kullanmak mümkün değildir. Ancak en büyük hedefinin Yahudi ahaliyi yönetmek olduğu düşünülmektedir.⁶⁶ Belirtilen usulle kuvvetlerini güçlendirmiş olan Simon bar Giora bu dönemde Akrobatene'de şahsi idaresini kurma çabalarına girişmiştir. Bu girişim karşısında isyan hükümetinin lideri Ananus ben Ananus duruma müdahale etmiştir. İsyan hükümeti karşısında durmayı başaramayan Simon bar Giora Masada'ya sığınmış ve burada meskûn bulunan Sicarii ile birleşerek Idumaea ve çevresini yağmalamaya başlamıştır.⁶⁷ Mevcut durum, isyan hükümetinin teşkilatlanma ve örgütlenme girişimlerinin hem taşrada hem de aşırılıkçı gruplar nezdinde karşılık bulmadığını göstermektedir.

İsyan hükümetinin teşkilatlanma çabalarının başarısızlığa uğradığı bir diğer konum da merkezdir. Bahse konu gelişmelerin yaşandığı sırada Ananus ben Ananus Hierosolyma'da bir yandan kenti tahkim ettirip askeri talimler yaptırırken bir yandan da kentte bulunan zelotları dizginlemeye çalışmaktadır.⁶⁸ Netice itibarıyla Cestius Gallus sonrası dönemde savaş taraftarlarının üstünlüğü sağlanmış olmasına rağmen örgütlenememe durumu varlığını sürdürmüştür. Savaş taraftarı grup ve kişiler temelde aynı amaca sahip olmalarına rağmen örgütlenerek Roma taarruzuna karşı hazırlanmak yerine birbirleriyle mücadeleye girişmişlerdir. Durum üzerinde ılımlılar ile aşırılıkçılar arasındaki sosyal statü, fikir ve kişisel arzu farkları etkili olmuştur.

İlmlilerin Tasfiyesi

Cestius Gallus'un Hierosolyma önlerinden çekilmesiyle başlayan yaklaşık bir yıllık müdahalesizlik dönemi MS 67 yılında Vespasianus'un Antiokheia'ya ya ulaşmasıyla sona ermiştir.⁶⁹ Bu aşamada Roma müdahalesi, doğrudan Hierosolyma'ya taarruz etmek şeklinde değil, Iudaea taşrasından hareketle merkeze ilerlemek üzerine kurulu bir strateji benimsemiştir. Vespasianus'un kuvvetlerini toplayarak izlediği güzergâh ve başlattığı hareket sırasında⁷⁰ karşılaştığı kentlerin farklı tutumları, bu dönemde de örgütlenememe durumunun sürdüğüne işaret

61 Horsley ve Hanson, *Bandits, Prophets*, 83.

62 İos. *Vita* 43-45.

63 Mücadelenin detayları için bkz.; İos. *Bell.* 2.585-632.

64 Tiberias ve Sepphoris'te yaşananlar için bkz. İos. *Bell.* 2.638-646.

65 Hengel, *The Zealots*, 375; Schafer, *The History of*, 128; Zeitlin, *Rise and Fall*, 89, 95. Sosyo-politik yöne işaret edenler için bkz.; Duygu, *Vadedilmiş Topraklar*, 335; Horsley ve Hanson, *Bandits, Prophets*, 122-123. Mesihçi görüş için bkz.; Hengel, *The Zealots*, 375; Horsley ve Hanson, *Bandits, Prophets*, 82-83, 125; Schafer, *The History of*, 128.

66 Zeitlin, *Rise and Fall*, 86.

67 İos. *Bell.* 2.652-653.

68 İos. *Bell.* 2.648-651

69 Tac. *Hist.* 5.10; Suet. *Vesp.* 4; Erdemir ve Erdemir, 2010, 124; Smallwood, *The Jews under*, 306.

70 MS 67 yılının ilk baharında Vespasianus yaklaşık altmış bin kişilik bir kuvvetle harekete geçmiştir (Smallwood, *The Jews under*, 306-307; Schafer, *The*

etmektedir. Zira Vespasianus, Antiokheia'dan hareketle Doğu Akdeniz sahil şeridinde yer alan Ptolemais'e (Akko) ulaştığında Galilaea'nın Sepphoris halkı onu ve kuvvetlerini sevinç gösterileriyle karşılamıştır.⁷¹ Ancak Iotapata'da Vespasianus'un kurmayları arasında yer alan askeri tribün (tribunus) Placidus, ahalinin direnişiyle karşılaşmıştır.⁷² Giskhala önlerine gelindiğinde ise ahalinin savaş karşıtı kesiminin kenti teslim etme eğiliminde olduğu görülmektedir. Ancak Vespasianus'un oğlu Titus komutasındaki birlikler kenti teslim almak üzere harekete geçtiğinde kentteki savaş taraftarları özellikle Giskhalalı Ioannes ve kuvvetleri kentin teslimine engel olmuştur.⁷³ Titus'un teslim çağrısını şabat gününü⁷⁴ gerekçe göstererek geciktirmeyi başaran Giskhalalı Ioannes, aynı gece taraftarlarıyla birlikte kenti terk ederek Hierosolyma'ya kaçmıştır. Kent, ertesi gün savaş karşıtları tarafından Titus'a teslim edilmiştir.⁷⁵ Benzer bir durum hareketin ilerleyen kısımlarında Iamneia ve Azotos'ta da yaşanmıştır. Bu noktada Iosephus, Roma müdahalesinin gerçekleştiği yerlerin her birinde karmaşa ve iç mücadelenin hâkim olduğunu söyleyerek mevcut durumu özetlemektedir. Buna göre, savaş taraftarları ve savaş karşıtları arasında genel manada şiddetli bir mücadele bulunmaktadır. Daha özel bir durum olarak ise Romalılardan uzak duranların tamamı birbirine karşı savaş açmış haldedir.⁷⁶ MS 67 yılının kış mevsiminin yaklaşması sebebiyle Roma bir süreliğine hareketlarına ara vermiştir. MS 67/68 kışının sona ermesinin ardından ise hareketlara yeniden başlanmıştır.⁷⁷ Kısa duraksamadan sonra Roma kuvvetleri bu defa Gadara'ya ilerlemiştir. Burada da Roma kuvvetleri karşısında takınılacak tavır konusunda savaş taraftarları ile savaş karşıtları arasında bir mücadelenin gerçekleştiği görülmektedir.⁷⁸ Görüldüğü üzere esas Roma müdahalesinin başladığı ve adım adım Hierosolyma'ya ilerlediği bu dönemde de Iudaea ahalisi örgütlenerek ortak bir tavır göstermeyi başaramamıştır.

Roma kuvvetlerinin taşradaki faaliyetleri Hierosolyma'da halihazırda mevcut olan örgütlenememe durumunu da daha ileri bir boyuta taşınmıştır. Zira büyük kitleler, Vespasianus'un hareketlarından kaçarak kırsaldan Hierosolyma'ya akın etmeye başlamıştır. Giskhala'dan kaçan Giskhalalı Ioannes de bu zikredilenler arasındadır. Bahse konu topluluk, merkezde ılımlılar ile aşırılıkçılar arasındaki dengeyi aşırılıkçılar lehine bozmuştur. Kente doluşan bu kişiler, sınıfsal ve ideolojik sebeplerden ötürü Eleazar ben Simon gibi aşırılıkçıların yanında saf tutmuşlardır. Esasen bu zelotların, Hierosolyma'da aşırılıkçı savaş taraftarı bir grup olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁷⁹ Zelotların, örgütlenememe durumu içerisinde yer alan bir grup olarak ele alınacağı kısım buradan sonrasındır.

Aşırılıkçı bir savaş taraftarı grup olarak hareket eden zelotların ekseriyeti Hierosolyma'ya akın eden Yahudi köylü kesiminden oluşmaktadır.⁸⁰ Zelotlar grubunun, belirli ve etrafında ittifak ettikleri sistemli bir ideolojiden yoksun oldukları düşünülmektedir. Bu kimseler sadece dinlerine bağlı sıradan Yahudilerdir. Köylü dindarlığının temsilcileri olarak aristokratlara ve yabancılara karşı düşmanlık beslemektedirler.⁸¹ Grup içerisinde sistemli bir hiyerarşinin de mevcut olmadığı düşünülmektedir.⁸² Zelotları bir grup olarak toplu hareket etmeye iten ve bir arada tutan mefhum ise ılımlıların tekelindeki hükümetin mücadele konusundaki ciddiyetinden şüphe etmeleridir. Bu sebeple ortadan kaldırılmaları gerektiğini düşünmektedirler.⁸³ Bahse konu kişilerin Hierosolyma'ya akın etmesi üzerinde şüphesiz kentin korunaklı bir yer olmasının etkisi bulunmaktadır. Ancak bununla birlikte bahse konu

History of, 125).

71 *Ios. Bell.* 3.29-32.

72 *Ios. Bell.* 3.110-114.

73 *Ios. Bell.* 4.84-97.

74 Şabat, Yahudi inancına göre haftalık ve kutsal dinlenme-ibadet günüdür. Şabat gününün gerekliliklerini yerine getirmek on emirden biridir. Şabat vakti cuma günü ikindiden sonra başlamakta ve cumartesi akşamına kadar devam etmektedir. Bilgi için bkz. Baki Adam, "Yahudilik", Baki Adam (ed.), *Dinler Tarihi El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 103.

75 *Ios. Bell.* 4.98-113.

76 *Ios. Bell.* 4.129-131.

77 Smallwood, *The Jews under*, 310.

78 *Ios. Bell.* 4.410-417.

79 Price, *Jerusalem under*, 85; Smallwood, *The Jews under*, 312-313; Zeitlin, *Rise and Fall*, 61.

80 Babadostu, *Provincia Iudaea'da*, 208; Horsley ve Hanson, *Bandits, Prophets*, 240-241; Richard A. Horsley, "The Zealots Their Origin, Relationships and Importance in the Jewish Revolt", *Novum Testamentum* 28/2, (1986): 190; Smith, "Zealots and Sicarii", 17. Farklı olarak Price (*Jerusalem under*, 18) zelotların dini yasalara sıkıca bağlı din görevlilerinden oluştuğunu söylemektedir. Ancak Smith ("Zealots and Sicarii", 15-16) bu görüşe şiddetle karşı çıkmaktadır.

81 Horsley, "The Zealots", 190; Smith, "Zealots and Sicarii", 20; Zeitlin, *Rise and Fall*, 93-94.

82 İçten, "I. Yüzyılda Yahudi", 589.

83 Zeitlin, *Rise and Fall*, 60.

dönemde kent ve tapınak, geleneksel manada Yahudilerin dini ve milli duygularının merkezinde yer almaktadır. Dolayısıyla Roma'ya karşı bu merkezin korunması fikri de hareketlilik üzerinde etkili olmuş olmalıdır.⁸⁴

İsyan hükümetinin kurulmasıyla kendini gösteren ılımlılar ve aşırılıkçılar arasındaki örgütlenememe durumu ve çekişme, zelotların Eleazar ben Simon çevresinde toplanmasıyla aşırılıkçılar lehine dönmüştür. Bu hadiseyle birlikte zelotlar, kentte yağma ve talan faaliyetlerine girişmiş, önde gelen isimleri Roma işbirlikçiliği ile suçlayarak infaz etmiş ve hatta kura ile baş kohen ataması gerçekleştirmişlerdir. Karşılık olarak Ananus ben Ananus, geri kalan ahaliyi zelotlara karşı harekete geçmeye ikna etmiştir.⁸⁵ Ananus ben Ananus'un girişiminden haberdar olan zelotlar, karşı saldırıya geçmişse de ılımlı cephe üstünlük kurmayı başarmış ve zelotlar tapınağa hapsedilmiştir.⁸⁶ Bu gelişmeyle Hierosolyma, savaş taraftarı gruplar arasında kamplara ayrılmış olmaktadır. Ayrıca yaklaşmakta olan Roma müdahalesi karşısında temelde savaş taraftarlığı konusunda aynı safta yer alan kişi ve grupların örgütlenerek savunmaya hazırlanmak yerine birbirleriyle mücadeleye giriştiği de görülmektedir. Bahse konu gelişme, örgütlenememe durumunun varlığını sürdürdüğünü somut olarak göstermektedir.

Zelotların tapınak içerisinde konumlandığı bu dönemde ayrılığı derinleştiren bazı gelişmeler de yaşanmıştır. Tapınak dışında bulunan ve başlangıçta ılımlılar ile yakınlık kurmayı başaran Giskhalalı Ioannes bir taraftan da zelotlarla görüşmelerini sürdürmüştür. Bu görüşmelerde ise ılımlıların planlarını zelotlara ifşa etmektedir. Ananus ben Ananus zelotlarla yapacağı bir görüşmede Giskhalalı Ioannes'i tapınağa elçi olarak göndermiştir. Ancak Ioannes burada farklı davranarak zelotlara büyük bir tehlike altında olduklarını ve Ananus ben Ananus'un kenti teslim etmek üzere Vespasianus'u davet ettiğini söylemiştir. Böylece zelotları harekete geçmeye ikna etmeyi başarmıştır. Bu çerçevede zelotlar, Idumaealılar⁸⁷ yardım için kente davet etmişlerdir.⁸⁸ Çağrıya icabet eden Idumaealılar bir süre sonra Hierosolyma önlerinde görülmüştür. Bu aşamada, kentin kontrolü hala ılımlıların elindedir.⁸⁹ Idumaealılar, surlar önünde bekledikleri sırada, zelotlar tarafından aldatıldıkları yönünde bilgilendirilmiş ve silahlarını bırakmaları talep edilerek kente alınmamışlardır. Ancak bu muamele karşısında hoşnutsuz olan Idumaealılar silahlarını bırakmayarak surlar önünde beklemeye başlamışlardır.⁹⁰ Aynı günün gecesi çıkan bir fırtınadan istifade eden zelotlar, Idumaealıları gizlice kente almayı başarmıştır. İki grubun kentte birleşmesiyle geniş çaplı mücadeleler başlamıştır. ılımlılara karşı gerçekleştirilen bu mücadele çerçevesinde isyan hükümetinin lideri Ananus ben Ananus hayatını kaybetmiştir.⁹¹ Bu gelişmeyle, isyan hükümetinin varlığı ve idaresi sona ermiş ve kent zelotların kontrolüne geçmiştir. Ananus ben Ananus'un ölümüyle, bir süredir devam etmekte olan ılımlılar ile aşırılıkçılar arasındaki örgütlenememe durumu sona ermiştir. Artık ılımlılar etkin bir grup değildir.

Ludaea ahalisinin örgütlenememe durumu başlangıçta savaş taraftarları ile savaş karşıtları arasındaki temel fikir ayrılığından kaynaklanan bir gelişme gibi görünmektedir. Ancak Cestius Gallus'un mağlubiyeti sonrası artık savaş taraftarları fikri ve eylemsel üstünlüğü ele geçirmiştir. Bu duruma rağmen savaş taraftarlarının kendi içlerinde de örgütlenmekten uzak kaldığı görülmektedir. Öyle ki, ana Roma müdahalesinin başlamasından önce ve sonra savaş yanlısı cephe ortak bir direniş hazırlığına girişmek yerine birbirleriyle hizip mücadelelerine girişmiştir. Bu noktada, savaş taraftarlarının örgütlenememesi üzerinde sınıfsal farklar, yöntem çatışması ve kişisel iktidar hırsları etkili gözükmektedir.

Aşırılıkçıların Bölünmesi

ılımlıların kontrolündeki isyan hükümetinin sona ermesi ve kentin zelotların kontrolü altına girmesiyle savaşın ludaea cephesinin kontrol noktasındaki fikir ayrılıkları en alt düzeye inmiş olmaktadır. Öyle ki, önce barış

84 Gabba, "The Social, Economic", 161.

85 Jos. Bell. 4.138-161. Kura ile seçilen baş kohen Samuel oğlu Phannias'tır. MS 68 yılında seçilen Phannias'ın ne kadar süre görevde kaldığı bilinmemektedir. Kendisini önemli kılan unsur, bilinen son baş kohen olmasıdır (Vanderkam, *From Joshua*, 487-490).

86 Jos. Bell. 4.196-206

87 Idumaealılar ve Idumaea, bölgenin güneydoğusunda yer almaktadır. Idumaea daha önce Haşmonayim liderlerinden Ioannes Hyrkanos döneminde (MÖ 135-104) ele geçirilmiş ve halkına bölgeyi terk etme ya da Yahudiliğe geçme seçeneği sunulmuştur. Bu hadiseyle Idumaealılar Yahudiliğe geçmiştir (Zeitlin, *Rise and Fall*, 68).

88 Jos. Bell. 4.208-228.

89 Bloom, *The Jewish Revolts*, 146.

90 Jos. Bell. 4.233-282. Konuşma için ayrıca bkz.; Jos. Bell. 4.238-269.

91 Jos. Bell. 4.298-318. Literatürde "zelot darbesi" olarak anılan bu hadise MS 68 baharının geç dönemlerinde gerçekleşmiştir (Goodman, *The Ruling Class*, 176).

tarafatları etkisiz hale getirilerek savaş fikri öne çıkarılmış ardından savaş taraftarı cephe içerisindeki ılımlı grup tasfiye edilerek aşırılıkçılar etkin hale gelmiştir. Ancak bu durum dahi, isyanın başından itibaren görülebilen örgütlenememe durumuna çare olamamıştır. Sonraki aşamada aşırılıkçı savaş taraftarlarının örgütlenememesi olgusu kendini göstermiştir.

Ananus ben Ananus'un ölümünden sonra, zelotlar ile ılımlılar arasındaki mücadelenin baş amili olan Giskhalalı loannes, kişisel taraftarlarını çoğaltıp güçlendirmeyi başarmıştır. Böylece Hierosolyma'da kendi liderliği altında hareket eden bir grup oluşturmuştur.⁹² Bu sırada savaşın seyrini değiştiren bazı gelişmeler de meydana gelmiştir. Artık Hierosolyma'ya yapacağı son harekât için hazırlıklarını yapmak üzere MS 68 yılında Caesarea'ya dönen Vespasianus, burada İmparator Nero'nun ölüm haberini almıştır. Dolayısıyla yeni imparator belli olana kadar son taarruz askıya alınmıştır.⁹³

Mevcut konjonktürde, gelişmeler aşırılıkçıların lehine görünmektedir. Esasen örgütlenme adına uygun bir ortam da bulunmaktadır. Öyle ki ılımlılar tasfiye edilmiş ve Roma hareketleri duraksamıştır. Ancak bu "fırsat" döneminde dahi örgütlenememe durumu şartların önüne geçmiştir. Zira aşırılıkçı grupların hareketlenmeleri ve bölünmeleri çoğalmıştır. Bu duruma Giskhalalı loannes'in diğer savaş taraftarlarından ayrı bir grup kurması örnek gösterilebileceği gibi bir süredir Masada'da meskûn bulunan Sicarii'nin bu dönemde Engeddi'yi yağmalaması da örnek olarak sunulabilir. Hatta Sicarii'nin bu dönemde Masada etrafında yer alan yerleşim yerlerinin neredeyse tamamını harap ettiği ve hemen her gün gerçekleşen katlımlarla gücünü önemli ölçüde artırdığı bilinmektedir.⁹⁴ Ancak onlar hala diğer gruplarla birleşerek Roma'ya karşı örgütlenmek yerine Hierosolyma'dan uzak durma politikalarını sürdürmektedir.

Aşırılıkçı liderlerin bu dönemde gerçekleşen hareketlenmelerine Simon bar Giora'nın faaliyetleri de eklenebilir. Hatırlanacağı üzere Simon bar Giora daha önce Masada'ya sığınmıştı. Başlangıçta Masada'nın alt kısımlarına yerleşen Simon, zamanla güven kazanmış ve Sicarii'nin çevre bölge akınlarına katılım gösterebilmiştir. Ananus ben Ananus'un ölüm haberi üzerine Simon bar Giora Masada'dan taraftarlarıyla beraber ayrılarak Akrobatene'ye yeniden girmiştir. Sonraki süreçte Idumaea'ya kadar uzanan bölgeleri kontrol altına alarak Nain adlı bir köyü karargâh haline getirmiştir. Simon bar Giora burada asıl hedefi olan Hierosolyma'yı elde etmek için hazırlıklara girişmiştir. Onun eylemlerinden haberdar olan zelotlar hızla bir harekât gerçekleştirmiş ve Simon bar Giora mağlup olarak yeniden Idumaea'ya yönelmiştir. Burada da başarıya ulaşamamasının ardından tekrar Nain'e çekilmiştir. Ancak ilerleyen dönemde Simon bar Giora Idumaea'ya ikinci bir harekât gerçekleştirmiş ve bu defa başarıya ulaşmıştır.⁹⁵ Mevcut durum üzerine yeniden harekete geçen zelotları bu defa doğrudan saldırmak yerine Simon bar Giora'nın karısını rehin almıştır. Simon bar Giora, Hierosolyma önlerine gelerek eşini kurtarmasının ardından Idumaea'ya dönmüş ve kuvvetlerini tazeledikten sonra MS 68 yılında Hierosolyma'yı kuşatma altına almıştır.⁹⁶ Sunulan son hadiseler aşırılıkçılar arasında bir örgütlenmenin gerçekleşemediğini gösterdiği gibi tarafların mücadelelerinin dikkat çekici biçimde arttığını da göstermektedir. Bu durumu isyan hükümetinin ortadan kalkmış olmasıyla açıklayabilmek mümkündür. Zira artık savaş taraftarı cephede bir üst otorite bulunmamaktadır. Aşırılıkçı lider ve grupların her biri bu boşluğu doldurmak adına hareket etmektedir. Giskhalalı loannes'in kent içinde zelotlardan ayrılması ve Simon bar Giora'nın kente girmeye çalışması gibi gelişmeler bu durumla alakalı olmalıdır. Esasen Sicarii'nin de Hierosolyma'dan uzak durmasının temelinde de bu durumun bir yansımasının bulunduğu düşünülebilir. Belirtildiği üzere onların ideolojisi ölümlü bir efendiye kabul etmemektedir. Ancak diğer gruplarla örgütlenmeleri veya Hierosolyma'ya girmeleri durumunda bu inançları ile çelişen gelişmelere maruz kalmaları muhtemeldir. Dolayısıyla bu aşamada örgütlenememe durumunu doğuran unsurun kişisel iktidar hırslarının ağır basması ve ideolojik çekinceler olduğunu söylemek mümkündür.

92 Ios. Bell. 4.389. MS 68 baharında gerçekleşen bu hadise sırasında Giskhalalı loannes, diğer gruplardan taraftar devşirerek ayrılmıştır (Price, *Jerusalem under*, 102).

93 Schafer, *The History of*, 128.; Smallwood, *The Jews under*, 311-312. Bu noktada Roma, dört imparatorlar yılı denilen döneme girmiş ve yönetim MS 70 yılına kadar istikrara kavuşamamıştır. Döneme dair bilgi için bkz. Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27-M.S. 192)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976), 123-139. Roma idaresindeki belirsizliğin sürdüğü sırada Vespasianus hareketlerin devamı konusunda çekimser kalmıştır. Bu dönemde ilk tahta geçen Galba, Iudaea müdahalesiyle alakalı bir emir göndermemiştir. Hemen sonrasında ise savaş mevsim sona ermiştir. Ardından Otho tahta geçmiştir (Smallwood, *The Jews under*, 312). Vespasianus Otho'ya sadakatini ilan etmiştir (Bloom, *The Jewish Revolts*, 154). Bu ara dönemde Vespasianus sadece MS 69 yılının ortalarında isteksiz bir şekilde kırsalda yer alan bazı kısımları ele geçirmiştir (Goodman, *The Ruling Class*, 180).

94 Ios. Bell. 4.398-405.

95 Ios. Bell. 4.503-529

96 Ios. Bell. 4.538-557; Price, *Jerusalem under*, 103.

Simon bar Giora'nın kuşatmasını sürdüğü sırada, kent içerisinde örgütlenememe durumunu derinleştiren yeni ittifaklar da meydana gelmiştir. Giskhalalı Ioannes idaresinde bulunan Idumaealı bir grup, kendisinden ayrılarak geçici hükümetten geriye kalan ılımlılar ile bir ittifak kurmuş ve faaliyetlerinden duydukları rahatsızlık sebebiyle hem Giskhalalı Ioannes'e hem de zelotlara saldırarak onları tapınağa kadar püskürtmüştür.⁹⁷ Grup sonraki aşamada kenti tamamen elde edebilmek adına surlar önünde beklemekte olan Simon bar Giora'yı kente almaya karar vermiştir. Bu çerçevede eski bir baş kohen olan Matthias⁹⁸ davet için görevlendirilmiş ve daveti kabul eden Simon bar Giora MS 69 yılında Hierosolyma'ya girmiştir.⁹⁹ Simon bar Giora'nın kente bir müzakere çerçevesinde alındığı açıktır. Ancak antlaşmanın şartları hususunda ayrıntı sunmak mümkün değildir. Buna rağmen konuya karşılıklı çıkarların örtüşmesi perspektifinden yaklaşan Price, ılımlıların Simon bar Giora'yı kullanarak yeniden iktidara gelmeyi amaçlamaları ihtimali üzerinde durmaktadır. Daha önce zelotların davetiyle kente gelen ve esasen bir şey elde edemeyen Idumaealılar ise mevcut uzlaşıda ılımlılarla birleşmeyi ikinci bir şans olarak görmüş olmalıdır.¹⁰⁰ Simon bar Giora'nın kazancı ise hedefine ulaşmak yani Hierosolyma'ya girmek olmuştur. Simon bar Giora kente girdikten sonra davet sahipleri ile birlikte, tapınak çevresinde bulunan Giskhalalı Ioannes ve zelotları kuşatma altına almıştır.¹⁰¹ Kent bu defa aşırılıkçılar tarafından fiziki kamplara bölünmüştür. Buna göre, Giskhalalı Ioannes, Eleazar ben Simon ile zelotlar tapınak ve çevresinde, Simon bar Giora, ılımlıların bakiyeleri ve Idumaealılar tapınak dışında tüm kentte etkin durumdadır.

Simon bar Giora liderliğindeki kuşatmanın sürdüğü sırada gruplar arası mücadelelere yeni bir halka daha eklenmiştir. Tapınak içerisinde kuşatma altında bulunan liderlerden Eleazar ben Simon, birlikte kuşatıldığı Giskhalalı Ioannes'in bazı davranışlarından rahatsızlık duyması, esasen kendisinden sonra ortaya çıkan bir liderin otoritesine katlanamaması sebebiyle ona karşı bir harekate girişmiş ve bu kapsamda tapınağın iç avlusunu ele geçirmiştir. Giskhalalı Ioannes bu durum karşısında ısrarlı bir şekilde Eleazar ben Simon'a saldırmaya başlamıştır. Ancak kaynak ve konum bakımından sahip olduğu dezavantaj sebebiyle, saldırılarında kendisi daha fazla zarar görmüştür. Elbette bu sırada Simon bar Giora'nın kuşatması da sürmektedir. Oluşan fizikî yerleşime göre o artık Giskhalalı Ioannes'e karşı taarruz eder pozisyonundadır.¹⁰² MS 69/70 kışı boyunca devam eden¹⁰³ bu üçlü mücadele sonucunda kentin kaynakları ve savunma potansiyeli önemli ölçüde zayıflamıştır. Hatta Giskhalalı Ioannes'in mücadele sırasında savaş teçhizatı üretebilmek adına depolarda bulunan "kutsal" malzemeleri dahi kullandığı bilinmektedir.¹⁰⁴ Mücadele dahilinde kentteki fizikî kamplaşma da derinleşmiştir. Buna göre, Simon bar Giora ve kendisini davet edenler kentin aşağı ve yukarı kesimlerinin büyük kısmını ellerinde tutmaktadır. Giskhalalı Ioannes ve taraftarları tapınağın dış avluları ve çevresinde, Eleazar ben Simon ve beraberindeki zelotlar ise iç tapınak kısmında yer almaktadır. Savaş taraftarı grupların bu dönemdeki örgütlenememesine kaynaklarda da işaret edilmektedir. Iosephus, kentin üçe ayrıldığını ve kentte üç hizibin bulunduğunu söylerken, Tacitus kentte üç ordu ve üç komutanın mevcut olduğunu söylemektedir.¹⁰⁵

Hierosolyma'da bu gelişmelerin yaşandığı sırada Roma hareketinin geçici duraksaması, Vespasianus'un imparatorluğunun kabul görmesiyle sonlanmıştır.¹⁰⁶ Yeni imparator, oğlu Titus'u Iudaea'da yaşananları sonlandırmakla görevlendirmiş ve Roma bölgede tekrar harekete geçmiştir.¹⁰⁷ MS 70 yılının bahar aylarına gelindiğinde Titus, kuvvetleriyle birlikte Hierosolyma surları önünde görünmüş ve kuşatma başlamıştır.¹⁰⁸ Titus kent kapılarına dayandığında karşısında örgütlü ve hazır bir savunma yerine iç mücadeleler sebebiyle enerjisi ve kaynakları neredeyse tükenmiş bir cephe bulmuştur.

97 Ios. Bell. 4.566-571; Price, *Jerusalem under*, 103-104. Zeitlin, *Rise and Fall*, 91.

98 Matthias ben Theophilus, MS 64-66 yıllarında görev yapmıştır. O geleneksel usullere uygun şekilde atanan son baş kohendir. Ayrıntı için bkz.; Vanderkam, *From Joshua*, 487.

99 Ios. Bell. 4.572-577.

100 Price, *Jerusalem under*, 104.

101 Ios. Bell. 4.577-584.

102 Ios. Bell. 5.5-13.

103 Price, *Jerusalem under*, 115.

104 Ios. Bell. 5.36-39. II. Agrippa daha önce tapınak duvarlarını yükseltmek adına belli miktarda kereste getirtmiştir. Ancak isyanın başlamasıyla inşa projesi gerçekleştirilememiştir (Zeitlin, *Rise and Fall*, 99). Bahse konu "kutsal malzemeler" bu kerestelerden ibarettir.

105 Ios. Bell. 5.1-4; Ios. Bell. 5.21-25; Tac. Hist. 5.12.

106 Vespasianus'un imparator ilan edilişi hakkında bilgi için bkz.; Akşit, *Roma İmparatorluk*, 139-152.

107 Ios. Bell. 4.658-663; Smallwood, *The Jews under*, 317.

108 Titus MS 70 yılı baharında Caesarea'dan yola çıkarak Scopus Dağı yönünde ilerlemiş ve Kedron Vadisi'nin karşısındaki Zeytin Dağı'nda karargâh kurmuştur. Burası kentin doğu kısmına tekabül etmektedir. Bu sırada emrinde yaklaşık altmış bin kişilik bir kuvvet bulunmaktadır (Zeitlin, *Rise and Fall*, 99-100).

Titus'un Hierosolyma kuşatmasının başladığı noktada dahi Iudaea ahalisi arasındaki örgütlenememe durumunun devam ettiği görülmektedir. Ahali, özellikle savaş taraftarı gruplar, birleşerek savunmaya odaklanmak yerine aralarındaki mücadeleleri sürdürmeyi tercih etmişlerdir. Öyle ki, MS 70 yılı Pesah törenleri için tapınağın kapılarını açan Eleazar ben Simon, fırsattan istifade eden Giskhalalı Ioannes'in saldırısına uğramıştır.¹⁰⁹ Böylece kentteki lider sayısı ikiye düşmüştür. Ortaya çıkan yeni tabloya göre Simon bar Giora aşağı ve yukarı kentin genelini kontrolüne sahiptir. Giskhalalı Ioannes ise tapınak ve çevresinde hakimiyet kurmuştur. Bu aşamada, Iosephus'un verdiği bilgilere göre, Simon bar Giora elli komutan tarafından idare edilen on bin kişilik bir kuvvete sahiptir. Giskhalalı Ioannes'in himayesinde ise yirmi komutan tarafından idare edilen altı bin kişi bulunmaktadır. Ayrıca henüz üstünlük sağladığı zelotlar iki bin dört yüz kişilik bir kuvvetten ibaret olup Eleazar ben Simon da Giskhalalı Ioannes'in kuvvetleri arasındadır.¹¹⁰ Iosephus'un bu ifadelerinden Eleazar ben Simon'un tapınak baskınında ölmediği ve zelotlarla birlikte Giskhalalı Ioannes'in kontrolüne geçtiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Giskhalalı Ioannes ile Eleazar ben Simon'un birleştiği düşünülebilir. Ancak bu bir uzlaşma ya da örgütlenme çalışması kapsamında gerçekleşen bir hadise değildir. Giskhalalı Ioannes zoraki bir şekilde birleşmeyi gerçekleştirmiştir.¹¹¹

Hierosolyma içerisinde belirtilen mücadelelerin yaşandığı sırada Roma kuşatması da ilerlemektedir. Titus, sur çevresindeki yerleşimleri tahrip etmiş ve artık surları zorlamaya başlamıştır. Bu noktada savaş taraftarı gruplar arasında "zorunlu" bir ateşkes ilan edilmiştir. Buna göre, hem Simon bar Giora hem de Giskhalalı Ioannes birbirlerinin kuvvetlerine, kendi bölgelerinden geçme ve savunma yapma izni tanımıştır.¹¹² Ancak bu noktada dahi birbirlerinin kuvvetleri ve kendi bölgeleri gibi vurgular tek bir blok halinde örgütlü olarak savunma yapmadıklarını göstermektedir.¹¹³ Kuşatmanın ilerleyen safhalarında Titus, ilk suru aşmayı başararak kente girmiş ve sonrasında ikinci suru da aşmayı başarmıştır.¹¹⁴ Savunmanın artık iyice daraldığı bu noktada dahi örgütlenememe durumu grup içi parçalanmalar aracılığıyla kendisini göstermiştir. Öyle ki, Simon bar Giora, kendisini Hierosolyma'ya davet eden baş kohen Matthias ve oğullarını kenti teslim etme niyetinde oldukları gerekçesiyle öldürtmüştür. Onun bu eyleminden etkilenen bazı taraftarları kendisinden ayrılarak kenti teslim etme teşebbüsünde bulunmuştur. Ancak bu kişiler de infaz edilmiştir.¹¹⁵ Esasen savunma cephesinin örgütlenememe durumunun kentin düşüşüne kadar devam ettiğini söylemek de mümkündür. Zira kuşatmanın önemli dönüm noktalarından olan Antonia kulesi çevresinde yaşanan mücadeleler ve Titus'un tapınak muhafızlarına karşı gerçekleştirdiği ilk saldırı gibi hadiselerde¹¹⁶ de ayrılığa işaret eden noktalar bulunmaktadır. Belirtilen iki hadisede de Iosephus, karşılıklı mücadele sırasında başarı ve kahramanlık gösterenleri Simon bar Giora cephesinden, Giskhalalı Ioannes cephesinden ve zelotlar cephesinden kimseler olarak ayrı ayrı zikretmektedir.¹¹⁷ Nihayetinde MS 70 yılında Hierosolyma düşmüş ve burada bulunan örgütlenemeyen liderler ele geçirilmiştir.¹¹⁸

Sonuç

Çalışma boyunca ele alınan olaylar dizisi göstermektedir ki I. Yahudi-Roma savaşı sırasında Iudaea cephesinde bir örgütlenememe durumu mevcuttur. Bölge Yahudileri, bu büyük kriz anında ortak bir tepki üretememiş ve bir fikir etrafında birleşememiştir. Örgütlenememe durumunun temelinde, ideolojik, sınıfsal ve kişisel unsurlardan kaynaklanan katmanlı bir hizipleşme bulunmaktadır. Bir katmandan kaynaklanan problem nihayete erdiğinde, yeni bir katman ortaya çıkmakta ve durumun devamına sebep olmaktadır. Öyle ki, isyanın başlangıcında görülen

109 Ios. Bell. 5.98-105; Tac. Hist. 5.12.

110 Ios. Bell. 5.248-5.254.

111 Price, *Jerusalem under*, 130. Burası Eleazar Ben Simon'un son görüldüğü kısımdır. O muhtemelen bu hadiseden bir süre sonra hayatını kaybetmiştir (Zeitlin, *Rise and Fall*, 106).

112 Ios. Bell. 5.275-279.

113 Esasen ortak savunma yapıyor gibi görünmelerine rağmen ayrı kimliklerini koruduklarına inanılmaktadır (Goodman, *The Ruling Class*, 197).

114 Titus'un ilerleyişi hakkında bkz.; Ios. Bell. 5.303-347.

115 Ios. Bell. 5.527-540.

116 Antonia Kulesi civarında yaşananlar için bkz.; Ios. Bell. 6.1-6.92. Titus'un tapınak muhafızlarına karşı gerçekleştirdiği ilk taarruz hakkında bkz.; Ios. Bell. 6.93-148.

117 Antonia Kulesinin ele geçirilmesi sırasında zikredilen isimler için bkz.; Ios. Bell. 6.92. Tapınak kuşatması sırasında zikredilen isimler için bkz.; Ios. Bell. 6.148.

118 Saklandığı yer altı tünellerinde bulunan Giskhalalı Ioannes, teslim olmuş ve ömür boyu hapse mahkûm edilmiştir (Ios. Bell. 6.433-434). Başarısız bir firar girişiminde bulunan Simon bar Giora da teslim olmuştur. İlerleyen süreçte Roma'ya götürülen Simon bar Giora burada düzenlenen törenler sırasında idam edilmiştir (Ios. Bell. 7.25-31, 7.36, 7.118, 7.153-155). Sicarii lideri Eleazar ben Yair, devam eden hareketler kapsamında MS 73 yılında Masada'da kuşatılmış ve burada grubunun çoğunluğuyla beraber hayatını kaybetmiştir. Masada kuşatması ve Sicarii'nin toplu intihar rivayeti için bkz.; Ios. Bell. 7.252-406.

savaş taraftarları ile savaş karşıtları arasındaki durum neticeye kavuştuğunda yeni bir katman olarak savaş taraftarlarının ılımlılar ve aşırılıkçılar şeklinde hizipleşmesi ortaya çıkmıştır. İlimlilerin tasfiye edilmesinin ardından ise aşırılıkçılar arasındaki hizip mücadeleleri belirginleşmiştir. Böylece savaşın Iudaea cephesi, Roma'ya karşı seferber olmak yerine kendi içinde bir meşruiyet ve iktidar mücadelesine sürüklenmiştir. Bahse konu durum örgütlenmenin önüne geçmiştir.

Iudaea cephesinde örgütlenememe durumunu oluşturan katmanlı hizipleşmeye yol açan bazı unsurlar da mevcuttur. Bu unsurlar isyanın başlangıcı itibariyle sistemli şekilde izlenebilmektedir. Buna göre, isyanın hemen başında ahalinin savaş karşıtları ve savaş taraftarları olarak ayrılması üzerinde bir grubun statükoyu sürdürme arzusu ve başarısızlık korkusu etkinken diğer grubun halihazırda mevcut statükodan şikayetçi olması ve her ihtimale rağmen Roma egemenliğinin son bulması arzusu etkindir. Cestius Gallus'un başarısız müdahalesiyle savaş taraftarları üstünlük kazanmış ancak bu noktada örgütlenememe durumunun yeni katmanı gün yüzüne çıkmıştır. Bu aşamada ılımlı savaş taraftarlarını oluşturan aristokrat grup ile aşırılıkçıları oluşturan köylü ve sıradan ahali arasında bir sınıf çatışması yaşanmıştır. Aristokratlar, toplumdaki önemlerini korumak adına savaşın kaderi ve liderliğini köylü-sıradan gruba bırakılamayacak kadar önemli bir olgu olarak görmüşlerdir. İsyân hükümetinin aristokratlardan oluşması bunun bir yansımasıdır. Aşırılıkçılar ise temelde aristokratların ciddi bir direniş sergilemediğine ve kurtuluşun onlarla gerçekleşmeyeceği düşüncesindedir. Burada görülen sınıfsal çatışma örgütlenememe sonucunu doğurmuştur. Iudaea taşrasının bazı kısımlarında görülen, isyan hükümetinin otoritesinin tanınmaması durumu da belirtilen unsurun bir yansıması olmalıdır. Bu aşamadaki örgütlenememe durumu üzerinde aşırılıkçı grupların bazılarının sahip olduğu ölümlülerin iktidarının reddedilmesine dayanan ideoloji ve şahsi iktidar hırsları da etkilidir. İlimli grubun tasfiye edilmesinden sonra da örgütlenme durumunu engelleyen bir katman belirmiştir. Bu aşamada, özellikle liderliğin isyan hükümetinin devrilmesiyle boşalması sonucunda, aşırılıkçı grup ve liderlerin liderliği elde etme noktasında sahip olduğu kişisel ihtiraslar büyük oranda etkilidir. Ayrıca ideolojik hareket eden grupların, bahse konu liderlik mücadelesine taraf ya da dahil olmama prensipleri de örgütlenememe konusu üzerinde etkindir. Aşırılıkçı liderlerin belirtilen sebeplerle örgütlenememesi neticesinde savunma cephesi çok başlı bir yapıya mahkûm olmuştur.

İsyânın başlangıcından itibaren görülen örgütlenememe durumunun bir takım sonuçları da olmuştur. Bunların belki de en önemlisi Roma müdahalesi karşısında savunma için kullanılması gereken insani ve lojistik kaynakların tüketilmiş olmasıdır. Esasen bu stratejik bir intihar niteliğindedir. Bu bağlamda MS 66-73 savaşı yalnızca Romalılar ile Iudaea Yahudileri arasında cereyan eden bir savaş olmanın ötesindedir. Savaşın, Iudaea Yahudilerinin kendi içerisinde yaşadığı bir mücadele olma yönü de bulunmaktadır. Savaşın sonucunun yalnızca Roma gücünün kaçınılmaz bir askeri başarısı değil aynı zamanda Yahudi toplumunun siyasi, sosyal ve ideolojik sebeplerle örgütlenememesinden kaynaklanan bir başarısızlık olarak görülmesi de mümkündür. Elbette Iudaea ahalisinin örgütlenebilmiş olması durumunda savaşın sonucunun farklı olacağı iddiasında bulunmak güçtür. Ancak bahse konu örgütlenememe durumunun savaşın sonucu üzerinde nispeten hızlandırıcı ve kolaylaştırıcı bir etkiye sahip olduğu düşünülebilir.

Kaynakça

1. Adam, Baki. “Yahudilik”, ed. Baki Adam, *Dinler Tarihi El Kitabı*. 62-135. Ankara, 1993.
2. Akşit, Oktay. *Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö 27-M.S. 192)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
3. Atkinson, K. *A History of the Hasmonean State: Josephus and beyond*. London: Bloomsbury, 2016.
4. Babadostu, Rumeysa. *Provincia Iudaea’da Zealot Hareketi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
5. Bay, Carson. “Pseudo-Hegesippus at Antioch? Testing a Hypothesis for the Provenance of the De Excidio Hierosolymitano”, *Babelao* 8 (2019): 97-128.
6. Berlin, Andrea M. ve Overman, J. Andrew. *The First Jewish Revolt Archaeology, History and Ideology*. London: Routledge, 2002.
7. Bilik, Necmettin. *Roma İmparatorluk Döneminde Yahudi İsyanları: Büyük İsyan*. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 2021.
8. Bloom, James. J. *The Jewish Revolts against Rome A.D. 66-135*. USA: McFarland, 2010.
9. Ceren, Yunus Emre. *Provincia Iudaea’da Yahudi İsyanları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
10. Demir, Muzaffer ve Özer, Ebru, “Titus Flavius Iosephus’un Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/75 (2020): 239-256.
11. Duygu, Zafer. *Vadedilmiş Topraklar Ortadoğu’yu Esir Alan bir Yahudi Mitinin Tarihi*. İstanbul: Kronik, 2025.
12. Erdemir, Hatice P. ve Erdemir, Halil, “66-70 Yılları Arası Kudüs’te Yahudi İsyanı ve Günümüze Yansımaları”, ed. M. Öztürk ve E. Çakar, *Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri Bildiriler Kitabı (29-21 Mayıs 2009)*. 179-206. Elazığ, 2011.
13. Erdemir, Hatice P. ve Erdemir, Halil. “Kudüs’te Yahudi İsyanı ve Yahudiler”, *History Studies* 2/Özel Sayı, (2010): 117-136
14. Erdemir, Hatice P., “Roma İmparatorluğu Yönetiminin Yahudi Politikası”, ed. F. M. Emecen, *Eski Çağ’dan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*. 29-40. İstanbul, 2009.
15. Gabba, Emilio. “The Social, Economic and Political History of Palestine 63 BCE-CE 70”, ed. W. D. Davies ve L. Finkelstein, *The Cambridge History of Judaism* 3. 94-167. Cambridge, 2008.
16. Goodman, Martin *The Ruling Class of Judea the Origins of the Jewish Revolt against Rome A.D. 66-70*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
17. Grabbe, Lester L. *A History of the Jews and Judaism in the Second Temple Period* 4. London: T&T Clark, 2021.
18. Güngör, Muhammed. “Yahudilikte Özel bir Sınıf: Yahudi Din Adamı Kohenler”, *Oksident* 1/2 (2019): 198-216.
19. Hendin, David. *Guide to Biblical Coins*. New York: American Numismatic Society, 2021.
20. Hengel, Martin. *The Zealots*. Edinburgh: T&T Clark, 1989.
21. Hortsley, Richard A. ve Hanson, John S. *Bandits, Prophets and Messiahs Popular Movements in the Time of Jesus*. Minneapolis: Winston Press, 1985.
22. Horsley, Richard A. “The Sicarii: Ancient Jewish Terrorists”, *The Journal of Religion* 59/4 (1979): 435-458.
23. Horsley, Richard A. “The Zealots Their Origin, Relationships and Importance in the Jewish Revolt”, *Novum Testamentum* 28/2 (1986): 159-192.
24. Ios. Ant. = Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*. Kullanılan metin ve Çeviriler: *The New Complete Works of Josephus*. Çev. William Whiston, Not. Paul L. Maier. Grand Rapids: Kregel Publications, 1999; *Josephus in Nine Volumes, Jewish Antiquities Books XVIII-XX Cilt* 9. Çev. Louis H. Feldman. London: William Heinemann Ltd., 1965.
25. Ios. Bell. = Iosephus, *Bellum Iudaicum*. Kullanılan metin ve Çeviriler: *Judean War* 2. Çev. Steve Mason. Leiden: Brill, 2008; *Judean War* 4. Çev. Steve Mason. Leiden: Brill, 2022; ; *Josephus in Nine Volumes, The Jewish War Books I-III Cilt* 2. Çev. H. St. J. Thackeray. London: William Heinemann Ltd., 1956; *Josephus in Nine Volumes, The Jewish War Books IV-VII Cilt* 3. Çev. H. St. J. Thackeray. London: William Heinemann Ltd., 1961.

26. Ios. Vita = Iosephus, Vita. Kullanılan Metin ve Çeviri: *Life of Josephus Translation and Commentary*. Çev. Steve Mason. Leiden: Brill, 2001.
27. İçten, Erdinç. “I. Yüzyılda Yahudi İsyanı ve Zealot Hareketi”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/3 (2025): 577-593.
28. İplikçioğlu, Bülent. *Eskibatı Tarihi I*. Ankara, TTK, 1997.
29. Jacobson, David M. *Agrippa II the Last of the Herods*. London: Routledge, 2019.
30. Mason, Steve. *A History of the Jewish War A.D. 66-74*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
31. Özdemir, Alaattin Cem. *Roma İmparatorluk Döneminde Yahudi İsyanları*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
32. Özman, Recep ve Açıl, Okan. “Sicarii Örgütü ve Faaliyetleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 38/65 (2019): 21-42.
33. Price, Jonathan J. *Jerusalem under Siege the Collapse of the Jewish State 66-70 C.E.* Leiden: Brill, 1992.
34. Rajak, Tessa. *Josephus the Historian and His Society*. London: Duckworth, 2002.
35. Safrai, Shmuel. “Temple”, ed. F. Skolnik ve M. Berenbaum, *Encyclopaedia Judaica* 19. 601-627. USA, 2007.
36. Schafer, Peter. *The History of the Jews in the Greco-Roman World*. London: Routledge, 2003.
37. Schalit, Abraham. “Agrippa II”, ed. F. Skolnik ve M. Berenbaum, *Encyclopaedia Judaica* 1. 503. USA, 2007.
38. Smallwood, E. Mary. *The Jews under Roman Rule from Pompey to Diocletian*. Leiden: Brill, 1976.
39. Smith, Morton. “Zealots and Sicarii, Their Origins and Relation”, *The Harvard Theological Review* 64/1 (1971): 1-19.
40. Sorek, Susan. *The Jews against Rome War in Palestine AD 66-73*. London: Continuum, 2008.
41. Suet. Vesp. = Suetonius, *De Vitis Duodecim Caesarum, Vespasianus*. Kullanılan Metin ve Çeviri: Suetonius, *On İki Caesar'ın Yaşamı*. Çev. Gül Özkatürk ve Ü. Fafo Telatar. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019.
42. Tac. Hist. = Tacitus, *Historiae*. Kullanılan Metin ve Çeviri: Tacitus, *The Histories The Annals in Four Volumes Cilt 2*. Çev. Clifford H. Moore. London: William Heinemann Ltd., 1962.
43. Ulutürk, Muammer. “Kuşatma Altındaki Kudüs: Yahudi Tarihçi Josephus'un Gözünden Yahudi-Roma Savaşı MS 66-73”, *Diyanet İlmi Dergi* 60/4 (2024): 1365-1390.
44. Vanderkam, James C. *From Joshua to Caiaphas High Priests after the Exile*. Minneapolis: Fortress Press, 2004.
45. Zeitlin, Solomon. “The Sicarii and Masada”, *The Jewish Quarterly Review* 57/4, (1967): 251-270.
46. Zeitlin, Solomon. *The Rise and Fall of the Judean State* 3. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1978.

Çivi Yazılı Metinlere Göre Mezopotamya’da Hayvanlar Arasında Görülen Salgınlar

Epidemics Observed in Animals in Mesopotamia According to Cuneiform Texts

Cansu ALTUN YILDIRIM

Bağımsız Araştırmacı, Türkiye

ÖZET

Bu makale, Mezopotamya kaynaklarında hayvanlarda görülen salgın hastalıkların algılanışını ve tanımlanışını incelemektedir. Eskiçağda salgınlar tanrısal bir ceza olarak görülmüş; astrolojik gözlemler (Mars-Nergal ilişkisi) ve karaciğer falları bu felaketleri öngörmek için temel araçlar olarak kullanılmıştır. Salgınların etkisini bertaraf etmek amacıyla kâhinler tarafından *namburbû* gibi dini ritüeller düzenlenmiştir. Hukuki düzlemde ise Hammurabi Kanunları, salgınları tanrısal kaynaklı kabul ederek çobanları sorumluluktan muaf tutmuştur. Çivi yazılı belgeler ayrıca hasta hayvanların tecridine dayanan erken bir karantina anlayışına, hastalıklı etlerin tüketilmemesi gerektiğine ve bitkisel tedavi yöntemlerine işaret etmektedir. Sonuç olarak çalışma, Mezopotamya toplumlarının hayvanlarda görülen salgınlarla mücadelede dini, hukuki ve pratik yöntemleri bütünsel bir modelle uyguladığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, Hayvanlardaki Salgınlar, Hastalıklar ve Kehanetler

ABSTRACT

This article examines the perception and definition of epidemic diseases among animals in Mesopotamian sources. In antiquity, epidemics were regarded as manifestations of divine wrath; thus, astrological observations (specifically the Mars-Nergal relationship) and liver omens (hepatoscopy) were utilized as primary tools to predict these calamities. To avert or mitigate the impact of such diseases, religious rituals, most notably the *namburbû*, were performed by diviners. On a legal level, the Code of Hammurabi categorized epidemics as being of divine origin, thereby exempting herdsman from liability for related animal losses. Furthermore, cuneiform documents point to an early understanding of quarantine based on the isolation of sick animals, warnings against the consumption of diseased meat, and the application of various herbal treatment methods. In conclusion, this study demonstrates that Mesopotamian societies used a combination of religious, legal, and practical methods to fight animal diseases.

Keywords: Mesopotamia, Animal Epidemics, Diseases and Prophecies

Sorumlu yazar: Cansu ALTUN YILDIRIM

Bağımsız Araştırmacı, Türkiye

E-mail: Cansu.altun1992@gmail.com

Geliş Tarihi(Received): 08.01.2026 **Kabul Tarihi(Accepted):** 04.03.2026 **Yayın Tarihi(Published):** 25.06.2026

Atıf bilgisi:

Cansu Altun Yıldırım, “Çivi Yazılı Metinlere Göre Mezopotamya’da Hayvanlar Arasında Görülen Salgınlar” *Archivum Anatolicum* 20, no. 1 (Haziran 2026): DOI: 10.46931/aran.1859394

Dergimizde yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlara aittir. Yayımlanan çalışmalar CC-BY-NC lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.
The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors. Published articles are made available as open access under a CC-BY-NC licence.

Giriş

Çivi yazısı MÖ. 4. binyılın sonlarında Sumerliler tarafından geliştirilmiş olup, Mezopotamya başta olmak üzere İran, Suriye ve Anadolu gibi geniş bir coğrafyada binlerce yıl boyunca kullanılmış en eski yazı sistemlerinden biridir. Kil tabletler üzerine stilus adı verilen kalemle işlenen bu yazı, başlangıçta idari ve ekonomik kayıtlar için kullanılmış; zamanla hukuki metinlerden dini ritüellere, tıbbi reçetelerden kehanet metinlerine kadar geniş bir yelpazede bilgi aktarmıştır. Hayvan ve insan hastalıklarına dair en erken veriler de yine bu çivi yazılı belgelerden elde edilmekte olup, söz konusu belgeler Eskiçağ toplumlarının salgın hastalıkları algılama, yorumlama ve onlarla başa çıkma yöntemlerini anlamamız açısından temel kaynak niteliği taşımaktadır.

Çağdaş bilimsel araştırmalar hastalıkların sebeplerini anlama imkânı verirken, antik dönem insanları, mevcut teknolojik imkanların kısıtlılığı nedeniyle hastalıkları ilahi kaynaklı güçlerin eseri olarak yorumlamışlardır. Rahatsızlıklar, genellikle ilahi bir ceza veya sınav olarak kabul edilmiş ya da hastalık demonlarının neden olduğu kötücül etkilerle ilişkilendirilmiştir. Buna göre, *utukku* ve *asakku* demonları ile *alû* kötü ruhu çeşitli hastalıklara sebep olurken, *namtar* demonu ölüm getirmekteydi. Orta Asur dönemine ait bir büyü metni, bu dört demonun ülkeyi ele geçirerek salgın hastalıklara yol açtığını belirtmektedir.¹ Bu demonlar aracılığıyla hastalıkların yayılıp salgının meydana geldiği düşünülmüştür. Salgınlarla ilişkilendiren diğer bir ilahi varlık, yeraltı dünyasının tanrısı Nergal’dır. Çivi yazılı belgelerde Nergal,² yeraltı dünyasından çıkmasıyla yer yüzüne bereket getirmesinin yanı sıra, ateş ve savaşı beraberinde getiren, insanlar ve hayvanlar arasında salgınlara ve ölümlere neden olan bir tanrı olarak tasvir edilmektedir. Nergal ile ilişkilendirilen Mars gezegenin gökyüzündeki konumu, ülkede salgın hastalıkların meydana geleceğine dair yorumlara yol açmıştır.³

Hastalıkların tedavi edilmesi konusunda bugün olduğu kadar geçmişte de doktorluk mühim bir meslek dalıydı. Etimolojik olarak “suyu bilen adam” anlamındaki Sumerce ^{LÚ}A.ZU ve Akadca karşılığı *asû* olan “doktor”lar, hastalıkların tedavi edilmesi için çeşitli şifalı bitkisel kürler hazırlamakta ve bu ilaçları hastalara uygulamaktaydı. Bununla birlikte, metinlerde veteriner kelimesini karşılayacak ifadeler de yer verilmiştir. Bu kelime, A.ZU GU⁴ ^{HI.A} “sığır doktoru” ve A.ZU ANŞE “eşek doktoru” gibi ifadelerle kaydedilmiştir⁴. Veteriner hekimlik konusunda, alanında oldukça uzmanlaşan kişilerin varlığı da yine çeşitli belgelerden bilinmektedir⁵. Aslında bilimsel olarak nitelendirebileceğimiz tedavi sağlayan bu kişilere karşın, hastalıkların ilahi kökenli olduğu ve şifanın yine tanrıdan geldiği düşüncesiyle hareket edilmiştir. Hastalıklar karşısında, doktorların yanı sıra, Akadcası *bârû*, Sumercesi ^{LÚ}.HAL olan “kâhin”lere, *mašmaššu* ve *āšipu* yani “kötülük kovucu”lara da başvurulmuştur. Bu görevliler arasında, kötülüğü uzaklaştırmak ya da kötü musibetleri önlemek gibi görevleri bulunan *āšipu*’lara büyük iş düşmekteydi. Bir kötülük kovucu olarak *āšipu*’lar, “öngörülen kötülüğü defetme ritüeli” olarak tanımlanan *namburbû* ritüellerini gerçekleştirirlerdi. Böylece tanrıların öfkesi yatıştırılır ve var olan ya da gerçekleşebilecek felaketler savuşturulurdu. Ninova’dan çıkarılan ve *namburbû* ritüelini konu alan bir metinde,⁶ kralın askerlerinin ve atlarının hastalanmaması ve herhangi bir beladan korunması için bir tılsımın hazırlanmasından bahsedilmektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki, Eski Ön Asya toplumlarının yaşam biçimleri ve dünyaya bakışları, hastalıkları bütünüyle dünyevi bir perspektiften değerlendirmeye henüz elverişli değildi. Antik Yunan hekimi Hippokrates’e kadar uzanan süreçte, hastalıkların kökeni genel olarak ilahi iradeyle açıklanmaya devam etmiştir. Bu ilahi kaynaklı açıklamaların yanı sıra, hastalıkları tedavi etmek amacıyla farmakolojik yöntemlere de başvurulmuştur. Ayrıca, salgınların bulaşıcılığının farkına varıldığı ve bu doğrultuda hastalık taşıyan kişi veya hayvanlardan uzak durulması gerekliliği anlaşılmış⁷ ve karantina uygulamaları hayata geçirilmiştir.

Çivi yazılı belgelerde, hayvanlar arasında görülen hastalıklar ve salgınlar için kullanıldığı düşünülen Sumerce ve Akadca pek çok kelime bulunmaktadır. “Hastalık” ifadesi, Sumerce daha çok GIG olarak karşımıza çıksa

1 Markham J. Geller, “A Middle Assyrian Tablet of Utukku Lemnutu, Tablet 12”, *Iraq* 42/1 (1980): 35-36.

2 Piotr Steinkeller, “The Name of Nergal”, *Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete* 77 (1987): 162; Franciscus A. M. Wiggermann, “Nergal A. Philologisch”, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 9 (1999): 222-223.

3 Wiggermann, “Nergal A. Philologisch”, 223.

4 CAD A/II, 347e.

5 François Thureau-Dangin, *Textes Cunéiformes, Musée Du Louvre 1. Lettres et Contrats de l’Époque de la Première Dynastie Babylonienne* (Paris: 1910): TCL 1, 132 (Pl. LXXI); Jean Marie Durand, *Archives Royales de Mari 26/1. Archives Épistolaires de Mari* (Paris: 1988), 570: ARM 26/1, 270.

6 Richard Caplice, “Namburbi Texts in the British Museum IV”, *Orientalia* 39/1 (1970): 118.

7 Edward Neufeld, “The Earliest Document of a Case of Contagious Disease in Mesopotamia (Mari Tablet ARM X, 129)”, *Journal of Ancient Near Eastern Society* 18 (1986): 63.

da TAB, TUR₅ ve aynı zamanda hastalık demonlarından biri olan NAM.TAR da kullanılmıştır. Akadca hastalık, “hasta olmak, hastalanmak” anlamlarına gelen *marāšu* fiilinden türeyen *maršu* ya da *muršu* olarak ifade edilmiştir. Salgınla ilgili Mezopotamya kaynaklarındaki ifadeler ise şöyledir; salgın Sumerce ŠUB, RI.RI.GA, ÚŠ, UG₆ olarak kaydedilmiş olup Akadca *maqātu* “düşmek” fiilinden gelen⁸ *miqittu* için “yıkım, salgın, hayvanlar arasında ölüm” gibi tanımlamalar yer almaktadır. Bu ifade “hayvanlar arasında salgın ya da toplu ölüm” anlamının dışında normal yollarla ölmüş ya da kesilmiş hayvanlar için de kullanılmıştır. Bu çalışmamızda, salgın anlamıyla kaydedilmiş metinler çerçevesinde değerlendirmeler yapılacaktır. İnsanlar arasında görülen salgın, daha çok *mūtānu* kelimesiyle görülürken, ordu içerisinde çıkan salgınlar için ŠUB yani Akadca karşılığı olarak *miqittu* ifadesi de kullanılmıştır⁹. Muhtemelen sadece orduda değil, atlar arasında da hastalıktan kırılma olduğu için *miqittu* ifadesi tercih edilmiştir. Bunların dışında *akālu* “yemek, tüketmek” fiilinden türetilen *ukultu* ifadesi de “tüketen, saldırı, salgın”¹⁰ anlamlarıyla metinlerde yer almaktadır. Bununla birlikte, “salgın, hastalık” olarak düşünülen fakat daha edebi bir dille ifade edilen “tanrının vuruşu, dokunuşu, işi” olarak çevrilebilen *lipit ilim* kullanımına da rastlanmaktadır¹¹.

Salgından Kaynaklanan Hayvan Ölümleriyle İlişkili Belgeler

Mezopotamya’dan günümüze ulaşan farklı dönemlere ait çeşitli tıbbi belgeler, reçeteler, fal ve kehanet metinleri, hayvanlar arasında görülen hastalıklar ve salgınlara ilişkin zengin bir kaynak sunmaktadır. Bu metinler, dönemin insanların hastalıkların nedenleri, yayılım biçimleri ve tedavi yöntemleri konusundaki bilgi birikimini ve bu olgulara dair algılarını yansıtmaktadır. Kaydedilen tedavi reçeteleri, büyü ve ritüel metinleri, hastalıklara karşı hem pratik hem de spiritüel uygulamalara dayanan karmaşık bir yaklaşımın varlığını göstermektedir. Bunlara ek olarak, Babil toplumunun sosyal ve ekonomik düzenini gözetten Hammurabi Kanunlarında hayvan hastalıkları ve salgınlara dair açık hükümler yer almaktadır. İlgili kanun maddesinde, çobanların sorumluluğu, sürüdeki toplu hayvan ölümleri ve bu kayıpların tazmin edilmesine yönelik hükümlere yer verilmiştir.

H.K. 266, st. 76-81:

“Eğer ağılda bir tanrı dokunuşu (*lipit ilim* “salgın”) olursa veya bir aslan (hayvanı) öldürürse, çoban tanrının huzurunda temize çıkacak ve ahırdaki (hayvan) ölümlerini ahır sahibi kabul edecek.”¹²

Mezopotamya toplumunda hayvanların otlatması ve bakımı çoğunlukla profesyonel çobanlar aracılığıyla sağlanmaktaydı. Bu sistemde, hayvan sahipleri sürülerini çobanlara emanet ederken, doğal olarak hastalık ve salgın riski de önemli bir sorun olarak ortaya çıkıyordu. Hammurabi Kanunlarında yer alan bu hüküm, ahırlarda veya otlaklarda meydana gelen hayvan ölümlerinin, eğer tanrının verdiği bir hastalıktan kaynaklandığı veya çobanın açık bir ihmali yoksa, çobanın sorumlu tutulmayacağını öngörmektedir. Çobanın temize çıkması, tanrı huzurunda muhtemelen yemin ederek suçsuzluğunu beyan etmesiyle mümkün olmaktadır. Buna rağmen, hayvan sahipleri açısından sürüdeki kayıplardan doğan bir mağduriyet oluşuyordu. Bu sebeple, ihmali olmayan çobanı korumaya yönelik bu kanun maddesine ek olarak, hayvan sahipleri ve çobanlar arasında, her iki tarafın haklarını güvence altına almak amacıyla bazı sözleşmeler¹³ yapılmaktaydı. Eski Babil dönemine ait olan ve birçok defa rastlanan bu sözleşmelerde, genellikle hayvanların doğumları ve ölümleri belirli bir denkleme oturtulmuş ve sürüde beklenen artış ve doğal kayıplar dengelenerek, taraflar arasında makul bir risk paylaşımı sağlanmıştır. Bu duruma dair somut örneklerden ikisine konu olan, Ubarrum adlı hayvan sahibi ile hayvanlarını otlatmakla görevlendirilen çobanlar Sin-idinam ve Ana-Šamaš-lişi arasında yapılan sözleşmeler şöyledir;

8 Salih Çeçen ve Ömer Kahya, “Akadca belgelerle Salgın, Eskiçağda Salgın ve Hastalıklar”, Ö. Sir Gavaz ve G. Masalcı Şahin (ed.), *Eskiçağda Salgın ve Hastalıklar*, (İstanbul: 2021), 53, dipnot 5.

9 Çeçen ve Kahya, “Akadca belgelerle Salgın, Eskiçağda Salgın ve Hastalıklar”, 71; Bu durumu destekleyecek birçok örnek bulunmaktadır. Bunlardan biri olan BAM 1, 1 iii 44’ta ŠUB’i ERİN’i yani *miqitti ummāni* “ordudaki salgın” ifadesine yer verilmiştir.

10 Çeçen ve Kahya, “Akadca belgelerle Salgın, Eskiçağda Salgın ve Hastalıklar”, 53.

11 CAD L, 201.

12 Mebrure Tosun ve Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, (Ankara: TTK basımevi, 1989), 165.

13 Benno Landsberger, “Remarks on the Archive of the Soldier Ubarum”, *Journal of Cuneiform Studies* 9/4 (1955):130; Maurice Birot, *Tablettes Économiques et Administratives d’Époque Babylonienne Ancienne Conservées au Musée d’Art et d’Histoire de Geneve*, (Paris: 1969), 65; Marten Stol, “Tiermedizin”, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 14 (2014): 10.

MAH 16128, st. 1-10¹⁴:

“Ana-Sin-Takil’in oğlu Ubarrum’a ait biri Subartu’dan 3 koyun, 1 kuzu, toplam 4 küçükbaş hayvan, çoban Sin-idinam’a otlatmak üzere verilmiştir. (Çoban) *pissatu* hastalığını¹⁵ ve (herhangi bir) kaybı tazmin edecek ...”

MAH 16421, st. 1-14¹⁶:

“Ubarum’a ait 5 küçükbaş hayvan, 2 koç, 3 kuzu, toplam 10 küçükbaş hayvan, 2 keçi, 1 kuzu^(?), toplam 13 küçükbaş hayvan, çoban Ana-Šamaš-lišī’ye teslim edilmiştir. (Çoban) *pissatu* hastalığını ve (herhangi bir) kaybı tazmin edecek ...”

Çivi yazılı belgelerden anlaşıldığı üzere, Mezopotamya toplumunda hem insanları hem de hayvanları etkileyen salgın hastalıklar, toplumsal ve ekonomik düzeyde de yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Bu dönemin toplumları, bu felaketlerin sebeplerini ve çözüm yollarını tespit etmek noktasında bilimsel yöntemlerden yoksun olmakla birlikte hem kökenini anlamaya hem de gelecekteki benzer olayları öngörmeye yönelik yoğun bir ilgi göstermişlerdir. Bu bağlamda kehanet ve fal metinleri, dönemin insanların bilinmeyenini anlamlandırma ve geleceği kontrol etme arzularının somut yansıması olarak öne çıkar. Mezopotamya çivi yazılı kaynaklarında özellikle hayvan davranışları, doğumsal anomaliler ve gezegen hareketleri gibi gözlemler, yaklaşmakta olan salgınlar ya da toplumsal felaketlerin habercisi olarak yorumlanmıştır. Bu yorumlar, kriz yönetiminin ve toplumsal hazırlığın bir parçası olarak işlev görmüştür. Eski Babil dönemine ait belgelerin yer aldığı YOS serisindeki bazı kayıtlar ve hayvan sürüleri arasında salgın hastalık çıkacağını ön gören kehanet metinleri, bu anlayışın en dikkat çekici örneklerindendir. Büyük olasılıkla eğitim amaçlı hazırlanmış olan bu metinlerde, öğrenciler hem dil ve yazı pratiği yapmakta hem de felaketleri yorumlama ve kehanet geleneğini öğrenmektedir. Aşağıdaki YOS serisinin sonucusuysa iç organ falına dayalı bir kehanet örneğini ihtiva etmektedir.

YOS 10, 54, st. 19¹⁷:

“Eğer kalçasında leke varsa, onun evindeki sürülerde salgın (*miqittu*) meydana gelecek.”

YOS 10, 20 st. 16¹⁸:

“Salgın, sürüleri yok edecek (*būli* DINGIR^{um} *ikkal*) (ya da) onun ikinci bir anlamı tanrının hizmetkarının ayağı serbest bırakılmayacak”

YOS 10, 41 st. 20-21¹⁹:

“Eğer dalak yuvarlaksa, sürü (arasında) felaket (olacak) (*šahluqti būlim*). [Eğer dalak yu]varlak[sa], sürü (arasında) salgın (olacak) (*miqitti būlim*)”

Farklı türden hayvanlar arasında gözlemlenen olağan dışı cinsel davranışlar ve cinsi birleşmeler, yine yaklaşmakta olan salgın hastalıklar ve toplumsal felaketlerin habercisi olarak yorumlanmıştır.

CT 39, pl.26, st.15²⁰:

“Eğer bir domuz, bir koyuna (cinsel anlamda) yaklaşırsa, hayvan sürülerinde salgın (ŠUB^{ti} [MÁŠ].ANŠE) (olacak)”

Geç Asur dönemine tarihlenen ve Asur devleti’nin önemli idari merkezlerinden biri olan Asur şehrinde (Kalat Şerkat) ele geçirilen bir metnin ilgili satırlarında, şehirdeki hayvanları etkileyebilecek bir salgından bahsedilmektedir.

14 <https://cdli.earth/artifacts/424045> ; Edmond Sollberger, “Thirty- Two Dated Tablets from the Reign of Abi-ešuh”, *Journal of Cuneiform Studies* 5/3 (1951): 87; Emile Szlechter, “Les Tablettes Juridiques Datées du Règne d’Abi-ešuh Conservées au Musée d’Art et d’Histoire de Genève”, *Journal of Cuneiform Studies* 7/3 (1953): 90 ve 91.

15 Birot, *Tablettes Économiques et Administratives d’Époque Babylonienne Ancienne*, 65; CAD P, 425’t e bu hastalık için “uyuz” manasının yanı sıra “sendeleme, topallama” anlamındaki *pessû* ile ilişkilendirilerek “felç” tanımlaması mevcuttur.

16 <https://cdli.earth/artifacts/424199> ; Sollberger, “Thirty- Two Dated Tablets from the Reign of Abi-ešuh”, 86; Szlechter, “Les Tablettes Juridiques Datées du Règne d’Abi-ešuh Conservées au Musée d’Art et d’Histoire de Genève”, 91.

17 <https://cdli.earth/artifacts/293405> ; Albrecht Goetze, *Yale Oriental Series 10 (YOS 10). Old Babylonian Omen Texts* (New Haven/ London/ Oxford: 1966), PL. CXIV.

18 <https://cdli.earth/artifacts/293414> ; Goetze, *Yale Oriental Series*, PL. XXV.

19 <https://cdli.earth/artifacts/293402> ; Goetze, *Yale Oriental Series*, PL. LXXII.

20 <https://cdli.earth/artifacts/366127> ; Cyril J. Gadd, *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum 39 (CT 39)* (London: 1926).

KAR 377, st. ay.29²¹:

“Eğer bir şehirde karıncalar çok fazlaysa ve birbirlerini öldürüyorsa, bu şehirde hayvanları etkileyen bir salgın (RI.RI.GA) olacaktır.”

İnsanların geçmişte edindiği tecrübeler ve uzun süreli gözlemlere dayanan kehanet ve fal uygulamaları, Mezopotamya toplumunda ilahi olanla insanlar arasında bir köprü işlevi görmüştür. Semavi dinlerde rastlanan kutsal olanın gök ile ilişkilendirilmesi düşüncesi, Mezopotamya toplumlarında da kendini göstermiştir. Bu sebeple gezegen hareketleri, ay ve güneş tutulmaları gibi göksel olaylar izlenmiş, tecrübelerle birlikte bazı öngörülerde bulunmuşlardır. Özellikle geç dönemlere tarihlenen astrolojik rapor ve kehanet metinlerinde, toplumları tehdit eden savaş, hastalık, salgın gibi felaketlerden söz edilmektedir²². Çivi yazılı belgeler, “kızıl gezegen” olarak bilinen Mars’ın (^{MUL}šalbatānu) gökyüzündeki konumunun ve belirli tarihlerde görünmesinin yaklaşan salgınlar ve toplu ölümler için uğursuz bir alamet olarak değerlendirildiğine dair açık ifadeler bulunmaktadır²³. Geç Asur dönemine ait bir örnekte, gökyüzü yorumcusu ve kâhin Balasi tarafından krallığa gönderilen bir mektupta²⁴, Ay ve Mars kavuşmasının olası olumsuz etkilerinden, özellikle de hastalıklar ve felaketlerin artacağından bahsedilmektedir. Mektubun ilgili satırları şöyle:

RMA 88, st. ay. 3-5²⁵:

“Eğer ayın etrafı hale ile çevrilirse ve Mars ile kavuşursa, hayvan sürüleri ve vahşi hayvanlar telef olacak (ZÁH).”

Salgın hastalık gibi felaketlerin habercisi olarak kabul edilen astrolojik olaylar, kehanet literatüründe sıklıkla tekrarlanan temalar arasında yer almaktadır. Bu bağlamda, Mars (^{MUL}šalbatānu) ve Jüpiter (^{MUL}SAL.ME.GAR) gezegenlerinin gökyüzünde belirli tarihlerde birbirine yakın konumlara gelmesi, çivi yazılı astroloji raporlarında çoğu zaman uğursuzluk, hastalık ya da yaklaşan salgınların ilahi işareti olarak yorumlanmıştır. Bu tür yorumların önemli örneklerinden biri, gökyüzü gözlemcisi Borsippa’lı²⁶ Nabû-iqiša tarafından derlenen bir raporda karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu belgede, gezegenlerin konumlarına dair gözlemsel veriler sunulmakta ve bu verilerin sonucunda, hayvanlar arasında yayılabilecek bulaşıcı salgınlara dair uyarılarda bulunmaktadır. Metin, yalnızca astronomik bir kayıt değil; aynı zamanda göksel düzenin yeryüzü olaylarıyla kurduğu nedensellik ilişkisinin, nasıl bir düşünsel ve kültürel zeminde anlamlandırıldığını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Belgenin ilgili satırları şöyledir:

RMA 195, st. öy.6-7²⁷:

“Eğer Mars ve Jüpiter yakınlaşırsa, ülkede güçlü bir hastalık (*miqtu*) olacak.”

RMA 195, st. ay.1-3:

“Eğer kızıl gezegen (Mars) ve büyük yıldız (Jüpiter) yakınlaşırsa, hayvan sürülerinde salgın (^{ŠUB}tim) (olacak).”

Gökyüzü gözlemcisi Nabû-iqiša, yazdığı raporun ilerleyen satırlarında, ismi açıkça belirtilmeyen bir Geç Asur kralına hitap ederek, ülke genelinde gözlemlenecek kötü alametlere karşı *namburbû* ritüelinin uygulanmasını tavsiye etmektedir. Yukarıda açıklandığı üzere bu ritüel, tanrıların öfkesini yatıştırmak ve felaketleri savuşturmak amacıyla icra edilmekteydi ki gözlemci, krallığı bu önerisiyle beklenen kehaneti etkisizleştirmeye yönelmiştir. Uruk (Varka) kentinde ele geçirilen bir astrolojik fal metni olan başka bir belgede hem büyük hem de küçükbaş hayvanlar arasında salgınların çıkacağına dair bir kehanet yer almaktadır. Söz konusu tablette, salgın hastalıklar için RI.RI.GA (Akadca *miqittu*) ve *ukultu* yani “yemek, tüketmek” kelimeleri hatta metnin ilerleyen, bir başka satırında ^{ŠUB}tim ideogramının²⁸ beraber kullanılması dikkat çekmektedir.

21 <https://cdli.earth/artifacts/369344>

22 Çeçen ve Kahya, “Akadca belgelerle Salgın, Eskiçağda Salgın ve Hastalıklar”, 70-71.

23 Wiggermann, “Nergal A. Philologisch”, 223.

24 R. Campbell Thompson, *The Reports of the Magicians and Astrologers of Nineveh and Babylon in the British Museum II* (London: Luzac, 1900), 24; Hermann Hunger, *Astrological Reports to Assyrian Kings* (Helsinki: 1992), 49.

25 <https://cdli.earth/artifacts/336417>

26 Steven W. Cole, “Marsh Formation in the Borsippa Region and the Course of the Lower Euphrates”, *Journal of Near Eastern Studies* 53/2 (1994): 82; Güney Mezopotamya kenti olan Borsippa bugünkü Irak sınırlarında yer alan Birs’e konumlandırılmaktadır.

27 <https://cdli.earth/artifacts/237151>; Thompson, *The Reports of the Magicians and Astrologers*, 66; Hunger, *Astrological Reports to Assyrian Kings*, 160.

28 François Thureau-Dangin, *Textes Cunéiformes, Musée Du Louvre 6. Tablettes d’Uruk, à l’usage Des Prêtres Du Temple d’Anu Au Temps Des Séleucides* (Paris: 1922), 32, TCL 6, 16 st. r.19: ^{ŠUB}tim [MÁŠ] ANŠE = *miqittim bulim* “sürüdeki salgın” ifadesi bulunmaktadır.

TCL 6, 16, st. 9-10²⁹:

“Eğer Mars? gezegeni *tebētu* ayında³⁰ (10. ay) (görünürse), büyük ve küçükbaş hayvan sürülerinde salgın (RI.RI.GA) (olacaktır). Eğer Mars? gezegeni *tebētu* ayında görünürse ve onun parlaklığı karanlık olursa, büyük ve küçükbaş hayvan sürülerinde salgın (*ukultu*) (olacaktır).”

Mars gezegeninin ay ile tutulma yaşaması, Jüpiter gezegenine yakınlaşması ve *tebētu* ayında görünür hale gelmesi, çivi yazılı kaynaklarda doğrudan salgınla ilişkilendirilen alametler arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra, Mars’ın Oğlak takım yıldızına girmesi ve parlaklık göstermesi de yine hayvan sürülerini etkileyecek bir salgının yaklaşmakta olduğuna dair kehanetlerde önemli bir gösterge olarak değerlendirilmiştir. Bu tür yorumlar, özellikle Geç Asur Dönemi’ne ait astrolojik yazışmalarda açıkça görülmektedir. Dönemin bazı Asur kralları, gökyüzü gözlemcisi kahinlere mektuplar aracılığıyla göksel olayların anlamı hakkında sorular yöneltmiş, kahinler ise yanıtlarını yine yazılı mektuplarla iletmışlerdir³¹. Burada ele alınan ve başlangıç kısmı kırık olduğu için gönderenin kimliği kesin olarak bilinemeyen Geç Asur Dönemi’ne ait mektup³² bu kapsamda değerlendirilebilir. Metnin içeriği, yazarın çeşitli astrolojik fal tabletlerine başvurarak bilgi aktardığını ortaya koymaktadır.

ABL 1134, st. ay.2-4, 8 ve 12-13³³:

“Mars gezegeni, Oğlak takımyıldızına girmiş, sabit bir şekilde yerinde durmuş ve büyük bir parlaklığa sahiptir... (Mars’ın büyük) parlaklığına ilişkin yorum şöyledir: ...

Eğer Mars’ın gökyüzünde olağan dışı bir parlaklık görülürse, ülkede salgın yani sürülerde toplu ölümler olacaktır.”

Tüm bu belgeler, gezegen hareketlerinin özellikle Mars gezegenin gökyüzündeki konumunun, eski Mezopotamya’da salgın hastalık ve diğer musibetlerle ilişkilendirildiğine işaret etmektedir. Bu ilişki yalnızca gökyüzü gözlemlerine ve kehanet metinlerine yansımakla kalmayıp, aynı zamanda dilsel ve etimolojik düzeyde de kendini göstermektedir. Mars gezegeninin Akadca karşılığı olan ^{MUL}*şalbatānu*, Sumerce MUL.UDU.IDIM.SA₅ ya da MUL.LU.BAD³⁴ ideogramlarına karşılık gelmektedir. Buradaki BAD işareti, Akadca’da “ölümcül hastalık, salgın” anlamına gelen *mūtānū* terimin ideografik karşılıklarından biri³⁵ olarak da kullanılmakta ve bu bağlantı, Mars’ın sembolik olarak da yıkım ve ölümle özdeşleştirildiğine işaret etmektedir. Diğer etimolojik analizler de bu sembolik bağlamı destekler niteliktedir. Örneğin bazı filolojik yorumlarda MUL *şalbat-a-nu*, bileşik biçimde *muštābarrū mūtānū* (ZAL/ ŞAL + BAD-A-NU) şeklinde çözümlenmiş ve anlamı “salgın yayan (gezegen)” olarak değerlendirilmiştir³⁶. Bu tür dilsel ve simgesel bağlantılar, Mezopotamya’da astrolojik düşüncenin yalnızca gözleme değil, aynı zamanda derin bir kavramsal yapı ve sembolik dil sistemine dayandığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Gökyüzündeki konumu ve hareketleri doğrultusunda Mezopotamya astrolojisinde uğursuzluk, yıkım ve ölüm gibi kötü alametlerin sembolü haline gelen Mars gezegeni, özellikle yeraltı tanrısı Nergal ile özdeşleştirilmektedir³⁷. Nergal, bir yandan tarım döngüsü ve bolluğun yeniden doğuşuyla ilişkilendirilirken, öte yandan yeraltı dünyasının ve ölümlerin efendisi olarak savaş, ölüm ve salgın hastalıklarla sembolik bir bağa sahiptir. Tanrı Nergal’in özellikle salgın hastalıklar ve kitlesel ölümlerle bağdaştırılması, onun sembolik temsilcisi olan Mars gezegeninin gökyüzündeki görünümüne yönelik astrolojik yorumlarda açıkça görülmektedir. Bu kozmik anlamlandırmalar, yalnızca astronomik fenomenlerin sembolik yorumu değil; aynı zamanda Mezopotamya toplumlarının felaketleri tanrılarla irtibatlandırarak anlamlandırma çabasının ürünüdür. Savaşla ilişkilendirilen tanrı Adad ile birlikte Nergal’in sembolik temsilcilerinin Asur ordunun bazı seferlerinde yer aldığı³⁸ kaydedilmiştir. Bilindiği üzere

29 <https://cdli.mpiwg-berlin.mpg.de/artifacts/363689> Burada bu metin, Helenistik döneme (MÖ. 323-63) tarihlendirilmektedir; Thureau- Dangin *Textes Cunéiformes*, Musée Du Louvre 6, 30.

30 René Labat, *Manuel D’epigraphie Akkadienne* (Paris: 1988), 288; söz konusu ay bugünkü Aralık- Ocak aylarına karşılık gelmektedir.

31 Simo Parpola, *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanibal* (1970), 163 ve 218.

32 Parpola, *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanibal*, 72 ve 109.

33 <https://cdli.earth/artifacts/334747>

34 Thureau- Dangin, *Textes Cunéiformes*, Musée Du Louvre 6, 30; TCL 6, 16, 9 ve 10 satırlarında MUL.LU.BAD okunuşu uygun görülmüştür ve bu gezegenin Mars olacağı düşünülmüştür. Çünkü buradaki LU ve UDU ile BAD ve IDIM işaretleri aslında aynı olduğundan eski ve yeni kaynaklarda iki okunuşa da rastlanmaktadır.

35 CAD M/II, 296.

36 Wiggermann, “Nergal A. Philologisch”, 223.

37 Werner R. Mayer, *Untersuchungen zur Formensprache der Babylonischen Gebetsbeschwörungen*, *Studia Pohl; Series Maior*, (Roma: 1976), 402.

38 Wiggermann, “Nergal A. Philologisch”, 222.

namburbû gibi ritüeller, ordu sefere çıkmadan önce ya da sonra, askerlerde ve kullandıkları hayvanlarda salgın gibi felaketler görülmesin diye uygulanmaktaydı. Bu sembolik temsilcilerin böyle bir dini ritüel için götürülmesi oldukça olasıdır.

Geç Asur döneminde sarayla iletişim halinde olan gökyüzü gözlemcisi ve kâhin Nabû-ahhe-eriba, yıldızların, gezegenlerin ve diğer göksel olayların yorumlanmasına dayalı kehanet bilgilerini sistemli bir şekilde raporlamıştır. Bu raporlardan biri olan Ninova’da bulunmuş ABL 405: 13-14 numaralı mektup³⁹, doğrudan Asur kralına hitaben kaleme alınmıştır. Mektupta, kralın güneşin doğuşuyla ilgili sorduğu bir soruya yanıt verilirken, yanıtın kehanetlerin bulunduğu tabletlere başvurarak verildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, Mezopotamya’daki gökyüzü gözlem uygulamalarının sistematikleşmiş kehanet literatürüne dayandığını açıkça ortaya koymaktadır. Mektubun alıcısı olan kralın adı belgede açıkça belirtilmemekle birlikte, tarihsel ve içeriksel bağlam göz önüne alındığında, gökyüzü gözlemlerini içeren bu raporların iyi eğitim almış Asur kralı Aşşur-bâni-apli’ye yazıldığı düşünülmektedir. Mektupta asıl dikkati çeken kısım, tanrı Nergal’ın yeryüzüne yayacağı yıkımın ve hayvanlar arasında çıkacak salgınların olasılığına dair bir uyarının olmasıdır.

ABL 405, st. öy.6-8 ve öy.12-14⁴⁰:

“Kralım, efendim bana güneşin doğumu hakkında yazmış; bu konuda (tabletlerde) şöyle denmektedir: ...

Eğer gün kasvetli/ kapalı olur ve kuzey rüzgarıyla birlikte meydana gelirse: Nergal tarafından yutulacak (*ukulti*); hayvan sürüleri azalacak.”

Geç Asur dönemine ait astrolojik raporlarda, yalnızca Mars gezegeni ve onunla özdeşleştirilen ölüm ve hastalıkların tanrısı Nergal değil, aynı zamanda tanrıça İshara ile ilişkilendirilen Akrep takımıyıldızı da dikkatle izlenen göksel unsurlar arasında yer almaktadır. Akrep takım yıldızının yeryüzünden gözlemlendiği konumu, hayvanlar arasında salgınların çıkacağına dair ilahi bir uyarı olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili rapor ya da kehanet şöyledir;

RMA 223, st. öy.5- ay.2⁴¹:

“Eğer akrep takım yıldızı, tanrıça İshara’nın göğsü, ışığını yenilerken parlaksa, kuyruğu karanlıksa, boynuzları birbirine zıtsa: ... sığırlarda ve çoban kulübesinde salgın (*ŠUB^{tim}*) olacak.”

Gökyüzü gözlemlerine dayalı astrolojik yorumların yanı sıra, karaciğer falı (hepatoskopi) da Mezopotamya ve Anadolu’da, özellikle salgın hastalıkların öngörülmesi amacıyla başvurulmuş oldukça yaygın ve sistematik bir kehanet yöntemiymiş. Bu uygulamada, hayvanların karaciğerleri çıkarılır, üzerindeki damar yapısı, lekeler ve çıkıntılar dikkatle değerlendirilerek geleceğe dair alametler yorumlanırdı. Bu bağlamda, kâhinlerin belirli alanlara göre uzmanlaştıkları ve farklı “kehanet departmanları”na ayrıldıkları anlaşılmaktadır. Bazı uzmanlar gökyüzü gözlemlerine dayanarak öngöründe bulunurken, bazıları hayvanların iç organlarını ve genellikle karaciğerlerini inceleyerek kehanetler üretmişlerdir. Karaciğer falına dair bilgi veren çivi yazılı metinler arasında, üzerine kehanet notları kazınmış karaciğer modeli tabletler önemli yer tutmaktadır. Nitekim Eski Babil dönemine tarihlenen ve Sippar (Tell abu Habbah) kazılarında ele geçirilen bir karaciğer modelinde⁴², Marad⁴³ ve Uruk (Tell el-Varka) kentlerinde eşekler arasında ortaya çıkacak bir salgın hastalıktan söz edilmektedir. Söz konusu tablette, karaciğerin yüzeyine kazınmış işaretlerin, muhtemelen hastalığın belirtilerini veya organlar üzerindeki etkilerini sembolize ettiği düşünülmektedir. Bu tür gözlemlerin, yalnızca kehanet amacıyla değil, ayrıca hastalıkların patolojisini anlamaya yönelik temel bilgiler sunduğu da ileri sürülebilir. Bu kehanet metinlerinde hastalık henüz meydana gelmeden çeşitli önlemlerin alınıp alınmadığı belirsiz olmakla birlikte, hastalıkların ortaya çıkmasının ardından tedavi arayışına yöneldiği açıktır. Hayvanların karaciğer ve iç organlarının incelenmesi, hastalığın organik nedenlerini belirleme çabasıyla birleşerek, Mezopotamya tıbbının gelişmesine yön vermiş olmalıdır. Öyle ki

39 Parpola, *Letters from Assyrian Scholars to be Kings Esarhaddon and Assurbanibal*, 40 ve 64; Simo Parpola, *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars* (1993), 59 ve 79; CAD U-W, 64.

40 <https://cdli.earth/artifacts/334276>

41 Hunger, *Astrological Reports to Assyrian Kings*, 281.

42 Çeçen ve Kahya, “Akadca belgelerle Salgın, Eskiçağda Salgın ve Hastalıklar”, 71: CT 6, lev.1-3, 45 ve 46.

43 Rients de Boer “Marad in the Early Old Babylonian Period: Its Kings, Chronology, and Isin’s Influence”, *Journal of Cuneiform Studies* 65/1, (2013): 73-74; Marad, Güney Mezopotamya’da bulunmakta ve Nippur ve Kiş kentlerine oldukça yakın olan Wannat es-Sadum höyüğüne yerleştirilmek istenmektedir.

çivi yazılı belgelerde, hasta hayvanların etlerinin tüketilmemesi gerektiğine dair uyarılar bulunmaktadır⁴⁴. Mezopotamya tıbbı hakkında bilgi veren en dikkat çekici örneklerinden biri Geç Asur dönemine tarihlenen ve Asur (Kalat Şerkat) kentinde ortaya çıkarılan tıbbi belgeler külliyyatında görülmektedir. Bu belgeler, sadece hastalıkların tanımının ve semptomlarının değil, aynı zamanda bu hastalıklara karşı kullanılan bitkisel tedavi yöntemlerinin ve reçetelerin de kaydedildiği sistemli kaynaklardır. Eskiçağ tıp literatürüne önemli katkıları olan BAM (*Babylonian- Assyrian Medizin in Texten und Untersuchungen*) serisinin 1. cildindeki bir metinde hayvan sürüleri arasındaki salgınlardan (ŠUB⁴⁵ MÁŠ.ANŠE⁴⁵) söz edilmektedir:

BAM 1, 1 iii st. 40-41⁴⁶:

“Hayvan sürülerinde salgına (karşı) bitkiler.”

Bu metin hayvan sağlığının korunmasına yönelik bitkisel tedavi uygulamalarının varlığını bir kez daha göstermekle birlikte, veteriner hekimliğe dair somut veriler sunmaktadır. Bu tür ilaçlar genellikle şifacılar, tapınak görevlileri veya kahinlerin bilgisiyle hazırlanmaktaydı. Söz konusu metinde, salgın hastalığın türüne dair açık bir tanımlama yapılmamış olmakla birlikte, salgın hastalığın belirli semptomlara ya da incelemeler sonucu edinilen bulgulara dayanarak teşhis edildiğini düşündürmektedir. Bu çerçevede, karaciğer falı ya da iç organlardaki gözlemler, hastalığın doğasına ilişkin ipuçları sağlamış olabilir. Anlaşılmaktadır ki çeşitli salgın hastalıklar karşısında, edinilen tecrübelerle gelişen tıbbi müdahalelere başvurulmuş ve bitkisel ve hayvansal içeriklere sahip karışımlar hazırlanmıştır. İnsanlarla ilgili hastalıklarda farmakolojik bilgilere özellikle geç dönemlerde yoğun bir şekilde rastlansa da hayvan hastalıkları için gelişmiş bir tıbbi müdahale varsa bile bunlar belgelere fazla yansıtılmamıştır.

Sonuç

Çivi yazılı belgeler, Mezopotamya toplumlarının salgın hastalıkları yalnızca biyolojik bir olgu olarak değil, dini, hukuki, toplumsal ve sembolik boyutlarıyla ele aldıklarını göstermektedir. Metinlerde hastalıkların kökeni çoğunlukla tanrıların gazabı, kötü ruhların etkisi ya da ilahi irade ile açıklanmış; özellikle yeraltı tanrısı Nergal ve onun göksel temsilcisi Mars gezegeni, ölüm, yıkım ve kitlesel hayvan ölümleriyle ilişkilendirilmiştir. Bu çerçevede, göksel olaylara dayalı astrolojik gözlemler, karaciğer falları ve çeşitli kehanet metinleri, hayvan sürülerinde salgınların önceden haber alınmasını sağlayan başlıca araçlar olmuştur. Gökyüzündeki gezegen hareketleri, tutulmalar, yıldız kaymaları ve takımyıldızlarının konumları, hayvan sürülerinde salgınların habercisi olarak yorumlanmıştır. Bu yorumlar, yalnızca gözlemsel değil, aynı zamanda sembolik ve teolojik temellere dayanmaktadır.

Hukuki belgeler ve sözleşmeler, toplumun salgınlara karşı yalnızca dini ritüellerle değil, aynı zamanda salgınlardan kaynaklı zararlara karşı yasal düzenlemelerle de önlem aldığını göstermektedir. Hammurabi Kanunlarında, çobanların ilahi kaynaklı salgınlardan sorumlu tutulmaması; buna karşın hayvan sahiplerini korumaya yönelik sözleşmeler yapılması, salgınların yarattığı toplumsal ve ekonomik sorunların hukuki bir çerçevede çözülmeye çalışıldığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, Hammurabi Kanunundaki ilgili maddeler ile sayıları azımsanmayacak kadar olan sözleşmelerin arasında bir denge oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Salgınların önlenmesi ve bertaraf edilmesi amacıyla icra edilen. *namburbû* ritüelleri ve benzeri arınma törenleri, yalnızca dini boyuta sahip olmayıp, aynı zamanda temizlik, arınma ve izolasyon gibi pratik unsurlar da içermektedir. Bu durum, Mezopotamya’da manevi ve maddi tedbirlerin birlikte değerlendirildiği karma bir salgın yönetimi modelinin varlığına işaret etmektedir. Ayrıca, insan ve hayvan hastalıklarına karşı bitkisel karışımların ve ilaçların hazırlanması, dönemin farmakolojik bilgisinin belirli bir düzeye ulaştığını göstermektedir.

Sonuç olarak, Mezopotamya’da hayvanlar arasındaki salgın hastalıklar, yalnızca tıbbi bir mesele olarak değil, aynı zamanda dini inançları, hukuki düzenlemeler, ekonomik kaygılar ve ritüellerle şekillenen çok boyutlu bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. İncelenen belgeler, buradaki toplumların salgınları anlamlandırma ve başa çıkma çabalarının erken deneyimlerini yansıttığını göstermektedir.

44 René Labat, “Tabous de Tešrit et Autres Prescriptions”, *Iraq* 23/ 1, (1961): 90.

45 CAD M/II, 101.

46 <https://cdli.mpiwg-berlin.mpg.de/artifacts/285106> = KAR 203: <https://cdli.earth/artifacts/369171>

KAYNAKÇA

1. Birot, Maurice. *Tablettes Économiques et Administratives d'Époque Babylonienne Ancienne Conservées au Musée d'Art et d'Histoire de Geneve*, Paris 1969.
2. Boer, Riens de. "Marad in the Early Old Babylonian Period: Its Kings, Chronology, and Isin's Influence", *Journal of Cuneiform Studies* 65/1 (2013): 73-90.
3. Caplice, Richard. "Namburbi Texts in the British Museum IV", *Orientalia* 39/1 (1970): 111-151.
4. Cole, Steven W. "Marsh Formation in the Borsippa Region and the Course of the Lower Euphrates", *Journal of Near Eastern Studies* 53/ 2 (1994): 81-109.
5. Çeçen, Salih ve Kahya, Ömer. "Akadca belgelerle Salgın, Eskiçağda Salgın ve Hastalıklar", ed. Ö. Sir Gavaz ve G. Masalcı Şahin, *Eskiçağda Salgın ve Hastalıklar*. 51-78. İstanbul, 2021.
6. Durand, Jean Marie. *Archives Royales de Mari* 26/1. *Archives Épistolaires de Mari*, Paris, 1988.
7. Gadd, Cyril J. *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum*, London 1926.
8. Geller, Markham J. "A Middle Assyrian Tablet of Utukku Lemnutu, Tablet 12", *Iraq* 42/1 (1980): 23-51.
9. Goetze, Albrecht. *Yale Oriental Series 10. Old Babylonian Omen Texts*, New Haven/ London/ Oxford, 2. Baskı, 1966.
10. Hunger, Hermann. *Astrological Reports to Assyrian Kings*. SAA 8, Helsinki, 1992.
11. Labat, René. "Tabous de Tešrit et Autres Prescriptions", *Iraq* 23/ 1 (1961): 88-93.
12. Labat, René. *Manuel D'épigraphie Akkadienne*. Paris, 1988.
13. Landsberger, Benno. "Remarks on the Archive of the Soldier Ubarum", *Journal of Cuneiform Studies* 9/4 (1955): 121-131.
14. Mayer, Werner R. *Untersuchungen zur Formensprache der Babylonischen Gebetsbeschwörungen*, *Studia Pohl; Series Maior*. Dissertationes scientificae de Rebus Orientis Antiqui 5, Roma, 1976.
15. Neufeld, Edward. "The Earliest Document of a Case of Contagious Disease in Mesopotamia (Mari Tablet ARM X, 129)", *Journal of Ancient Near Eastern Society* 18 (1986): 53-66.
16. Parpola, Simo. *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal*. Verlag Butzon-Bercker Kevelaer, 1970.
17. Parpola, Simo. *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*. SAA 10, 1993.
18. Sollberger, Edmond. "Thirty- Two Dated Tablets from the Reign of Abi-ešuh", *Journal of Cuneiform Studies* 5/3 (1951): 77-97.
19. Steinkeller, Piotr. "The Name of Nergal", *Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete* 77 (1987): 161-168.
20. Stol, Marten. "Tiermedizin", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 14 (2014): 10-11.
21. Szlechter, Emile. "Les Tablettes Juridiques Datées du Règne d'Abi-ešuh Conservées au Musée d'Art et d'Histoire de Genève", *Journal of Cuneiform Studies* 7/3 (1953): 81-99.
22. Thompson, R. Campbell. *The Reports of the Magicians and Astrologers of Nineveh and Babylon in the British Museum II*. London: Luzac, 1900.
23. Thureau- Danguin, François. *Textes Cunéiformes, Musée Du Louvre 1. Lettres et Contrats de l'Époque de la Première Dynastie Babylonienne*. Paris, 1910.
24. Thureau- Danguin, François. *Textes Cunéiformes, Musée Du Louvre 6. Tablettes d'Uruk, à l'usage Des Prêtres Du Temple d'Anu Au Temps Des Séleucides*. Paris, 1922.
25. Tosun, Mebrure ve Yalvaç, Kadriye. *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*. TTK basımevi, 2. Baskı, 1989.
26. Wiggermann, Franciscus A. M. "Nergal. A. Philologisch", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 9 (1999): 215-223.

KISALTMALAR

- ABL** : Assyrian and Babylonian Letters Belonging to the Kouyunjik Collections of the British Museum. Harper, Robert F. University of Chicago Press. Chicago, 1892-1914.
- BAM 1** : Babylonian- Assyrian Medizin in Texten und Untersuchungen. Köcher, Franz. Keilschrifttexte aus Assur. De Gruyter. Almanya, 1963.
- CAD** : The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago, 1956vd.
- CT 39** : Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum. Gadd, Cyril J. London, 1926.
- KAR** : Keilschrifttexte Aus Assur Religiösen Inhalts. Ebeling, Erich. Wissenschaftliche Veröffentlichungen Der Deutschen Orient- Gesellschaft, Band 28 & 34. Leipzig, 1919-1923.
- MAH** : Musée d'Art et d'Histoire. Cenevre. İsviçre.
- RMA** : The Reports of the Magicians and Astrologers of Nineveh and Babylon in the British Museum. Thompson, R. Campbell. London, 1900.
- TCL 6** : Textes Cunéiformes, Musée Du Louvre. Thureau- Danguin, François. Tablettes d'Uruk, à l'usage Des Prêtres Du Temple d'Anu Au Temps Des Séleucides. Paul Geutner. Paris, 1922.
- YOS 10** : Yale Oriental Series, Babylonian Texts. Goetze, Albrecht. Old Babylonian Omen Texts. Yale Univesity Press, 1966 (2. baskı).

Moving Borders Between Cappadocia and Cilicia? The Case of the Porsuk Höyük Fortress (Niğde) in the 2nd Millennium BCE

Kapadokya ile Kilikia Arasında Değişen Sınırlar Mı?
MÖ 2. Binyılda Porsuk Höyük Kalesi (Niğde) Örneği

Eric JEAN

Hitit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Çorum, Türkiye

ABSTRACT

Located in southern Cappadocia, the Porsuk fortress was established during the second half of the 17th century BCE, shortly after the emergence of the Hittite kingdom. Its strategic location explains the choice of the site, overlooking a major route linking Cappadocia to Cilicia, near Bulgarmaden, as a control point overseeing the metal trade and as a processing centre. The defensive architecture suggests that the Hittites founded the city. Porsuk must have been particularly important to Hatti between the late 16th and late 15th centuries BCE, when Kizzuwatna served as a buffer state against the expansion of Mittani. However, the significant changes observed between the first and second construction phases of the fortification uncovered in the northwestern sector of the site suggest a cultural change, for which the Hittites would be responsible, while the founding of the city would be attributed to a southern power. Since the earliest attestations of Kizzuwatna date to the late 16th century BCE, the southern power would perhaps be the “Land of Adaniya”. If this hypothesis were to be confirmed, Porsuk would have passed from the “Land of Adaniya” to the “Lower Land”, becoming a key case for understanding the shifting borders between Cappadocia and Cilicia.

Keywords: Porsuk, Fortification, Hittites, Cappadocia, Cilicia, Bulgarmaden

ÖZET

Kapadokya'nın güneyinde yer alan Porsuk kalesi, Hitit Krallığı'nın ortaya çıkışından kısa bir süre sonra, MÖ 17. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuştur. Stratejik konumu, Kapadokya'yı Kilikia'ya bağlayan önemli bir yolu, Bulgarmaden yakınlarında denetleyen bir noktada yer almasıyla açıklanabilir; bu sayede hem metal ticaretini kontrol eden bir merkez hem de bir işleme merkezi işlevi görmüştür. Savunma mimarisi, kentin Hititler tarafından kurulduğunu düşündürmektedir. Porsuk, özellikle MÖ 16. yüzyılın sonları ile 15. yüzyılın sonları arasında, Kizzuwatna'nın Mittani'nin genişlemesine karşı bir tampon devlet işlevi gördüğü dönemde Hatti için büyük önem taşımış olmalıdır. Bununla birlikte, yerleşmenin kuzeybatı kesiminde ortaya çıkarılan sur sisteminin birinci ve ikinci inşaa evreleri arasında gözlemlenen önemli değişiklikler, Hititlerin sorumlu olacağı bir kültürel değişime işaret ederken, kentin kuruluşunun güneyli bir güce atfedilmesi gerektiğini düşündürmektedir. Kizzuwatna'nın en eski kayıtlarının MÖ 16. yüzyılın sonlarına tarihlenmesi nedeniyle, söz konusu güneyli güç belki “Adaniya Ülkesi” olmalıdır. Bu varsayım doğrulanırsa, Porsuk “Adaniya Ülkesi”nden “Aşağı Ülke”ye geçmiş olacak ve Kapadokya ile Kilikia arasındaki değişken sınırların anlaşılmasında kilit bir örnek teşkil edecektir.

Anahtar Sözcükler: Porsuk, Tahkimat, Hititler, Kapadokya, Kilikia, Bulgarmaden

Sorumlu yazar: Eric Jean

Hitit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Çorum, Türkiye

E-mail: ericlujean@hitit.edu.tr.

ROR ID: ror.org/01x8m3269

Geliş Tarihi(Received): 06.05.2026 **Kabul Tarihi(Accepted):** 01.06.2026 **Yayın Tarihi(Published):** 25.06.2026

Atıf bilgisi:

Eric Jean, “Moving Borders Between Cappadocia and Cilicia? The Case of the Porsuk Höyük Fortress (Niğde) in the 2nd Millennium BCE,” *Archivum Anatolicum* 20, no. 1 (Haziran 2026): DOI: 10.46931/aran.1946057

Dergimizde yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlara aittir. Yayımlanan çalışmalar CC-BY-NC lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır. The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors. Published articles are made available as open access under a CC-BY-NC licence.

Introduction

On December 6, 1985, Cappadocia was inscribed on the UNESCO World Heritage List and became a Turkish national park the following year. Renowned for its volcanoes such as Mount Erciyes, Hasan Dağı, and Melendiz Mountain, formed during the Tertiary Era around 25 million years ago, for its fairy-tale landscapes shaped by the erosion of volcanic tuff layers—creating its famous fairy chimneys—as well as for its deep valleys and underground cities, Cappadocia has gradually developed into a major tourist destination, attracting millions of visitors from around the world each year. This tourist-oriented Cappadocia, however, corresponds only to the northern part of the region, while southern Cappadocia—extending from the surroundings of Niğde to the Taurus Mountains range—has largely remained outside the main tourist routes. Yet it is in this lesser-known, non-touristic Cappadocia, near the northern foothills of the Taurus and close to important metal ore deposits, that a fortress was established during the second half of the 17th century BCE, shortly after the emergence of the first major known state in Anatolia, the Hittite kingdom. The hydrographic basin to which this fortified settlement belongs, now known as Porsuk Höyük or Zeyve Höyük, connects it to the region stretching from the Taurus Mountains to the Mediterranean, namely present-day Çukurova, or Strabo's Plain or Flat Cilicia.¹ Porsuk was therefore founded in a strategic location, overlooking a major route linking Cappadocia to Cilicia and situated near the mines of the Bolkar Mountains (Fig. 1).

At the time of its foundation, its imposing defensive architecture could only have been the product of a powerful and organized political system. The first that comes to mind being the Hittite kingdom: “we can be sure that the primary concern of the first inhabitants was, from the outset, to defend the southern part of the plateau from potential incursions from Cilicia”.² But could it also be a southern kingdom? From the period of the Hittite kingdom onward, and in response to shifting state frontiers over time, the political identity of Porsuk may have changed. Considering these uncertainties, and after attempting to define Cappadocia and Cilicia in both space and time, a new line of inquiry will be proposed to place Porsuk back into its historical context.

Space: Cappadocia, Cilicia, and the Place of Porsuk

The use of the terms Cappadocia and Cilicia for the Hittite period is anachronistic, since these geographical names did not exist during the 2nd millennium BCE. However, it has become customary to use them for periods predating their appearance, a practice largely explained by the perception of a certain degree of geopolitical continuity over time.

The term Cilicia comes from the Latin *Cilicia*, derived from the Greek *Kilikia*, which itself most likely originates from the Neo-Assyrian *Hilakku*. Its mention by the Neo-Assyrian king Sargon II dates to the late 8th century BCE and refers to a mountainous region located in what Strabo called Rough or Rugged Cilicia.³ The word Cappadocia derives from the Greek *Kappadokia*, itself originating from the Persian *Katpatuka*, generally interpreted as meaning “Land of Beautiful Horses”.⁴ However, the Persian name *Katpatuka* appears to have a Hittite-Luwian Anatolian origin, and would instead signify the “Land of the Lower Plains,” in other words, the “Lower Land”.⁵ From the reign of Šuppiluliuma I in the mid-14th century BCE onward, Hittite texts distinguish the “Lower Land” (*Katteran Udnê/Katta Pada*, KUR ŠAPLITI in cuneiform) from the “Upper Land” (KUR UGU. TI = KUR ILIT).⁶ It is within the first one that Cappadocia must be located.

Rich in fruits, vegetables, and cereals, Cilicia, owing to its Mediterranean climate, is a land well suited to viticulture and olive cultivation, and therefore to the trade in wine and olive oil. In contrast, the abundant water resources of southern Cappadocia favor arboriculture in addition to viticulture. Evidence from the 2nd millennium

1 Duane, W. Roller, *The Geography of Strabo: An English Translation, with Introduction and Notes*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), XIV.5.1.

2 Olivier Pelon and Catherine Kuzucuoğlu, “Le site de Porsuk et la mine de Bulgarmaden”, *Pallas* 50, (1999): 424 (translated from the French by the author).

3 Duane, W. Roller, *The Geography of Strabo: An English Translation, with Introduction and Notes*, XIV.5.1.

4 Lisbeth Franck, “Sources classiques concernant la Cappadoce”, *Revue Hittite et Asiatique* 78, (1966): 9, n. 1.

5 Olivier Casabonne, “Notes anatoliennes 1. La Cappadoce dans tous ces États”, *Anatolia Antiqua* XX, (2012): 19-21; Ilya Yakubovich, “From Lower Land to Cappadocia”, M. Kozuh, W. F. M. Henkelman, C. E. Jones and C. Woods (ed.), *Extractions and Control. Studies in Honor of Matthew W. Stolper*, (Chicago: 2014), 347-352.

6 Yakubovich, “From Lower Land to Cappadocia”, 347-352.

BCE appears “in a Hittite oracle referring to wine from the city of Nahita, a toponym reasonably identified with modern Niğde”.⁷ This text suggests the importance of southern Cappadocia as a wine-producing region already during the Hittite period. Several centuries later, in the 8th and 7th centuries BCE, a series of hieroglyphic inscriptions attest to the importance of the vine and wine in the cult of the Storm God Tarḫunza and, therefore, of viticulture in the kingdom of Tabal.⁸ The inscription on the stela of king Warpalawa found at Bor states:

“I am Warpalawa, Tuwana’s king, the righteous(?), the hero, son of [Muwa]ha[rani, ...].

I myself planted this vineyard,

and this Tarḫunza of the vineyard I set up.

For me he will walk well,

and here in which year he will come well for me,

to me there shall be 100 measures of ... 100 measures of wine.

The year in which I became king

in that year the enemies beneath my feet he put, did Tarḫunza.

...

*and to me may he grant long days, may Tarḫunza!”*⁹

The same king Warpalawa is depicted on a rock relief at İvriz (Ereğli, Konya), where he stands facing the god Tarḫunza, who holds a bunch of grapes in one hand and an ear of wheat in the other.¹⁰ Porsuk Höyük is located approximately 40 km south of Kemerhisar (ancient Tuwana) and 50 km east of the İvriz Relief. The former name of the village where Porsuk is located today, “Dikilitaş Bağevleri”, and the covering of the neighbouring Darboğaz region with orchards, cherry trees and apple trees intended for export, testify to the uninterrupted continuity of the region’s thousand-year-old wine and fruit tradition.¹¹

Cappadocia and Cilicia are separated by the Taurus mountain range, itself a source of natural wealth and therefore of competition, with its forests and mines. The supply of timber and metal was vital for many activities. Thus, the tin found in some of the objects recovered from the Uluburun shipwreck, off the coast of Kaş and dated to the 14th century BCE, is thought to have partly originated from the Bolkar Mountains.¹² The fortress of Porsuk Höyük was founded just over 20 km north of the Bolkar mining site, also known as Bulgarmaden, a historic polymetallic deposit (gold, silver-bearing lead, copper, antimony, zinc), 1.5 km west of which is Madenköy, the “mining village”. The ore deposits near Madenköy and its surroundings were in steep, narrow, and difficult-to-access valleys, making them unsuitable for the establishment of a large population and a logistical centre (**Fig. 2**). This explains the choice of Porsuk, where the road from the mining valley intersected the main road linking Cilicia to Central Anatolia and which had significant agricultural resources, as the main control and processing centre (**Fig. 1**).¹³ Found near Madenköy, the Luwian hieroglyphic inscription of Bulgarmaden states that a certain Tarḫunaza received “Mount Muti” (probably the Bolkar Mountain) as a gift from king Warpalawa of Tuwana,

7 Lorenzo Castellano, “Grapes and Wine in pre-Roman Anatolia: Evidence of Large-Scale Viticulture from Southern Cappadocia, the Land of the Storm-God of the Vineyard”, *Journal of Near Eastern Studies* 82/2, (2023): 182. References: IBoT 2.129: 12; Ada Taggar-Cohen, *Hittite Priesthood*, (Texte der Hethiter 26). (Heidelberg: Winter, 2006), 286.

8 See Clelia Mora and Silvia Balatti, “Stelae from Tuwana”, G. B. Lanfranchi, D. Morandi Bonocassi, C. Pappi and S. Ponchia (ed.), *Leggo! Studies Presented to Frederick Mario Fales on the Occasion of His 65th Birthday*, (Wiesbaden: 2012), 527-538; Castellano, “Grapes and Wine in pre-Roman Anatolia: Evidence of Large-Scale Viticulture from Southern Cappadocia, the Land of the Storm-God of the Vineyard”, 171-196.

9 J. David Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I: Inscriptions of the Iron Ages* (Untersuchungen zur indogermanischen Sprach- und Kulturwissenschaft N.F. 8.1). (Berlin, New York: de Gruyter, 2000), 518-521, no. X.44, pl. 296.

10 See Dietrich Berges and Johannes Nollé, *Tyana. Archäologisch-historische Untersuchungen zum südwestlichen Kappadokien*, (Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 2000): 473 f.

11 Olivier Pelon, “Le höyük de Porsuk, une forteresse hittite en Cappadoce méridionale”, D. Beyer, O. Henry and A. Tibet (ed.), *La Cappadoce méridionale de la préhistoire à la période byzantine* (3e Rencontres d’archéologie de l’IFEA, Istanbul 8-9 novembre 2012), (Istanbul: Institut français d’études anatoliennes, 2015), 95.

12 Powell, Frachetti, Pulak, Bankoff, Barjamovic, Johnson, Mathur, Pigott, Price and Yener, “Tin from Uluburun shipwreck shows small-scale commodity exchange fueled continental tin supply across Late Bronze Age Eurasia”, *Science Advances* 8/48, (2022): Fig. 6 and 4.

13 Pelon and Kuzucuoğlu, “Le site de Porsuk et la mine de Bulgarmaden”, 425-426.

the same one mentioned in the Ivriz and Bor inscriptions that date from the end of the 8th century BCE.¹⁴ The Bulgarmaden inscription is considered the “first mining concession” in history.¹⁵ Excavations have proven that Porsuk was not only a customs point overseeing the metal trade, but also an active industrial centre where ore was processed. A round, flat casting mould used for casting metal ingots was discovered in the western part of the höyük in a Hittite context. Chemical analyses performed on the thin metallic layer remaining on the inner surface of this mould revealed the most concrete archaeometallurgical evidence of cupellation process.¹⁶ Miners melted the silver-lead alloy ore, separated the precious silver, and poured the remaining waste lead into these moulds to form ingots, which they stored for the manufacture of various tools.¹⁷

As the largest site in southern Cappadocia, Porsuk also controlled a major part of overland transit between central Anatolia and the Mediterranean. As already noted, the site is linked to the Mediterranean through its hydrographic basin. Two rivers originating in the highlands of the Taurus pass at the foot of Porsuk: one to the north, the Ulukışla River, and the other to the south, the Kılanboğazı or Darboğazı River. These converge east of the höyük and flow into the Çiftehane Çakır River, which, after crossing the Taurus, becomes a tributary of the Seyhan River, itself flowing into the Mediterranean. The watershed divide between the Mediterranean and inland Anatolia runs less than twenty kilometres west-northwest of Porsuk, at the level of passes such as Akgedik (1548 m), Kardeşgediği (1467 m), and Çaykavak (1584 m).

Time: Cappadocia and Cilicia in the 2nd Millennium BCE

From the mid-20th to the second half of the 18th century BCE, merchants from the city of Aššur in Upper Mesopotamia came to central Anatolia to establish trading outposts or *kārū*. During this Assyrian trading colonies period or *kārū* period, around twenty *kārū* were established, including those of cities such as Purušattum, Kuššar, Zalpa, and Hattuš, the future Hattuša, all of them depending on the central office based in Kültepe-Kaniš. In 2018, Cécile Michel estimated that, “In the whole, at least 22 627 tablets and fragments were found at Kültepe”,¹⁸ the vast majority coming from the main phase of this period, Kültepe-Kaniš II (1945-1835 BCE), while the second archival phase, Kültepe-Kaniš Ib (1830/1820-1750/1730 BCE), only yielded a few hundred tablets. During this later phase and thereafter, central Anatolia witnessed a gradual and increasingly aggressive development of certain principalities or city-states into larger regional entities, as evidenced by the rulers of Kuššar, Piḫana and Anitta. In the second half of the 18th century BCE, Piḫana of Kuššar seized Kültepe-Kaniš,¹⁹ from which his son Anitta went on to conquer part of Cappadocia and beyond.²⁰ Sedat Alp, who analyzed the transformation of the Assyrian name Kaniš into the Hittite Niša, considers Niša/Kaniš to have been a Hittite capital.²¹ This attempt at political unification is documented in the “Deeds of Anitta,” the oldest known text written in the Hittite language,²² in which Anitta assumes the title of “Great King”²³—a title later adopted by Hittite rulers. The Hittites referred to their own language as the “language of Niša” (“in the manner of Niša”). However, it was not in Cappadocia that they established their capital, but in northern central Anatolia at Hattuša, whose first king, Hattušili I, took its name. A few decades earlier, Anitta had destroyed Hattuša and placed a curse on it, forbidding its reconstruction.²⁴ This shift of the political center of gravity toward the north, at the expense of Cappadocia, thus marks a rupture in comparison with the preceding period. In contrast, a cultural continuity between the *kārū* period and the Hittite kingdom (ca. 1650–1180 BCE) is evident; however,

14 Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, Volume I: Inscriptions of the Iron Ages, 521-525.

15 Ahmet Kartalkanat, “Bolkar Dağlarındaki Eski İşletmeler Vadisinde Yeni Yaş Bulguları ve İlk Maden Ruhsatı: Yazılıtaş (Niğde)”, *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 57/2, (2014).

16 Pelon and Kuzucuoğlu, “Le site de Porsuk et la mine de Bulgarmaden”, 425.

17 Pelon and Kuzucuoğlu, “Le site de Porsuk et la mine de Bulgarmaden”, 425.

18 Cécile Michel, “Miscellaneous Tablets and Fragments Found at Kültepe in 2012 and 2013”, R. Koliński, J. Prostko-Prostyński, W. Tyborowski (ed.), *Awilum ša la mašê - man who cannot be forgotten. Studies in Honor of Prof. Stefan Zawadzki Presented on the Occasion of his 70th Birthday*, (Alter Orient und Altes Testament 463), (Münster: 2018), 149, n. 2.

19 Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittites* (Oxford: Oxford University Press, 1998), 37-39.

20 Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, 39-42.

21 Sedat Alp, “Kaniš = Anışa = Niša. Erken Hitit Çağının bir Başkenti”, *Belleten* XXVII/107 (1963).

22 Erich Neu, *Der Anitta-Text* (StBoT 18), (Wiesbaden 1974); Trevor R. Bryce, *The Major Historical Texts of Early Hittite History* (Australia: University of Queensland, 1984), 21-48.

23 Ilya Yakubovich, “The Luwian Title of the Great King”, A. Mouton (ed.), *Hittitology Today: Studies on Hittite and Neo-Hittite Anatolia in Honor of Emmanuel Laroche's 100th Birthday/L'hittitologie aujourd'hui: Études sur l'Anatolie hittite et néo-hittite à l'occasion du centenaire de la naissance d'Emmanuel Laroche* (Istanbul: Institut français d'études anatoliennes, 2017), 46-47.

24 Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, 40.

this continuity must be qualified by the fact that the artistic productions of the Hittite kingdom are linked to a centralized state, unlike those of the *kāru* period.²⁵

As for Cilicia, it remained outside the commercial networks established by Assyrian merchants at the beginning of the 2nd Millennium BCE.²⁶ The few rhyta typical of Kültepe-Kaniš found at Cilician sites such as Tarsus-Gözlükule, and Mersin-Yumuktepe, as well as the few examples of so-called “Cilician” or “Syro-Cilician” painted pottery found at Kültepe, do indeed attest to exchanges.²⁷ However, Plain Cilicia was at that time primarily oriented toward the Amuq and northern Syria, both culturally, economically, and possibly politically.

The question of relations between Cappadocia and Cilicia at the beginning of the Hittite kingdom is still debated. In the second half of the 17th century BCE, the first attested king, Ḫattušili I, captured the Syrian city of Alalaḫ in the Amuq,²⁸ and his grandson and successor Muršili I destroyed Aleppo and even carried out a devastating raid on Babylon in 1595 BCE.²⁹ However, they did not maintain control over these territories. It was only in the mid-14th century BCE, under Šuppiluliuma I (ca. 1350–1320 BCE), that Syria was fully conquered, subjugated, and organized into a vassal system, sometimes reinforced through marriage alliances between Syrian kings and Hittite princesses.³⁰ Nevertheless, interest in Syria dates to the earliest Hittite rulers, and scholars still debate whether these kings, traveling from Ḫattuša through Cappadocia, also passed through Plain Cilicia on their way.³¹ In any case, by the second half of the 16th century BCE, the Hittites had established a presence at the port of Kinet Höyük, the Hittite Izziya, in eastern Cilicia, likely in order to gain access to Cypriot copper mines.³² It is also around this time that the kingdom of Kizzuwatna is first mentioned, corresponding roughly to Plain Cilicia, although at certain periods it may have extended beyond the Taurus Mountains. Between the late 16th and the late 15th century BCE, five treaties were concluded between Hittite kings and the kings of Kizzuwatna, in chronological order: between Telipinu and Išputaḫšu, Zidanta II and Pilliya, an unnamed Hittite king and Paddatiššu, Tarḫurwaili and Eheya, and finally between Tudḫaliya I and Šunaššura.³³ In a unique case, the dynamism of this diplomacy highlights the importance of Kizzuwatna for the Hittites, mainly as a counterbalance to the power of the Mittani, which had expanded from northern Mesopotamia to the Mediterranean coast in northern Syria during the 15th century BCE. Though the treaties were parity treaties of friendship, the last one suggests that by around 1400 BCE, Kizzuwatna had effectively lost its independence and had become not a vassal, but rather a frontier province—or “march”—of the Hittite Empire.³⁴

Around the same period, the site of Porsuk Höyük in southern Cappadocia was destroyed and abandoned and was only reoccupied about half a millennium later.

The Porsuk Fortress: From the “Land of Adaniya” to the “Lower Land”?

Located 9 km from the district centre of Ulukışla in Niğde province (**Fig. 1**), Porsuk Höyük rises 20 to 25 meters above the surrounding plain, at an average altitude of 1300 meters. More or less triangular in shape, the site extends over 400 meters west–east and 200 meters north–south. Its archaeological layers, between 5.5

25 Andreas Schachner, “Hitit Sanatının Gelişimi ve Toplumsal İşlevlerine Dair/On the Development of Hittite Art and its Social Functions”, M. Doğan-Alparslan and M. Alparslan (ed.), *Hititler. Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites. An Anatolian Empire*, (Istanbul: 2013), 534–535.

26 Gojko Barjamovich, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period* (Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 2011).

27 See for Kültepe: Tahsin Özgüç, *Kültepe kazısı raporu 1948* (Ankara: Yayın Bilgisi, Türk Tarih Kurumu, 1950), Pl. XL 327–328, 341; for Tarsus-Gözlükule: Hetty Goldman, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus II: From the Neolithic through the Bronze Age* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1956), 182, n° 943, and Dorothy Slane, *Middle and Late Bronze Age Architecture and Pottery in Gözlü Kule, Tarsus: A New Analysis*, (Ann Arbor: UMI Dissertation Services, 1987), 196 n° 226; for Yumuktepe: John Garstang, “Explorations in Cilicia. The Neilson Expedition: Fifth Interim Report. Excavations at Mersin: 1938–39. The Historic Periods”, *Annals of Archaeology and Anthropology* XXVI/3–4 (1940): 138, fig. 3; 147, pl. 65.

28 Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, 76.

29 Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, 103.

30 Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, 51.

31 Massimo Forlanini, “How to Infer Ancient Roads from Heterogeneous Hittite Texts: The Case of the Cilician Road System”, *Kaskal* 10 (2013): 1–34; *contra* Ahmet Ünal, “Fraudulent Premises of Anatolian Istoriography and Early Hittite Involvement in and Direct Control of Cilicia-Kizzuwatna”, N. Çınardalı-Karaaslan, A. Aykurt, N. Kolankaya-Bostancı and Y. H. Erbil (ed.), *Anadolu Kültürlerine Bir Bakış Armağan Erkanal’a Armağan/Some Observations on Anatolian Cultures Compiled in Honor of Armağan Erkanal*, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2014), 469–500.

32 Marie-Henriette Gates, “The Hittite Ceramic Industry at Late Bronze Kinet Höyük (Cilicia)”, M. Pucci and F. Venturi (ed.), *Ceramic Identities at the Frontiers of Empires: The Regional Dimension of Pottery Production in Late Bronze Age Northern Syria and Anatolia. Workshop Held in Firenze 14th–16th January 2015*, (Pisa: 2015), 115.

33 Andrea Trameri, *Kizzuwatna. History of Cilicia in the Middle and Late Bronze Age (ca. 2000–1200 BC)* (Leiden, Boston: Brill, 2025), 240–279.

34 Marie-Claude Trémouille, “Kizzuwatna, terre de frontière”, É. Jean, A. M. Dinçol and S. Durugönül (ed.), *La Cilicie: espaces et pouvoirs locaux (2e millénaire av. J.-C.–4e siècle ap. J.-C.)*. Actes de la Table ronde internationale d’Istanbul, 2–5 novembre 1999 (Varia Anatolica XIII), (Istanbul-Paris : Ege Yayınları-De Boccard, 2001), 58–59.

and 8.5 meters thick, rest on a natural conglomerate platform that reaches up to 16 meters in height in some places. Its elevation and massive scale give Porsuk the appearance of a natural fortress (**Fig. 3**). In 1960, during the construction of the road running along the western part of the site, a stone slab bearing a hieroglyphic Luwian inscription was uncovered and later dated to the late 8th century BCE by Emmanuel Laroche, then director of the French Institute of Archaeology in Istanbul, which would become the French Institute for Anatolian Studies (IFEA) in the following decade, and published by David Hawkins³⁵. In 1968, Laroche carried out surveys and limited soundings before passing responsibility to the archaeologist Olivier Pelon for systematic excavations.³⁶ After fifteen field seasons conducted by Pelon between 1969 and 2002, Dominique Beyer led thirteen campaigns between 2003 and 2015, followed by Claire Barat, who carried out five campaigns between 2017 and 2022, before the excavation was entrusted to me in 2024.³⁷

Four periods of occupation were identified at the beginning of the excavations: the Hittite period, corresponding to Levels VI, Vb and Va, now dated at Porsuk from the second half of the 17th century BCE to the end of the 15th century BCE; the Neo-Hittite period, corresponding to Levels IV and III, from mid-10th century to the end of the 8th century BCE, and the Hellenistic and Roman periods, corresponding to Levels II and I, from the 3rd century BCE to the 2nd century CE.³⁸ In 2025, a medieval occupation phase was also identified, probably contemporary with the Byzantine necropolis excavated as early as the 1970s, whose individuals have been radiocarbon-dated to the 9th-12th centuries CE.³⁹ The Hittite-period fortifications were uncovered in Areas⁴⁰ II and IV, located at the western and eastern extremities of the site respectively (**Fig. 4**). They represent the main evidence known for this period, as the space between the two areas consists of private plots that cannot be excavated. About ten years ago, the location of Area IV on private land was confirmed, also making it inaccessible for excavation. Out of a total area of 4.5 ha, only 1.6 ha can be excavated in the peripheral zones, mainly Area II to the west and Area V opened in 2024 to the south-southeast, as the steepness of the slope makes excavation elsewhere too hazardous.

Excavations in Area II allowed the identification of three phases in the evolution of the Bronze Age defensive system (**Fig. 5**).⁴¹ The first phase (Level VI) begins with the initial occupation of the site in the second half of the 17th century BCE and ends around 1600 BCE in a violent fire. It is followed, from the early 16th century BCE, by the second phase (Level Vb), marked by the reconstruction of the defensive architecture, and then by a third phase (Level Va), which also ends in a fire toward the end of the 15th century BCE. In all three phases, the walls consist of a stone foundation made of large blocks and an upper structure of mudbrick, the whole reinforced by a timber framework. The main difference between the first two phases lies in the scale of the construction work undertaken to secure the settlement. This is particularly evident at the north-western corner of Area II, where the first defensive system consisted of a city wall with two towers and a gate located between Walls 4 and 5 (**Fig. 5, left**). This gate had a major disadvantage, as its access from outside the city followed a natural slope oriented west-east, meaning that it descended toward the entrance. To reinforce the system, major excavation and earthmoving works were carried out in the second phase, reversing the orientation of the approach slope to the city. These works included the construction of a glacis, a new gate between Walls 2 and 3, a passage cut into the natural ground, new walls, and the reinforcement of the towers (**Fig. 5, right**). In 1926, when the epigraphist Emil Forrer passed through Porsuk Höyük, his attention was drawn to the vaulted gate preceding the corridor, which he described as a “postern,” in reference to the tunnels running beneath the fortifications of

35 J. David Hawkins, “A hieroglyphic Hittite inscription from Porsuk”, *Anatolian Studies* 19 (1969); Olivier Pelon, “Six campagnes de fouilles à Porsuk (Turquie méridionale) de 1969 à 1977”, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, 122e année, N. 2 (1978): 349.

36 Olivier Pelon, “Six campagnes de fouilles à Porsuk (Turquie méridionale) de 1969 à 1977”, 349.

37 Éric Jean, Martin Sauvage, İ. Murat Ozulu, Alice Mouton, Alessio Mantovan and Matteo Foletti, “Porsuk Höyük 2024. Rapport préliminaire”, *Anatolia Antiqua* XXXIII (2025): 105-106.

38 Jean, Sauvage, Ozulu, Mouton, Mantovan and Foletti, “Porsuk Höyük 2024. Rapport préliminaire”, 106.

39 Radiocarbon dating was carried out in the laboratories of TÜBITAK-MAM (Kocaeli, Türkiye). The human remains are kept at the Laboratory of Human Behavioural Ecology and Archaeometry (IDEA Lab) of Hacettepe University (Ankara).

40 The excavation “Areas” are called “Chantiers” in French sources on Porsuk.

41 Aksel Tibet and Françoise Laroche-Traunecker, “Les fortifications occidentales de Porsuk, restitution et modélisation des états les plus anciens”, D. Beyer, O. Henry and A. Tibet (ed.), *La Cappadoce méridionale de la préhistoire à la période byzantine, 3èmes Rencontres d'Archéologie de l'IFÉA, Istanbul, 8-9 Novembre 2012*, (Istanbul: Institut français d'études anatoliennes 2015), 111-130; Dominique Beyer and Françoise Laroche-Traunecker, “Le site de Zeyve-Höyük-Porsuk aux époques hittite et néo-hittite. Remarques sur la succession des systèmes défensifs”, A. Mouton (ed.), *L'Hittitologie aujourd'hui: Études sur l'Anatolie hittite et néo-hittite à l'occasion du centenaire de la naissance d'Emmanuel Laroche, 5èmes Rencontres d'archéologie de l'IFÉA, Istanbul, 21-22 novembre 2014*, (Istanbul: Institut français d'études anatoliennes 2017), 229-244.

Hittite cities, including the capital Ḫattuša.⁴² This second fortification system required an enormous investment, reminiscent of that of the Hittites in their capital and other cities of the kingdom. In the third phase, the blocking of the passage with mudbricks suggests a change in the function of the space.⁴³

Other fortified or presumed fortified sites have been identified near the northern foothills of the Taurus Mountains in the region of Ereğli, a few dozen kilometres west of Porsuk Höyük. The two main sites are Ereğli-Karahöyük and Tont Kalesi. The former is located about 20 km north of the Taurus, while the latter lies less than 30 km southwest of Ereğli-Karahöyük and about 2 km from Ivriz Relief. According to the archaeological survey conducted by Çiğdem Maner, these sites were very likely occupied during the Hittite period, and are located on important road routes connecting southern Cappadocia to Cilicia, as well as not far from the Bolkar mines.⁴⁴

To link central Anatolia to Cilicia during the Hittite period, it appears that routes connecting the Anti-Taurus Mountains to the Yukarıova/Çukurova plain were more frequently used than the route passing through the Cilician Gates. The Anti-Taurus also provided direct access to the İslahiye plain and thus to Syria. Through an ethnological approach, Çiğdem Maner has shown that the track connecting the Ereğli region to Tarsus via Çamlıyayla was still in use about fifty years ago.⁴⁵ It is likely that many similar routes or paths once connected the northern and southern sides of the Taurus Mountains. As with Porsuk Höyük, the primary function of fortresses such as Ereğli-Karahöyük and Tont Kalesi was probably to control access to the natural resources of the Taurus, especially timber and, above all, mineral deposits. Their orientation—facing north with their backs to the Taurus—suggests that they were protecting access to the mountains from incursions coming from the north. At the time of their foundation, it is therefore reasonable to consider that these citadels, firstly that of Porsuk due to its proximity to the Bolkar mines, may have belonged to southern political entities. Since the earliest attestations of the kingdom of Kizzuwatna date to the late 16th century BCE, could Porsuk have been founded by a predecessor of Kizzuwatna, when Plain Cilicia or part of it was known as the “Land of Adaniya”?⁴⁶ The “historical introduction” of the Edict of Telipinu, composed in the last quarter of the 16th century BCE, mentions the submission of cities located between the Maraşsantiya River (modern Kızılırmak) and the Taurus range, such as Ḫupišna (classical Kybistra, which corresponds to Ereğli-Karahöyük according to James Mellaaart, to Tont Kalesi according to Çiğdem Maner), Tuwanuwa (classical Tyana, modern Bor/Kemerhisar), and Nenašša (classical Nanassos, in the Nevşehir region).⁴⁷ If the capture of these cities of the “Lower Land” did indeed take place during the reign of Ḫattušili I, that is, in the second half of the 17th century BC, corresponding to Level VI at Porsuk, was the fortress of Porsuk part of this conquest, or did the Hittites intervene only at Level Vb of Porsuk, at the beginning of the 16th century BC? For the time being, it is impossible to answer this question.

As for the end of Porsuk, if its destruction around 1400 BCE is confirmed, it may coincide with the time when Kizzuwatna became a Hittite province under Tudḫaliya I. Alternatively, it may relate to raids carried out against the Hittites by western enemies coming from Arzawa during the reign of Tudḫaliya II in the early 14th century BCE. These forces established their border in the cities of Uda and Tuwanuwa (Kemerhisar), before being repelled by Tudḫaliya’s son, the future Šuppiluliuma I.⁴⁸ If the cause of Porsuk’s destruction remains uncertain, in either case the abandonment of the city likely reflects the loss of its strategic function once Kizzuwatna had become a Hittite province. This abandonment around 1400 BCE also raises the question of the ancient name of Porsuk in the Hittite period. Since the work of Emil Forrer, the site has generally been identified with Tunna/Dunna mentioned in Hittite texts; however, the earliest references to Tunna date to the reign of Šuppiluliuma I,⁴⁹ that is, after the destruction and abandonment of the city.

42 Emil Orgetorix Forrer, “Kilikien zur Zeit des Hatti-Reiches”, *Klio* 30 (1937): 148-149.

43 Dominique Beyer, “Architecture du Bronze et du Fer au chantier II”, É. Jean (ed.), *Porsuk (Zeyve) Höyük (1968-2025)*, forthcoming.

44 Çiğdem Maner, “Searching for Ḫupišna. Hittite Remains in Ereğli Kara Höyük and Tont Kalesi”, M. Alparslan (ed.), *Places and Spaces in Hittite Anatolia: Hatti and the East, Proceedings of an International Workshop on Hittite Historical Geography in Istanbul, 25th-26th October 2013*, (Istanbul 2017), 101-114.

45 Maner, “Searching for Ḫupišna. Hittite Remains in Ereğli Kara Höyük and Tont Kalesi”, 101-114.

46 About the “Land of Adaniya”, see Giuseppe F. del Monte and Johannes Tischler, *Répertoire Géographique des Textes cunéiformes*, Band 6: Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte (Wiesbaden: Harrassowitz, 1978), 54. See Trameri, *Kizzuwatna. History of Cilicia in the Middle and Late Bronze Age (ca. 2000-1200 BC)*, 34, 156, 166.

47 Maner, “Searching for Ḫupišna. Hittite Remains in Ereğli Kara Höyük and Tont Kalesi”, 101-114.

48 Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, 158-159. Alvis Matessi, “The ways of an empire: Continuity and change of route landscapes across the Taurus during the Hittite Period (ca. 1650-1200 BCE)”, *Journal of Anthropological Archaeology* 62 (2021): 15.

49 Mouton, “Les données textuelles hittites et néo-hittites sur Dunna”, É. Jean (ed.), *Porsuk (Zeyve) Höyük (1968-2025)*, forthcoming.

The hypothesis of the foundation of the fortress of Porsuk Höyük in the second half of the 17th century BCE by a southern power such as the “Land of Adaniya,” and its reconstruction by the Hittites in the early 16th century BCE, is suggested by the significant changes observed between the first and second construction phases of the fortification system uncoered in the northwestern sector of Area II. This is only a hypothesis which, to be confirmed or disproved, requires answers to a number of questions. An essential question is whether these changes between Levels VI and Vb in the architecture of the fortification correspond to a cultural change, which requires a more in-depth study of construction materials and techniques, particularly mudbricks. In any case, the historical context of the site and its geographical position—above all its proximity to the mines of the Bolkar Mountains—make Porsuk a key case study for understanding the shifting borders between Cappadocia and Cilicia.

BIBLIOGRAPHY

1. Alp, Sedat. “Kaniş = Anışa = Nişa. Erken Hitit Çağının bir Başkenti”, *Belleten* XXVII/107 (1963): 367-376.
2. Barjamovich, Gojko. *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 2011.
3. Berges, Dietrich and Nollé, Johannes. *Tyana. Archäologisch-historische Untersuchungen zum südwestlichen Kappadokien*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH, 2000.
4. Beyer, Dominique. “Architecture du Bronze et du Fer au chantier II”, ed. É. Jean, *Porsuk (Zeyve) Höyük (1968-2025)*: forthcoming.
5. Beyer, Dominique and Laroche-Traunecker, Françoise. “Le site de Zeyve-Höyük-Porsuk aux époques hittite et néo-hittite. Remarques sur la succession des systèmes défensifs”, ed. A. Mouton, *L'Hittitologie aujourd'hui: Études sur l'Anatolie hittite et néo-hittite à l'occasion du centenaire de la naissance d'Emmanuel Laroche, 5èmes Rencontres d'Archéologie de l'IFÉA, Istanbul, 21-22 Novembre 2014*. 229-244. Istanbul, 2017.
6. Bryce, Trevor. *The Major Historical Texts of Early Hittite History*. Australia: University of Queensland, 1984.
7. Bryce, Trevor. *The Kingdom of the Hittites*. Oxford: Oxford University Press, 1998.
8. Casabonne, Olivier. “Notes anatoliennes 1. La Cappadoce dans tous ces États”, *Anatolia Antiqua* XX (2012): 19-24.
9. Castellano, Lorenzo. “Grapes and Wine in pre-Roman Anatolia: Evidence of Large-Scale Viticulture from Southern Cappadocia, the Land of the Storm-God of the Vineyard”, *Journal of Near Eastern Studies* 82/2 (2023): 171-196.
10. del Monte, Giuseppe F. and Tischler, Johann. *Répertoire Géographique des Textes cunéiformes*, Band 6: Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Wiesbaden, 1978.
11. Forlanini, Massimo. “How to Infer Ancient Roads from Heterogeneous Hittite Texts: The Case of the Cilician Road System”, *Kaskal* 10 (2013): 1-34.
12. Forrer, Emil Orgetorix. “Kilikien zur Zeit des Hatti-Reiches”, *Klio* 30 (1937): 135-186.
13. Franck, Lisbeth. “Sources classiques concernant la Cappadoce”, *Revue Hittite et Asiatique* 78 (1966): 5-122.
14. Garstang, John. “Explorations in Cilicia. The Neilson Expedition: Fifth Interim Report. Excavations at Mersin: 1938-39. The Historic Periods”, *Annals of Archaeology and Anthropology* XXVI/3-4 (1940): 89-158, pls. XLIV-LXXXV.
15. Gates, Marie-Henriette. “The Hittite Ceramic Industry at Late Bronze Kinet Höyük (Cilicia)”, ed. Marina Pucci and Fabrizio Venturi, *Ceramic Identities at the Frontiers of Empires: The Regional Dimension of Pottery Production in Late Bronze Age Northern Syria and Anatolia. Workshop Held in Firenze 14th-16th January 2015*. 111-139. Pisa, 2019.
16. Goldman, Hetty. *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus II: From the Neolithic through the Bronze Age*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1956.
17. Hawkins, John David. “A hieroglyphic Hittite inscription from Porsuk”, *Anatolian Studies* 19 (1969): 99-109.
18. Hawkins, John David. *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I: Inscriptions of the Iron Ages* (Untersuchungen zur indogermanischen Sprach- und Kulturwissenschaft N.F. 8.1). Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2000.
19. Jean, Éric, Sauvage, Martin, Ozulu, İ. Murat, Mouton, Alice, Mantovan, Alessio and Foletti, Matteo. “Porsuk Höyük 2024. Rapport préliminaire”, *Anatolia Antiqua* XXXIII (2025): 103-120.
20. Kartalkanat, Ahmet. “Bolkar Dağlarındaki Eski İşletmeler Vadisinde Yeni Yaş Bulguları ve İlk Maden Ruhsatı: Yazılıtaş (Niğde)”, *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 57/2 (2014): 53-71.
21. Maner, Çiğdem. “Searching for Hüpišna. Hittite Remains in Ereğli Kara Höyük and Tont Kalesi”, ed. M. Alparslan, *Places and Spaces in Hittite Anatolia: Hatti and the East, Proceedings of an International Workshop on Hittite Historical Geography in Istanbul, 25th-26th October 2013*, 101-114. Istanbul, 2017.
22. Matessi, Alvise. “The ways of an empire: Continuity and change of route landscape across the Taurus during the Hittite Period (ca. 1650-1200 BCE)”, *Journal of Anthropological Archaeology*, 62 (2021): 2-20.

23. Michel, Cécile. "Miscellaneous Tablets and Fragments Found at Kültepe in 2012 and 2013", ed. R. Koliński, J. Prostko-Prostyński and W. Tyborowski, *Awilum ša la mašê - man who cannot be forgotten. Studies in Honor of Prof. Stefan Zawadzki Presented on the Occasion of his 70th Birthday*, (Alter Orient und Altes Testament 463). 149-160. Münster, 2018.
24. Mouton, Alice. "Les données textuelles hittites et néo-hittites sur Dunna", ed. Éric Jean, *Porsuk (Zeyve) Höyük (1968-2025): forthcoming*.
25. Mora, Clelia and Balatti, Silvia. "Stelae from Tuwana", ed. G. B. Lanfranchi, D. Morandi Bonocassi, C. Pappi and S. Ponchia, *Leggo! Studies Presented to Frederick Mario Fales on the Occasion of His 65th Birthday*. 527-538. Wiesbaden, 2012.
26. Neu, Erich. *Der Anitta-Text* (Studien zu den Bogazköy-Texten 18). Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1974.
27. Özgüç, Tahsin. *Kültepe kazısı raporu 1948*. Ankara: Yayın Bilgisi, Türk Tarih Kurumu, 1950.
28. Pelon, Olivier. "Six campagnes de fouilles à Porsuk (Turquie méridionale) de 1969 à 1977", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, 122e année, N. 2 (1978): 347-359.
29. Pelon, Olivier. "Le höyük de Porsuk, une forteresse hittite en Cappadoce méridionale", dir. D. Beyer, O. Henry and A. Tibet, *La Cappadoce méridionale de la préhistoire à la période byzantine* (3e Rencontres d'archéologie de l'IFEA, Istanbul 8-9 novembre 2012). 91-100. Istanbul, 2015.
30. Pelon, Olivier and Kuzucuoğlu, Catherine. "Le site de Porsuk et la mine de Bulgarmaden", *Pallas* 50 (1999): 419-435.
31. Powell, Wayne, Frachetti, Michael, Pulak, Cemal, Bankoff, H. Arthur, Barjamovic, Gojko, Johnson, Michael, Mathur, Ryan, Pigott, Vincent C., Price, Michael and Yener, K. Aslıhan. "Tin from Uluburun shipwreck shows small-scale commodity exchange fueled continental tin supply across Late Bronze Age Eurasia", *Science Advances* 8/48 (2022): 1-10. <https://www.science.org> (download on November 30, 2022).
32. Roller, Duane W. *The Geography of Strabo: An English Translation, with Introduction and Notes*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
33. Schachner, Andreas. "Hitit Sanatının Gelişimi ve Toplumsal İşlevlerine Dair/On the Development of Hittite Art and its Social Functions", ed. M. Doğan-Alparslan and M. Alparslan, *Hititler. Bir Anadolu İmparatorluğu/ Hittites. An Anatolian Empire*. 534-563. Istanbul, 2013.
34. Slane, Dorothy. *Middle and Late Bronze Age Architecture and Pottery in Gözlü Kule, Tarsus: A New Analysis*. Ann Arbor: UMI Dissertation Services, 1987.
35. Taggar-Cohen, Ada. *Hittite Priesthood* (Texte der Hethiter 26). Heidelberg: Winter, 2006.
36. Tibet, Aksel and Laroche-Traunecker, Françoise. "Les fortifications occidentales de Porsuk, restitution et modélisation des états les plus anciens", ed. D. Beyer, O. Henry and A. Tibet, *La Cappadoce méridionale de la préhistoire à la période byzantine*, 3èmes Rencontres d'Archéologie de l'IFÉA, Istanbul, 8-9 Novembre 2012. 111-130. Istanbul, 2015.
37. Trameri, Andrea. *Kizzuwatna. History of Cilicia in the Middle and Late Bronze Age (ca. 2000-1200 BC)*. Leiden, Boston: Brill, 2025.
38. Trémouille, Marie-Claude. "Kizzuwatna, terre de frontière", ed. É. Jean, A. M. Dinçol and S. Durugönül, *La Cilicie: espaces et pouvoirs locaux* (2e millénaire av. J.-C.-4e siècle ap. J.-C.). Actes de la Table ronde internationale d'Istanbul, 2-5 novembre 1999 (Varia Anatolica XIII). 57-78. Istanbul-Paris, 2001.
39. Ünal, Ahmet. "Fraudulent Premises of Anatolian Istoriography and Early Hittite Involvement in and Direct Control of Cilicia-Kizzuwatna", ed. N. Çınardalı-Karaaslan, A. Aykurt, N. Kolankaya-Bostancı and Y. H. Erbil, *Anadolu Kültürlerine Bir Bakış Armağan Erkanal'a Armağan/Some Observations on Anatolian Cultures Compiled in Honor of Armağan Erkanal*. 469-500. Ankara, 2014.
40. Yakubovich, Ilya. "From Lower Land to Cappadocia", ed. M. Kozuh, W. F. M. Henkelman, C. E. Jones and C. Woods, *Extractions and Control. Studies in Honor of Matthew W. Stolper*. 347-352. Chicago, 2014.
41. Yakubovich, Ilya. "The Luwian Title of the Great King", ed. A. Mouton, *Hittitology Today: Studies on Hittite and Neo-Hittite Anatolia in Honor of Emmanuel Laroche's 100th Birthday/L'hittitologie aujourd'hui: Études sur l'Anatolie hittite et néo-hittite à l'occasion du centenaire de la naissance d'Emmanuel Laroche*. 39-50. Istanbul, 2017.

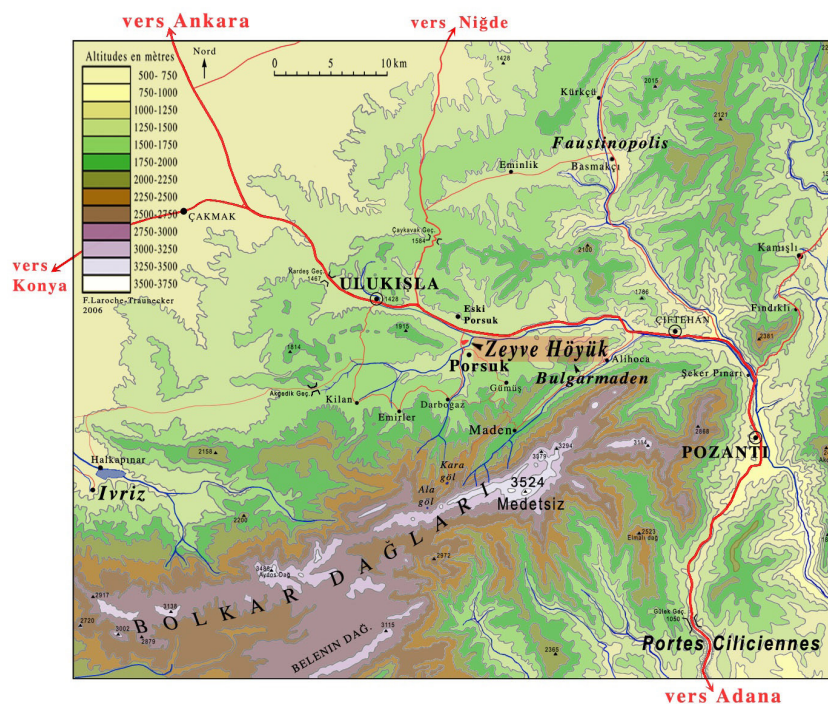

Fig. 1. Map of Porsuk (Zeyve) Höyük near the Bulgarmaden mine (F. Laroche-Traunecker).

Fig. 2. Bolkar Mountains and Madenköy mining area (Sabri Karadoğan)

Fig. 3. Aerial view of Porsuk from the west with Excavation Area II in the foreground (Porsuk archives).

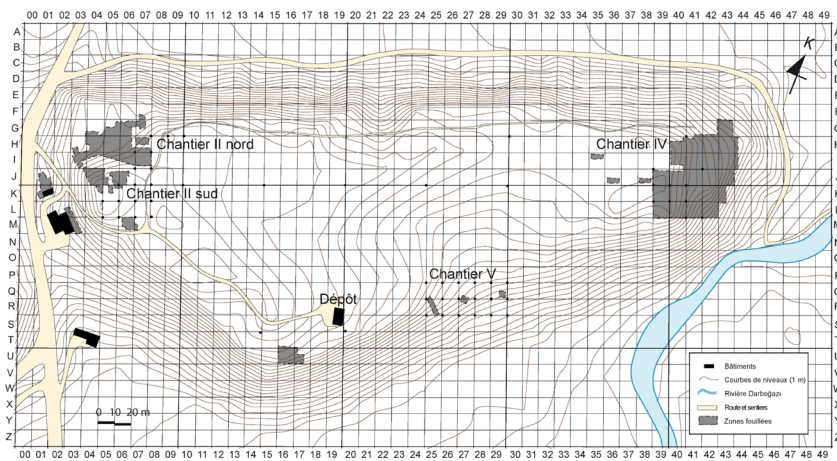

Fig. 4. Topographic map of Porsuk (M. Sauvage).

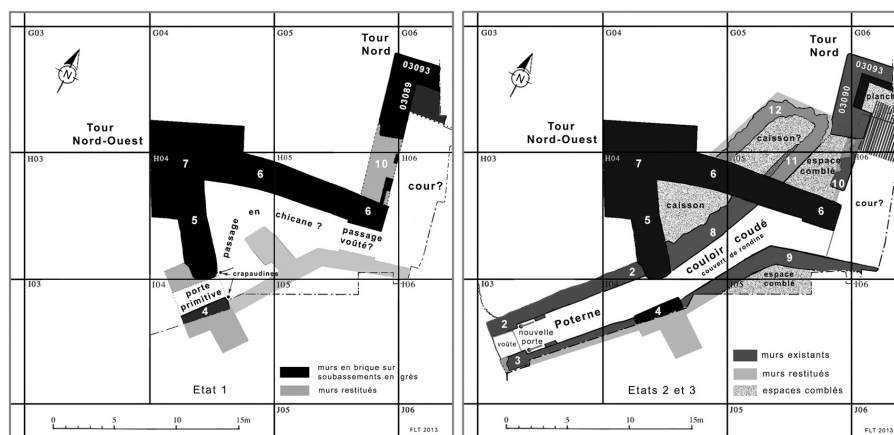

Fig. 5. Reconstructed plans of levels VI (left) and V (right) of the fortification of Porsuk's Area II-north (F. Laroche-Traunecker).

Ağrı İli Patnos İlçesi'nde Önemli Bir Karaz Merkezi: Uzungün Yamaç Yerleşmesi

A Significant Karaz Center in the Patnos District of Ağrı Province: The Uzungün Slope Settlement

Gökhan KALMIŞ

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Hatay, Türkiye

ÖZET

Çalışmada, Ağrı ili Patnos ilçesinde 2025 yılı yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen Uzungün Yamaç Yerleşmesi, Karaz Kültürü bağlamında değerlendirilmektedir. Karaz Kültürü'nün en karakteristik özelliklerinden biri kendine özgü çanak çömlekleridir. Kültürün karakteristik çanak çömlekleri genellikle siyah, koyu gri veya kırmızı-siyah açkılı yüzeylere sahiptir. Yerleşmede tespit edilen keramik verileri çoğunlukla koyu gri, siyah ve kahverengi renk tonlarındadır. Bu bağlamda yerleşmede tespit edilen Karaz Kültürü'ne özgü yoğun keramik verisi, bölgenin Erken Tunç Çağı'nda önemli bir iskân alanı olduğunu ortaya koymaktadır. Verimli tarım ve mera alanlarıyla çevrili olan yerleşmenin, Karaz topluluklarının ekonomik yaşamı açısından elverişli bir konumda bulunduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte kaçak kazı faaliyetlerinin yerleşmede ciddi tahribata yol açtığı gözlemlenmiş; bu durum, bölgedeki kültürel mirasın belgelenmesi ve korunmasına yönelik bilimsel çalışmaların gerekliliğini ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Ağrı, Patnos, Karaz Kültürü, Uzungün Yamaç Yerleşmesi

ABSTRACT

This study evaluates the Uzungün Yamaç Settlement, identified during surface surveys in 2025 in the Patnos district of Ağrı province, within the context of the Karaz Culture. One of the most characteristic features of the Karaz Culture is its unique pottery. The characteristic pottery of the culture generally has black, dark gray, or reddish-black polished surfaces. The ceramic data found at the settlement are mostly in shades of dark gray, black, and brown. In this context, the high concentration of ceramic data specific to the Karaz Culture found at the settlement reveals that the region was an important settlement area in the Early Bronze Age. Surrounded by fertile agricultural and pasture lands, the settlement appears to have been in a favorable location for the economic life of the Karaz communities. However, it has been observed that illegal excavation activities have caused serious damage to the settlement; this situation highlights the need for scientific studies aimed at documenting and protecting the cultural heritage in the region.

Keywords: Ağrı, Patnos, Karaz Culture, Uzungün Hillside Settlement

Sorumlu yazar: Gökhan KALMIŞ

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Hatay, Türkiye

E-mail: gokhankalmis@mku.edu.tr

ROR ID: ror.org/056hgc41

Geliş Tarihi(Received): 08.05.2026 **Kabul Tarihi(Accepted):** 01.06.2026 **Yayın Tarihi(Published):** 25.06.2026

Atıf bilgisi:

Gökhan Kalmış, "Ağrı İli Patnos İlçesi'nde Önemli Bir Karaz Merkezi: Uzungün Yamaç Yerleşmesi" *Archivum Anatolicum* 20, no. 1

(Haziran 2026): DOI: 10.46931/aran.1947487

Dergimizde yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlara aittir. Yayımlanan çalışmalar CC-BY-NC lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.
The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors. Published articles are made available as open access under a CC-BY-NC licence.

Giriş

Yakındoğu ve Güney Kafkasya arkeolojisinin en dikkat çekici kültürel oluşumlarından biri olan Karaz Kültürü, Erken Tunç Çağı boyunca oldukça geniş bir coğrafyada etkili olmuş önemli bir kültürel gelenektir. Bu kültür, Güney Kafkasya, Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran, Nahçıvan, Azerbaycan, Kuzey Suriye ve Levant bölgesine kadar çok geniş bir alana yayılmıştır¹ (Harita 1).

Karaz Kültürü'ne yönelik araştırmalar 20. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. Kültür, farklı araştırmacılar tarafından değişik terminolojilerle tanımlanmıştır². Filistin'deki Khirbet Kerak yerleşmesinden hareketle "Khirbet Kerak Kültürü"³ Güney Kafkasya'daki iki büyük nehirde yola çıkılarak "Kura-Aras Kültürü"⁴ ve Doğu Anadolu'daki Karaz Höyük buluntularına dayanılarak "Karaz Kültürü" gibi farklı isimlendirmeler yapılmıştır. Günümüzde özellikle Türkiye'deki araştırmalarda "Karaz Kültürü" terimi yaygın biçimde kullanılmaktadır⁵.

Karaz Kültürü'nün kronolojik olarak genel kabul gören tarihi MÖ IV. binyılın sonları ile MÖ III. binyılın ortaları arasına yerleştirilmektedir⁶. Bununla birlikte kültürün başlangıç ve bitiş tarihleri konusunda tam bir fikir birliği bulunmamaktadır. Özellikle Güney Kafkasya'daki radyokarbon tarihlerinin artmasıyla birlikte kültürün erken evrelerinin MÖ 3500'lere kadar geri götürülebileceği düşünülmektedir⁷.

Karaz Kültürü'nün terminolojisi ve kronolojisi ile birlikte kökeni ve yayılımı konusunda da görüş birliği sağlanamamıştır. Bazı araştırmacılar kültürün Güney Kafkasya kökenli olduğunu savunurken, bazıları Doğu Anadolu'nun kültürün şekillenmesinde merkezi bir rol oynadığını ileri sürmektedir⁸. Son yıllarda gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ve kazılar, özellikle Doğu Anadolu'daki verilerin artmasıyla birlikte bu tartışmaları yeniden şekillendirmektedir.

Karaz Kültürü denildiğinde akla gelen en belirgin unsur çanak çömlek geleneğidir. Kültürün karakteristik çanak çömlekleri genellikle siyah, koyu gri veya kırmızı-siyah açkılı yüzeylere sahiptir. İyi pişirilmiş ve özenli biçimde açıklanmış bu kaplar, dönemin diğer kültürlerinden kolaylıkla ayrılabilir⁹. Kültürün yayılım gösterdiği geniş

- 1 Stephen Denis Batiuk, *Migration theory and the distribution of the early transcaucasian culture*. Doctorate Thesis University of Toronto, 2005; Giulio Palumbi, *The Early Bronze Age of the Southern Caucasus*.<https://doi.org/10.1093/OXFORDHB/9780199935413.013.14>. (2016). 27; Stephen Denis Batiuk, Mitchell Rothman, Siavash Samei ve Roman Hovsepyan, "Special feature Unravelling the Kura-Araxes cultural tradition across space and time". *ANES* 59, (2022): 236-449, Fig. 1; Gökhan Kalmış ve Özlem Alkan, "Patnos (Ağrı) İlçesinde Tespit Edilen Önemli Bir Merkez: Tastepe Kalesi", ed. G. Kalmış, *Eski Çağ Tarihi İncelemeleri*, İstanbul: Kutlu Yayınevi, 2026, 42.
- 2 Albright'ın başlattığı bu kültüre uygun isim bulma arayışları, söz konusu geniş yayılım coğrafyasındaki araştırmalara paralel olarak artmıştır. "Doğu Anadolu ve Transkafkasya'nın Erken Tunç Çağı Kültürü", "Doğu Anadolu'nun Erken Tunç Çağı Kültürü" (Charles Allen Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies* 8, (1958): 157-209, "Erken Transkafkasya Kültürü" (Charles Allen Burney ve David Marshall Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, Weidenfeld and Nicolson. 1971, 44), "Verimli Hilal'in Dışındaki Kültür" (Marilyn Kelly-Buccellati, "The Outer Fertile Crescent Culture: North Eastern Connections of Syria and Palestine in the Third Millennium BC". *Ugarit-Forschungen* 11, (1979): 413-430), "Red-Black Burnished Ware" (Robert J Braidwood, ve Linda S. Braidwood, *Excavations in the Plain of Antioch I: The earlier assemblages phases A-J*, Chicago-Illinois, 1960) gibi isimler bu kültürü tanımlamak amacıyla kullanılmıştır.
- 3 William, F. Albright, "The Jordan Valley in the Bronze Age", *The Annual of the American Schools of Oriental Research* 6, (1924): 28.
- 4 Boris A. Kuftin, *The Urartian Columbarium at the Foot of Mt. Ararat, in the Eneolithic Stage of the Kura-Araks Basin*, Tiflis Museum Bulletin XIII. 1943, 92-123.
- 5 Hamit Zübeyr Koşay, ve Kemal Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Belleten* XXIII/91, (1959): 359; Güven Arsebük, *Altınova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu: Kalkolitik Devir ve İlk Tunç Çağı'na Geçiş Evresinde Elazığ Altınova Bölgesinden Ele Geçen Koyu Yüzlü Açkılı Mallar ile Karaz Türü Çanak Çömlek Grubu İlişkileri Sorunu Üzerine Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1974; Mahmut Pehlivan, "Karaz ve Huriler", 100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi I, Van, (1990): 168 vdd.; Alpaslan Ceylan, "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları", 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2, (2001): 71-82; Alpaslan Ceylan, "Erzurum Ovasında Önemli Bir Merkez Cinis Höyük", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 26, (2001): 29-42; Mustafa Karageçi, "Arpaçay Havzası'nda Tunç Çağı Yerleşmeleri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14, 2014, 81-82; Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-İğdır, 2008-2014)*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015), 477; İbrahim Üngör ve Yavuz Günaşdı, "Erzincan Refahiye'de Bir Karaz Höyüğü: Toprakale", ed. Y. Kılıç, R. Kuzuoğlu, S. Akkuş Mutlu ve Ö. Kahya, *Prof. Dr. Sebahattin Bayram Armağanı Eskiçağ Tarihi Yazıları*, (Konya: Çizgi Kitabevi 2023), 689 vd.; Burak Bingöl ve Yavuz Günaşdı, *Urartu Merkezli Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Ulaşım Ağı ve Gelişimi*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2025, 30 vd.
- 6 Antonio Sagona, *The Caucasian Region in The Early Bronze Age*, Part 1-3, BAR International Series 214 (III), Oxford, 1984, 40 vd.
- 7 Karaz Kültürü'nün mutlak ve göreceli kronolojisinin belirlenmesi ile kültürün iç dönemlendirmesinin ortaya konulmasına yönelik bugüne kadar çok sayıda araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar, söz konusu kültürel olgunun kronolojik gelişimine ilişkin önemli veriler sunmuş olmakla birlikte, kültürün başlangıç ve sona eriş süreçlerini kesin sınırlarla ortaya koyabilmiş değildir. Detaylı bilgi için bkz. Karine Khristoforovna Kushnareva, ve T. N. Chubinishvili, *Drevnie kul'tury luzhnogo-Kavkaza*, Leningrad, 1970, 178; Sagona, *The Caucasian Region*, Table 1; Burney ve Lang, *The Peoples of the Hills*, 55; Kelly-Buccellati Marilynn, "The Early Bronze Age Pottery. Descriptive and Comparative Analysis", *Korucutepe* 2, 1978: 67-96.
- 8 Karine Khristoforovna Kushnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium BC* (Vol. 99). UPenn Museum of Archaeology, 1997; Sagona, *The Caucasian Region*, 55-70; Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları, Kars-Erzincan-Kars-İğdır (1998-2008)*, (Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları), 2008.
- 9 Burney ve Lang, *The Peoples of the Hills*, 44-48.

coğrafyada görülen belli başlı kap formları çanak, çömlek, kâse, tabak, bardak, yüksek ayaklı kap ve küplerdir. Karaz kaplarının ayırt edici özelliklerinden biri de tüm yayılım coğrafyasında zengin bir repertuarı ortaya çıkarılan bezemedir. Kabartma bezeme, kazıma bezeme ve oluk bezeme Karaz Kültürü kapları üzerinde en sık görülen bezeme türleridir. Bazı bezeme türleri kültürün erken, orta ya da geç dönemleri ile veya bazı yayılım bölgelerinin ayırt edici unsurları olarak değerlendirilmektedir. Örneğin Güney Kafkasya'da az sayıda görülen kazıma bezeme en fazla Kuzeybatı İran, Van-Muş Bölgesi ile Elazığ-Malatya Bölgesi'nde görülür. Kıvrımlı çift sarmallar, köşeli sarmallar, eş kenar dörtgenler gibi çeşitli geometrik şekillerin uygulandığı kabartma bezeme kültürün ilk evrelerinde yaygın olarak görülür. Kültürün başından sonuna kadar tüm yayılım coğrafyasında karşımıza çıkan oluk bezemenin en güzel örnekleri ise Erzurum (Karaz), Van-Muş Bölgesi (Karagündüz ve Dilkaya) ile Malatya-Elazığ Bölgesi (Tepecik, Hankendi, Yeşilkale)'nde görülür¹⁰.

Karaz Kültürü'nün kendine özgü çanak çömleğinin yanı sıra kültürün yayılım gösterdiği hemen her bölgede benzer özelliklere sahip sabit ve taşınabilir ocaklar ile kap altlıkları da dikkat çekicidir. Ev içi düzenlemenin ayrılmaz parçaları olan ve evlerin merkezi konumunda bulunan genellikle yuvarlak formu ve zemine gömülü ocaklar, form ve boyut bakımından farklılık gösterebilir. Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki yerleşmelerde yoğun görülen en dikkat çekici form merkezinde yonca yaprağı biçimli üç çıkıntı bulunan ocaklardır¹¹. Taşınabilir ocaklar ise bu grubun en ilgi çekici sınıfını oluşturmaktadır. Araştırmacılar tarafından "andiron", "seyyar altar", "portatif ocak" ve "boynuzlu obje" gibi farklı isimlerle tanımlanan bu buluntular, form bakımından zengin bir çeşitlilik göstermektedir. At nalı biçimli taşınabilir ocaklar, Karaz Kültürü'nün Transkafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu'daki çekirdek yayılım alanından Suriye-Filistin Bölgesi'ne kadar uzanan geniş coğrafyasında yaygın olarak görülmektedir. Özellikle insan yüzü betimli örnekler, kültürün inanç sistemiyle ilişkili önemli buluntular arasında değerlendirilmektedir. Günlük kullanımın yanı sıra ritüel amaçlı işlevlere de sahip oldukları düşünülen bu ocakların örnekleri Gürcistan, Ermenistan ve Doğu Anadolu'daki birçok Karaz yerleşiminde tespit edilmiştir¹². Erzurum-Cinis'te ele geçirilen antropomorfik ocak örnekleri, belirgin yüz tasvirleri ve geometrik bezemeleriyle dikkat çekmektedir¹³. Bu tür ocakların benzerleri Filistin'de Beth Shean ve Beth Yerah'da, Amik Ovası'nda ise Tabara el-Akrad, Tell Cüdeyde, Tell Ta'yinat ve Tell Dhahab'da ortaya çıkarılmıştır¹⁴.

İlgili Araştırmalar

Bölgede, Urartu yazıtlarına yönelik yapılan araştırmalarla başlayan bilimsel çalışmalar¹⁵, C. A. Burney¹⁶ tarafından 1957 yılında Patnos'ta yer alan Aznavurtepe ve Kancıklı kalelerinde gerçekleştirilen araştırmayla devam etmiştir. 1960 yılında ise Y. Boysal¹⁷ Aznavurtepe'de incelemeler yürütmüş; kaçak kazılar sonucunda bölgeden çıkarılan Urartu eserlerini konu alan bilimsel bir yayın hazırlamıştır. 1960-1963 yılları arasında K. Balkan¹⁸, Aznavurtepe Kalesi ve Giriktepe Höyüğü'nde kazı çalışmaları yürütmüştür. 1971-1973 yılları arasında

- 10 Amiran, Ruth B. K. "Connections between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age", *Israel Exploration Journal* 2/2, (1952): 90; Plate 7; Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic", 168-205; Koşay ve Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", 349-413.
- 11 Koşay ve Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", 349-413; Piotrovskii, Boris, Borisoviç, "The Aeneolithic culture of Transcaucasia in the third millenium B.C.", *Vith International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*, Moskow, (1964): 360; Van Loon, Maurits, "The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-70: Preliminary Report. Part I: Architecture and General Finds", *Journal of Near Eastern Studies* 32(4), (1973): 361-364; Sagona, *The Caucasian Region*.
- 12 Kushnareva ve Chubinishvili, *Drevnie kul'tury luzhnogo-Kavkaza*, 60-95; Antonio Sagona, "Social Identity and Religious Ritual in the Kura-Araxes Cultural Complex: Some Observations from Sos Höyük", *Mediterranean Archaeology* 11, (1998): 22; Turan Takaoğlu, "Hearth Structures in the Religious Pattern of Early Bronze Age Northeast Anatolia", *Anatolian Studies* 50, (2000): 11-16.
- 13 Ceylan, "Erzurum Cinis Höyük", 29-42.
- 14 Sinclair Hood, "Excavations at Tabara el Akrad, 1948-49", *Anatolian Studies* 1, (1951): 113-145, fig. 9; Amiran, "Connections between Anatolia", 89-103; pl. 6d; Braidwood ve Braidwood, *Excavations in the Plain of Antioch I: Fig. 290-1*; Hakob Simonyan ve Mitchell S. Rothman, "Regarding Ritual Behaviour at Shengavit, Armenia", *Ancient Near Eastern Studies* 52, (2015): 27-30; Beyazıt Söylemez, ve Gökhan Kalmış, "Eskiçağ'da kültür göçüne bir örnek: Amik ovası Karaz kültürü ocakları", (Ed.) G. Kalmış-İ. Kalaycı Kökenler ve Göçler, Kutlu Yayınevi, (İstanbul: 2021), 101-127; Beyazıt Söylemez ve Oktay Özgül, "Amik Ovası'nda Karaz Kültürü Varlığı: Arkeolojik Verilere Dayalı Bir Değerlendirme", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 36, (2025): 979-981.
- 15 Bu çalışmalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Frederick Walpole, *The Ansaryi, (or Assassins,) with travels in the further East, in 1850-51. Including a visit to Nineveh* (Vol. 3) (London 1851), 152-153; Waldemar Belck and C. F. Lehmann, "Ueber Neuerlich Aufgefundene Keilinschriften in Russisch und Türkisch Armenien", *Zeitschrift für Ethnologie* 24, (1892): 124; Archibald H. Sayce, "The Cuneiform Inscriptions of Van. Part IV", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (1893): 3.
- 16 Charles Allen Burney and Gordon Lawson, "Measured Plans of Urartian Fortresses", *Anatolian Studies* 10, (1960): 189-194.
- 17 Yusuf Boysal, "Anznavr'da Definecilerin Meydana Çıkardığı Urartu Eserler", *Belleten* 25/98, (1961): 199-209.
- 18 Kemal Balkan, "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anadolu* 5, (1960): 133-158; Kemal Balkan, "Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", *Atatürk Konferansları I*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1964), 234-243.

B. Ögün¹⁹ ve ardından V. Sevin²⁰ tarafından Patnos'taki nekropol alanlarında araştırmalar gerçekleştirilmiştir. 21. yüzyılın başından itibaren bölgedeki araştırmalar giderek yoğunluk kazanmıştır. 2004-2008 yılları arasında A. Özfirat tarafından bölgede sistematik yüzey araştırması çalışmaları yürütülmüştür²¹.

Bölgede 2019 yılında N. Ceylan²² başkanlığındaki ekip tarafından yüzey araştırması yürütülmüştür. 2022 ve 2025 yılları arasında ise G. Kalmış başkanlığındaki ekip tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırması kesintisiz bir şekilde sürdürülmüştür²³. Söz konusu araştırmalar neticesinde, Patnos ve çevresinde Karaz Kültürü'ne ait veriler tespit edilen merkezler arasında *Giriktepe Höyüğü, Andaçlı Höyük II, Gönlüaçık Kalesi ve Yerleşim Alanı, Kazanbey Yerleşmesi I, Kürekli Kalesi ve Nekropol Alanı, Yukarıgöçmez (İncesu) Yerleşmesi ve Uzungün Yamaç Yerleşmesi* öne çıkmaktadır. Bu merkezler içerisinde Uzungün Yamaç Yerleşmesi, yoğun Karaz keramiği buluntularıyla dikkat çekmektedir. Söz konusu yoğunluk, Yukarıgöçmez (İncesu) Yerleşmesi dışında değerlendirildiğinde, yerleşmeyi bölgedeki diğer Karaz merkezlerinden ayıran en belirgin unsur olarak değerlendirilebilir. Diğer merkezlerde Karaz Kültürü'ne ait keramiklerin yanı sıra, farklı dönemlere ait çok sayıda keramik verisi de elde edilmiştir.

Uzungün Yamaç Yerleşmesi

Ağrı ili, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat-Van bölümünde yer almaktadır. Patnos ilçesi ise, sahip olduğu 1421 km²'lik yüz ölçümüyle Ağrı il topraklarının yaklaşık %7,9'unu oluşturmaktadır. Patnos ve çevresinde günümüze kadar gerçekleştirilen tarihi ve arkeolojik çalışmalar neticesinde, bölgenin Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren yoğun bir yerleşime sahne olduğu belirlenmiştir. Bölgede, 2025 yılında gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırması kapsamında tespit edilen Uzungün Yamaç Yerleşmesi, Patnos ilçe merkezine yaklaşık 11,5 km mesafede, Uzungün köyü Halife mezarında bulunmaktadır. Yerleşme, Uzungün köyünün 500 m doğusunda, Halife mezarının kuzeyinde, İncesu mezarının ise batısındadır (Foto. 1-3).

Uzungün Yamaç Yerleşmesi 1810 m rakımlı, güneyden kuzeye doğru yükselen bir yamaç üzerinde yer almaktadır. Yerleşme geniş bir alana yayıldığından ölçüleri net olarak tespit edilememiştir. Uzungün Yamaç Yerleşmesi ve güneydoğusunda yer alan Yukarıgöçmez (İncesu) Yerleşmesi arasındaki vadide kuzey-güney doğrultulu, mevsimsel akış gösteren bir su kaynağı bulunmaktadır. Kaynağını kuzeyinde bulunan dağlardan alan dere, taşıdığı suları güneyinde bulunan Patnos Barajı'na ulaştırmaktadır.

Batısından stabilize köy yolu geçmekte olan yerleşme, verimli tarım ve mera arazileri ile çevrilidir. Bölge tarım ve hayvancılığa uygun coğrafi özellikleri sebebiyle bugün olduğu gibi eski çağlarda da yoğun bir şekilde iskân edilmiştir.

Yerleşme, Yukarıgöçmez (İncesu) Yerleşmesi'nin 200 m kuzeybatısında yer almaktadır (Foto. 5). Her iki yerleşmede de Karaz Kültürü'ne özgü yoğun keramik verisi tespit edilmiştir²⁴. Uzungün Yamaç Yerleşmesi'ni bizim için önemli kılan ve çalışmaya konu olarak tercih edilmesi, yerleşmede tespit edilen keramik verilerinin büyük bölümünün Karaz Kültürü'ne ait olmasıdır. Yine Yukarıgöçmez (İncesu) Yerleşmesi'nde tespit edilen Karaz Kültürü'ne ait buluntular, bölgenin Geç Kalkolitik Çağ ve Erken Tunç Çağı'nda oldukça önemli olduğunu göstermektedir.

19 Baki Ögün, "Die urartäischen Gräber in der Gegend von Adilcevas und Patnos", *The Proceedings of the 10th International Congress of Classical Archaeology*, E. Akurgal (ed.), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1978), 61-67.

20 Veli Sevin, "Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar", *Anadolu Araştırmaları* 10, (1984): 329-340.

21 Aynur Özfirat, "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2005", 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007), 143-162; Aynur Özfirat ve Catherine Marro, "2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 7, (2007): 1-20.

22 Nezahat Ceylan, "2019 Yılı Ağrı İli, Patnos İlçesi Yüzey Araştırması", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 15/2, (2020): 360-373.

23 Gökhan Kalmış vd. "2022 Yılı Ağrı İli, Patnos İlçesi Yüzey Araştırması", 39. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, E. Evcin (ed.), (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2024), 107-118; Gökhan Kalmış vd. "2023 Yılı Ağrı İli, Patnos İlçesi Yüzey Araştırması", 40. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, G. Bozkurtlar (ed.), (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2025), 155-170; Gökhan Kalmış vd. "2024 Yılı Ağrı İli, Patnos İlçesi Yüzey Araştırması", 41. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, E. Evcin (ed.), (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2026), 137-151.

24 2025 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırması esnasında Yukarıgöçmez (İncesu) Yerleşmesi'nde Karaz Kültürü'ne ait hayvan figürinleri ve minyatür araba tekerlekleri tespit edilmiş olup Ağrı Müze Müdürlüğü'ne teslim edilmiştir. Söz konusu buluntuların bilimsel çalışmaları tarafımızca gerçekleştirilmiş olup yayın aşamasındadır.

Uzungün Yamaç Yerleşmesi, coğrafi olarak ulaşılabilir ve modern yerleşim alanlarına yakınlığı sebebiyle tahribata açık bir konumdadır. Bu durum tespit ettiğimiz kaçak kazı izleriyle net bir şekilde izlenebilmektedir. Yerleşmenin güneybatısında 1,80 x 2,30 m, güney eteklerinde 2,90 x 3 m, 5,10 x 1,10 m, güneydoğusunda ise 5,30 x 4,90 m boyutlarında kaçak kazı çukurları bulunmaktadır. Kaçak kazılar, yerleşmenin büyük oranda tahrip olmasına neden olmuştur (Foto. 4).

Keramik Değerlendirmesi

Kaçak kazılar sonucunda açığa çıkan keramiklerin büyük bir bölümü Karaz Kültürüne aittir. Yerleşmede genellikle dışa çekik ve hafif kalınlaştırılmış dudak profilili ağız parçaları, dip ve yuvarlak profilili gövde parçaları tespit edilmiştir. Üzerinde herhangi bir bezeme olmayan keramik parçalarından bazıları açık işleminden dolayı daha düz ve parlak yüzeylere sahiptir.

Kap formları ve cidar kalınlıkları birlikte değerlendirildiğinde, buluntular arasında günlük kullanıma yönelik çanak ve çömlek parçalarının çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle ağız, dip ve Karaz keramiğinin klasik formu olan şişkin karınlı kaplara ait form veren parçalar, yerleşmede kullanılan kapların boyutları ve çeşitliliği hakkında önemli veriler sunmaktadır.

Elde edilen keramik örneklerinde kum, küçük taşçık, kuvars ve organik madde katkılarının kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bazı parçaların yüzeylerinde dikkat çeken gözenekli yapı ise özellikle organik katkı maddesi kullanımına işaret etmektedir. Organik içerikli katkılar, pişirim sırasında yanarak hamur bünyesinde boşluklar oluşturmakta ve bu durum keramik yüzeyinde gözenekli bir dokunun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

Parçaların büyük çoğunluğu koyu gri, siyah ve kahverengi yüzey renkleri ve krem, kırmızıya yakın iç renkleri ile dikkat çekmektedir. Yüzey renk dağılımı ve kesitlerde görülen renk farklılıkları, pişirim sırasında hava akımı (oksijen) kontrolünün tam sağlanamaması nedeniyle düzensiz pişirim uygulandığını göstermektedir. Keramikler Munsell kataloğuna göre; 2,5 Y 5/1, 2,5 Y 5/2, 2,5 Y 6/2, 2,5 Y 7/2, 5 YR 3/3, 5 YR 8/3, 10 YR 2/3, 10 YR 4/3, 10 YR 5/3, 10 YR 6/1, 10 YR 6/2, 10 YR 6/3, YR 6/4, 10 YR 7/2, 10 YR 7/6, 10 YR 7/3 renk kodlarına sahiptir (Foto 6-7, Çizim 1).

SONUÇ

Patnos'ta, "Ağrı ili Patnos ilçesi Eskiçağ Tarihi yüzey araştırmaları" projesi kapsamında 2019 ile 2022-2025 yılları arasında yürüttüğümüz yüzey araştırmaları neticesinde bölge tarihinin aydınlatılmasına katkı sağlayacak çok sayıda merkez tespit edilmiştir. Söz konusu merkezler arasında, Karaz Kültürü'ne özgü buluntuların yoğun bir şekilde görüldüğü yerleşimler önemli bir yer tutmaktadır. Bu merkezlerden biri olan Uzungün Yamaç Yerleşmesi, 2025 yılı yüzey araştırması çalışmaları kapsamında tespit edilmiştir.

Karaz Kültürü ile ilgili yapılan bilimsel çalışmalarda, geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Karaz topluluklarının ekonomik yapısında tarım ve hayvancılığın başat rol oynadığı ortaya çıkmıştır. Patnos Ovası üzerine kurulmuş olan Patnos ilçesi, bereketli toprakları ve geniş mera alanlarıyla Karaz Kültürünün temsilcisi olan halk tarafından yerleşime uygun bir coğrafya olarak görülmüştür. Bu bağlamda makalenin ana temasını oluşturan Uzungün Yamaç Yerleşmesi'nin çevresinin verimli tarım arazileri ile çevrili oluşu, Karaz Kültürü insanların bölgeye yerleşmesinde etkili olmuştur. Uzungün Yamaç Yerleşmesi'nin 200 m güneydoğusunda tespit ettiğimiz Yukarıgöçmez (İncesu) Yerleşmesi de Karaz Kültürüne ait buluntular elde ettiğimiz bir merkezdir. Merkezde Karaz keramiğinin dışında tarım ve hayvancılığın izi olarak düşünülebilecek hayvan figürinleri ve bu figürinlerle uyumlu olduğunu düşündüğümüz pişmiş topraktan tekerlek buluntuları tespitlerimizi destekler niteliktedir.

Uzungün Yamaç Yerleşmesinde yaptığımız çalışmalar sırasında ele geçen keramikler incelendiğinde büyük bölümünün Karaz Kültürü özelliği taşıdığı görülmüştür. Özellikle kahverengi ve gri hamur tonlarına sahip keramikler ve Karaz keramiğinin klasikleşmiş form özelliklerini yansıtan örnekler dikkat çekmektedir. Form veren parçaların cidarlarından hareketle kapların çoğunlukla çanak ve çömlek formunda olduğu anlaşılmaktadır.

Patnos ve çevresinde gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmaları kapsamında karşılaştığımız en büyük sorunlardan biri, bölgedeki tarihî ve arkeolojik merkezlerde yoğun tahribatın gözlemlenmesidir. Bu tahribatın başlıca nedenleri

arasında özellikle kaçak kazılar, tarımsal faaliyetler, bilinçsiz yapılaşma ve doğal etkenler yer almaktadır. Özellikle koruma altına alınmamış alanlarda kültür varlıklarının ciddi ölçüde zarar gördüğü, bazı yerleşimlerin ise büyük ölçüde yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı anlaşılmaktadır. Bu durum, bölgenin kültürel mirasının belgelenmesi ve korunmasına yönelik çalışmaların önemini daha da artırmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Albright, William, F. "The Jordan Valley in the Bronze Age", *The Annual of the American Schools of Oriental Research* 6, (1924): 13-74.
2. Amiran, Ruth B. K. "Connections between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age", *Israel Exploration Journal* 2/2, (1952): 89-103.
3. Arsebük, Güven. *Altınova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu: Kalkolitik Devir ve İlk Tunç Çağ I'e Geçiş Evresinde Elazığ Altınova Bölgesinden Ele Geçen Koyu Yüzlü Açkılı Mallar ile Karaz Türü Çanak Çömlek Grubu İlişkileri Sorunu Üzerine Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1974.
4. Balkan, Kemal. "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatolia* 5, (1960): 133-158.
5. Balkan, Kemal. "Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", *Atatürk Konferansları I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1964, 235-243.
6. Batiuk, Stephen Denis-Rothman, Mitchell-Samei, Siavash ve Hovsepyan, Roman. "Special feature Unravelling the Kura-Araxes cultural tradition across space and time", *ANES* 59, (2022): 236-449.
7. Batiuk, Stephen Denis. *Migration theory and the distribution of the early transcaucasian culture*, Doctorate Thesis University of Toronto, 2005.
8. Belck, Waldemar and C. F. Lehmann. "Ueber Neuerlich Aufgefundene Keilinschriften in Russisch und Türkisch Armenien", *Zeitschrift für Ethnologie* 24, (1892): 122-152.
9. Bingöl, Burak ve Günaşdı, Yavuz. *Urartu Merkezli Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Ulaşım Ağı ve Gelişimi*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2025.
10. Boysal, Yusuf. "Anzavur'da Definecilerin Meydana Çıkardığı Urartu Eserler", *Belleten* 25/98, (1961): 199-212.
11. Braidwood, Robert J. ve Braidwood, Linda S. *Excavations in the Plain of Antioch I: The earlier assemblages phases A-J*, Chicago-Illinois, 1960.
12. Burney, Charles Allen. "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies* 8, (1958): 157-209.
13. Burney, Charles Allen and Lang, David Marshall. *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, Weidenfeld and Nicolson, 1971.
14. Burney, Charles Allen and Gordon Lawson. "Measured Plans of Urartian Fortresses", *Anatolian Studies* 10, (1960): 177-196.
15. Ceylan, Alpaslan. "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 18/2, (2001): 71 82.
16. Ceylan, Alpaslan. "Erzurum Ovasında Önemli Bir Merkez Cinis Höyük", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 26, (2001): 29-42.
17. Ceylan, Alpaslan. *Doğu Anadolu Araştırmaları, Kars-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları, 2008.
18. Ceylan, Alpaslan. *Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015.
19. Ceylan, Nezahat. "2019 Yılı Ağrı İli, Patnos İlçesi Yüzey Araştırması", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 15/2, (2020): 360-373.
20. Hood, Sinclair. "Excavations at Tabara el Akrad, 1948-49", *Anatolian Studies* 1, (1951): 113-145.
21. Kalmış, Gökhan-Ceylan, Nezahat-Günaşdı, Yavuz ve Söylemez, Beyazıt. "2022 Yılı Ağrı İli, Patnos İlçesi Yüzey Araştırması", ed. E. Evcin, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 39/II, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2024, 107-118.
22. Kalmış, Gökhan-Ceylan, Nezahat-Günaşdı, Yavuz-Morkoç, Ayşe Nur-Bingöl, Burak ve Çeki, Saliha. "2023 Yılı Ağrı İli, Patnos İlçesi Yüzey Araştırması", ed. G. Bozkurtlar, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 40/II, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2025, 155-170.

23. Kalmış, Gökhan-Ceylan, Nezahat-Günaşdı, Yavuz-Bingöl, Burak-Alkan, Özlem-Salın, Ali Kürşad ve Çeki, Saliha. "2024 Yılı Ağrı İli, Patnos İlçesi Yüzey Araştırması", ed. E. Evcin, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 41/II, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2026, 137-151.
24. Kalmış, Gökhan ve Alkan, Özlem. "Patnos (Ağrı) İlçesinde Tespit Edilen Önemli Bir Merkez: Tastepe Kalesi", ed. G. Kalmış, *Eski Çağ Tarihi İncelemeleri*, İstanbul: Kutlu Yayınevi, 2026, 41-58.
25. Karageçi, Mustafa. "Arpaçay Havzası'nda Tunç Çağı Yerleşmeleri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14, (2014): 77-95.
26. Kelly Buccellati, Marilyn. "The Early Bronze Age Pottery. Descriptive and Comparative Analysis", *Korucutepe* 2, (1978): 67-96.
27. Kelly Buccellati, Marilyn. "The Outer Fertile Crescent Culture: North Eastern Connections of Syria and Palestine in the Third Millennium BC", *Ugarit-Forschungen* 11, (1979): 413-430.
28. Koşay, Hamit Zübeyr ve Kemal, Turfan. "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Belleten* XXIII/91, (1959): 349-413.
29. Kuftin, Boris A. *The Urartian Columbarium at the Foot of Mt. Ararat, in the Eneolithic Stage of the Kura-Araks Basin*. Tiflis Museum Bulletin XIII B. 1943.
30. Kushnareva, Karine Khristoforovna ve Chubinishvili, T. N. *Drevnie kul'tury luzhnogo-Kavkaza*. Leningrad, 1970.
31. Kushnareva, Karine Khristoforovna. *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium BC* (Vol. 99). UPenn Museum of Archaeology, 1997.
32. Öğün, Baki. "Die urartäischen Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos", ed. E. Akurgal, *The Proceedings of the 10th International Congress of Classical Archaeology*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1978, 61-67.
33. Özırat, Aynur. "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2005", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 24/I, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007, 143-162.
34. Özırat, Aynur ve Marro Catherine. "2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 7, (2007): 1-20.
35. Palumbi, Giulio. The Early Bronze Age of the Southern Caucasus. <https://doi.org/10.1093/OXFORDHB/9780199935413.013.14>. 2016.
36. Pehlivan, Mahmut. "Karaz ve Hurriler", *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* I, (1990): 168-176.
37. Piotrovskii, Boris, Borisovič. "The Aeneolithic culture of Transcaucasia in the third millenium B.C.", *Vlth International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*, Moscow, (1964): 360-366.
38. Sagona, Antonio. *The Caucasion Region in The Early Bronze Age*, Part 1-3, BAR International Series 214 (III), Oxford, 1984.
39. Sagona, Antonio. "Social Identity and Religious Ritual in the Kura-Araxes Cultural Complex: Some Observations from Sos Höyük", *Mediterranean Archaeology* 11, (1998): 13-25.
40. Sayce, Archibald H. "The Cuneiform Inscriptions of Van. Part IV", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (1893): 1-39.
41. Sevin, Veli. "Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar", *Anadolu Araştırmaları* 10, (1984): 329-340.
42. Simonyan, Hakob ve Rothman, Mitchell S. "Regarding Ritual Behaviour at Shengavit, Armenia", *Ancient Near Eastern Studies* 52, (2015): 1-45.
43. Söylemez, Beyazıt ve Kalmış, Gökhan. Eskiçağ'da Kültür Göçüne Bir Örnek: Amik Ovası Karaz Kültürü Ocakları, (Ed.) G. Kalmış-İ. Kalaycı, *Kökenler ve Göçler*, İstanbul: Kutlu Yayınevi, 2021, 101-128.
44. Söylemez, Beyazıt ve Özgül, Oktay. "Amik Ovası'nda Karaz Kültürü Varlığı: Arkeolojik Verilere Dayalı Bir Değerlendirme", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 36, (2025): 969-1002.
45. Takaoğlu, Turan. "Hearth Structures in the Religious Pattern of Early Bronze Age Northeast Anatolia", *Anatolian Studies* 50, (2000): 11-16.
46. Üngör, İbrahim ve Günaşdı, Yavuz. "Erzincan Refahiye'de Bir Karaz Höyüğü: Toprakkale", ed. Y. Kılıç, R. Kuzuoğlu, S. Akkuş Mutlu ve Ö. Kahya, *Prof. Dr. Sebahattin Bayram Armağanı Eskiçağ Tarihi Yazıları*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2023, 689-710.

47. Van Loon, Maurits. "The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-70: Preliminary Report. Part I: Architecture and General Finds", *Journal of Near Eastern Studies* 32/4, (1973): 357-423.
48. Walpole, Frederick. *The Ansayrii, (or Assassins,) with travels in the further East, in 1850-51. Including a visit to Nineveh* (Vol. 3), London, 1851.

EKLER

Harita 1: Karaz Kültürü Yayılım Haritası

Foto 1. Uzungün Yamaç Yerleşmesi ve Yukarıgöçmez (İncesu) Yerleşmesi

Foto 2. Uzungün Yamaç Yerleşmesi Hava Fotoğrafı

Foto 3. Uzungün Yamaç Yerleşmesi

Foto 4. Uzungün Yamaç Yerleşmesi Kaçak Kazı Çukuru

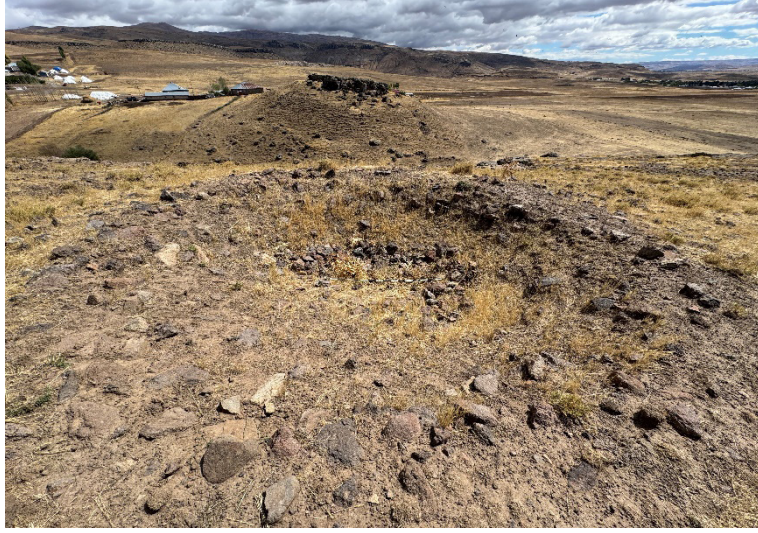

Foto 5. Uzungün Yamaç Yerleşmesi ve Yukarıgöçmez (İncesu) Yerleşmesi

Foto 6: Uzungün Yamaç Yerleşmesi Keramik Örnekleri

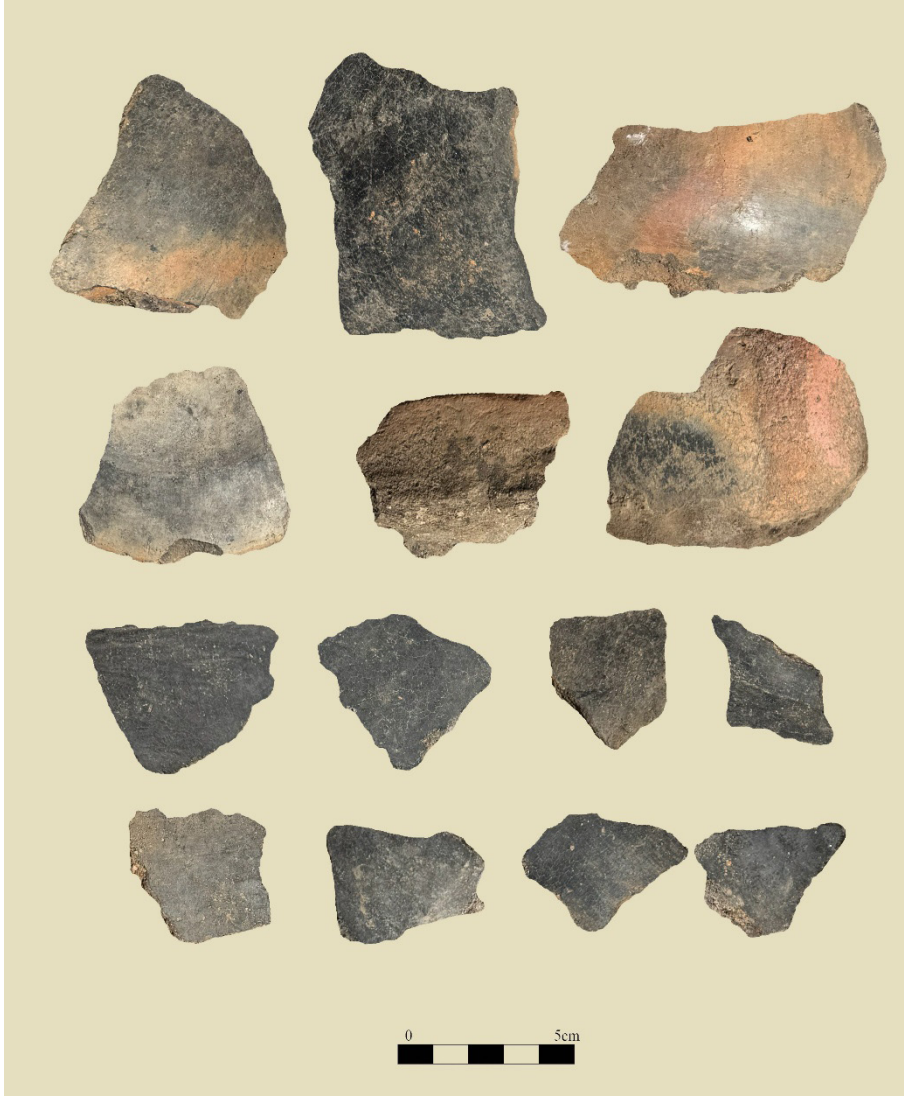
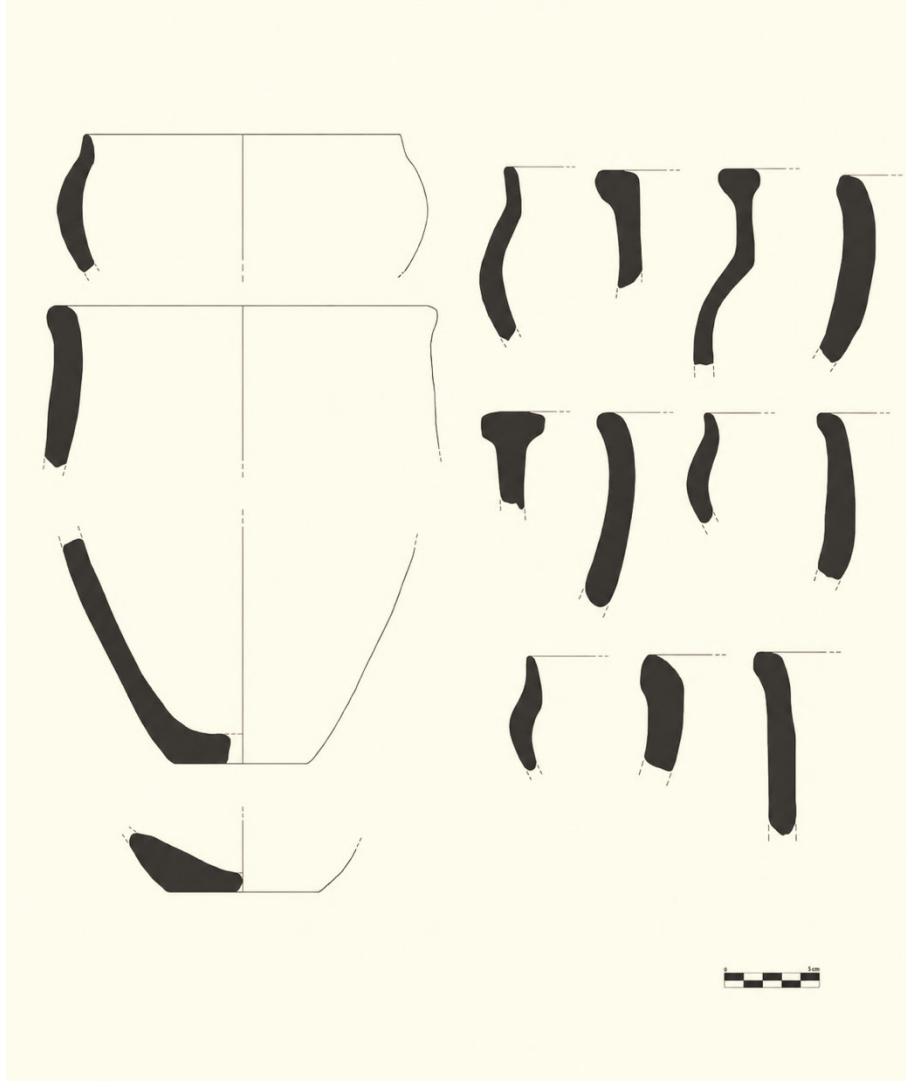

Foto 7: Uzungün Yamaç Yerleşmesi Keramik Örnekleri

Çizim 1: Uzungün Yamaç Yerleşmesi Keramik Çizimleri

The Ephesian Silversmiths (Argyrokopoi) and the Mining Economy in Roman Asia Minor in the Context of Professional Associations

Ephesoslu Gümüşçüler (Argyrokopoi) ve Mesleki Dernekler Bağlamında Roma Anadolu'su'nda Maden Ekonomisi

Onur Sadık KARAKUŞ

Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Düzce, Türkiye

ABSTRACT

Although the role of mining in Anatolian cities during the Roman period relies largely on Strabo's accounts, epigraphic documents provide quite detailed information about the mines and the economic groups they formed. Associations established by various craftsmen, particularly the argyrokopos (silversmith) and chalkeus (coppersmith), also demonstrate that craftsmen working in the mining industry acted collectively. Indeed, topos inscriptions identified in the public spaces of various cities such as Ephesus, Aphrodisias, Miletus, and Perge indicate that the precious metals obtained from these mines also conferred social status upon these groups within the social structure. In this study, topics such as the mines operated in Asia Minor during the Roman period, as mentioned in ancient sources and epigraphic documents, particularly Ephesus, which offers a rich array of examples, the methods of renting and operating these mines, and the role of metalworkers in the economic and public structures of cities are examined through a comparative approach.

Keywords: Mines, Argyrokopos, Chalkeus, Ephesus, Associations, Topos Inscriptions.

ÖZET

Madencilikğin Roma Dönemi Anadolu kentlerindeki yeri, büyük oranda Strabon'un anlatılarına dayanıyor olsa da epigrafik belgeler, madenlerin ve bu madenlerin oluşturduğu ekonomik gruplar hakkında oldukça detaylı bilgiler sunmaktadır. Argyrokopos (gümüş ustası) ve chalkeus (bakır ustası) başta olmak üzere çeşitli zanaatkarların kurduğu dernekler de maden işleyen ustaların birlikte hareket ettiklerini göstermektedir. Öyle ki Ephesos, Aphrodisias, Miletos, Perge gibi çeşitli kentlerin kamusal mekanlarında tespit edilen topos yazıtları, madenlerden elde edilen değerli metallerin söz konusu gruplara toplumsal yapıda statüler de sağladığını göstermektedir. Bu çalışmada, oldukça zengin örnekler sunan Ephesos başta olmak üzere antik kaynaklarda ve epigrafik belgelerde geçen, Anadolu'da Roma egemenliği boyunca işletilen madenler, bu madenlerin kiralanma ve işletilme biçimleri, kentlerin ekonomik ve kamusal yapılarında maden ustalarının yeri gibi konular karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Madenler, Argyrokopos, Chalkeus, Ephesos, Dernekler, Topos Yazıtları.

Sorumlu yazar: Onur Sadık KARAKUŞ

Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Düzce, Türkiye

E-mail: onurskarakus@gmail.com

ROR ID: ror.org/04175wc52

Geliş Tarihi(Received): 21.04.2026 **Kabul Tarihi(Accepted):** 01.06.2026 **Yayın Tarihi(Published):** 25.06.2026

Atıf bilgisi:

Onur Sadık Karakuş, "The Ephesian Silversmiths (Argyrokopoi) and the Mining Economy in Roman Asia Minor in the Context of Professional Associations"

Archivum Anatolicum 20, no. 1 (Haziran 2026): DOI: 10.46931/aran.1934978

Dergimizde yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlara aittir. Yayımlanan çalışmalar CC-BY-NC lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır. The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors. Published articles are made available as open access under a CC-BY-NC licence.

Introduction

In the financial systems of the ancient world, which were largely based on an agricultural and pastoral economy, the exploitation of highly profitable resources such as gold and silver mines and marble quarries was undoubtedly of vital importance. Although the widespread and controlled use of mines is generally considered to have begun in the Bronze Age, there was a significant increase in both the number of mines in operation and the number of related professional occupations during the Roman rule.¹

The importance of mining as a major source of revenue in the Roman economy and the introduction of silver coins into circulation coincided with the conquests on the Iberian Peninsula and the provincialisation of the region during and following the Second Punic War (218–201 BC).² Pliny the elder describes the principal minerals of the Roman Empire as gold, silver, electrum, copper, precious stones, and metals and minerals also used as dye materials, and notes that they were the subject of great interest.³ It is well known that the expansionist policy of the Roman state was driven in large part by the need to access mining resources. It has been established that during the Roman Empire, metals such as silver, lead and copper were extensively mined and processed, and that the smelting processes involved caused levels of atmospheric pollution so high that they were not reached in the Northern Hemisphere until the 18th century, that is, the Industrial Revolution.⁴ Lead pollution, in particular, sheds light on intensive silver production and its use, particularly in the form of coins, whilst the equally high levels of copper production demonstrate just how continuous and widespread the minting of bronze coins was.⁵ Similarly, hydraulic mining techniques, which involve the use of water in the extraction and processing of mineral ores, continued to be widely used until the Industrial Revolution.⁶

Thus, in addition to basic economic activities such as agriculture, livestock farming and trade, mining was also one of the main financial sources of the Roman state. The mines located in Rome's western provinces, such as Lusitania, Baetica, Gaul and Pannonia, are also well documented thanks to archaeological and epigraphic evidence. In contrast, the economic impact of mines in Rome's eastern provinces, particularly those in Asia Minor, on the region and neighbouring cities, the nature of the occupational groups associated with these mines, and the role of these groups in social and administrative life have largely been overlooked. The aim of this paper is to evaluate, from a comparative perspective, how mines of gold, silver, copper and other ores may have been operated in the cities of Asia Minor during the Roman period, and in which cities the professional associations involved in mining or trading these ores were concentrated.

Miners and the operation of mines

The main ancient source providing detailed information on the operation of mines in Asia Minor is Strabo's *Geographika*. Strabo notes that a mine producing sulphurous red arsenic was operated on Mount Sandaracurgium/Sandaracourgion in Paphlagonia, but that convicts were employed to extract this toxic ore.⁷ He also provides the following explanation regarding the structure and operation of the mine:

"Mt. Sandaracurgium is hollowed out in consequence of the mining done there, since the workmen have excavated great cavities beneath it. The mine used to be worked by publicans, who used as miners the slaves sold in the market because of their crimes; for, in addition to the painfulness of the work, they say that the air in the mines is both deadly and hard to endure on account of the grievous odour of the ore, so that the workmen are doomed to a

1 For information on mines in Asia Minor and their processing during the pre-Roman period, see Ergun Kaptan, "Findings Related to the History of Mining in Turkey", *MTA Dergisi* 111 (1990): 75–84; Joseph W. Lehner and K. Aslıhan Yener, "Organization and Specialization of Early Mining and Metal Technologies in Anatolia", *Archaeometallurgy in Global Perspective*, B. Roberts, C. Thornton (ed.), (New York: Springer, 2014), 529–557; Prentiss De Jesus and Gonca Dardeniz, "Antik Madencilik Hakkında Arkeolojik ve Jeolojik Görüşler", *MTA Dergisi* 151 (2015): 235–250.

2 See Helmuth Schneider, "Innovationen und wirtschaftliche Entwicklung im Imperium Romanum", *Gephyra* 17 (2019): 206.

3 Plin. *NH*. 33.1.

4 In this regard, the groundbreaking study conducted by Sungmin Hong, Jean-Pierre Candelone, Clair C. Patterson and Claude F. Boutron in Greenland has identified the periods during which copper smelting processes were most intense. See, Sungmin Hong et al., "History of Ancient Copper Smelting Pollution During Roman and Medieval Times Recorded in Greenland Ice", *Science* 272 (5259) (1996): 246–249.

5 Elio Lo Cascio, "Il denarius e gli scambi intermediterranei", *Moneta, mercanti, banchieri. I precedenti greci e romani dell'Euro (Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 26–28 settembre 2002)*, G. Urso (ed.), (Pisa: Edizioni ETS, 2003), 147–148.

6 Andrew Wilson, "Machines, Power, and the Ancient Economy", *Journal of Roman Studies* 92 (2002): 31–32.

7 John Thornton, "Publicani, kakourgia e commercio degli schiavi. Per una nuova interpretazione di Strabone XII 3,40", *MediterrAnt* 4 (2001): 358–359.

quick death. What is more, the mine is often left idle because of the unprofitableness of it, since the workmen are not only more than two hundred in number, but are continually spent by disease and death.”⁸

P. de Jesus states that the strong smell described here is arsenic fumes resulting from the ore smelting processes at the mine, and that, due to the high arsenic content in the slag produced from silver, the mountain in question could be Mount İnegöl near Amasya/ Gümüşhacıköy. Since a lead-arsenic mine and smelting complex dating back to the Roman period has been identified here, it is believed that lead, galena, or iron ore may have been extracted from the mountain.⁹ On the other hand, L. Summerer suggests that the mine mentioned by Strabo should be sought in the village of Çayağzı, near Sinop/ Durağan.¹⁰

It is known that miners under the personal patronage of Archelaus of Cappadocia, who was one of Rome’s allied client kings, explored metal and stone mines in Cappadocia and Galatia, and that there exists a work on these mines to which Pliny the Elder also refers.¹¹ Since the existence of mines operated and managed entirely under state control has not yet been identified in Roman provinces in Asia Minor, it is understood that the labour for these mines was widely provided through the punishment of “condemnation to the mines” (*damnatio ad metalla*).¹² Not only is this method of punishment not reserved solely for serious offenders such as murderers, but it is also known that those found to have committed various administrative and financial offences are also subject to such punishments. In the letters of Pliny, who was assigned as the Governor of *Pontus et Bithynia* in AD 110, there are also references to figures such as Flavius Archippus of Prusa, who was punished with *ad metalla* for the crime of counterfeiting.¹³ However, there are also cases where both free people and slaves were sent to *metallum* due to their different statuses.¹⁴ In particular, it is known that in mines directly under the emperor’s authority or operated by the state, a wide range of groups, including soldiers, workers, *coloni* and prisoners, were employed.¹⁵

The fact that there were free workers from Asia Minor among the *familia Caesaris* (imperial household/ officials) brought to Egypt to work in the mines at *Mons Claudianus* also demonstrates that a specialised labour force and officials directly attached to the emperor were able to be transferred between different regions of the empire to carry out their duties.¹⁶ Similarly, the Turdetani, an indigenous people of Baetica who had mastered the art of excavating winding, deep tunnels and draining groundwater using the Egyptian screw (*Archimedes’ screw*), serve as a concrete example of both the application of mining technology within the empire and the extent to which the local labour force had specialised in key economic areas.¹⁷

It is clearly evident from ancient sources that the mines and quarries where individuals of the status of “slaves condemned to labour” (*servus poenae*) worked were economic enterprises leased from the state and operated by Roman *publicanii* or *conductores* until the Roman imperial period. In addition to Strabo’s accounts, Pliny the Elder also mentions that the Salutarensia mines in Baetica were leased for annual operation at a rent of 255,000 *denarii*, and the Antonius mine at 400,000 *sestertii*.¹⁸

8 Strab. 12.3.40.

9 Prentiss De Jesus, “Metallurgical Practices in Early Anatolia”, *MTA Dergisi* 87 (1976): 60.

10 Latife Summerer, “Revisiting Strabo 12. 3. 40: Along the Amnias Valley toward Pompeiopolis, Pimolisa and Sandaracurgium”, *Geographia Antiqua* 27 (2019): 117-118.

11 Strab. 12.2.10; Plin. *NH*. 37.46.

12 According to the jurist Ulpianus, the punishment of *metalla* is not imposed in all provinces, and those sentenced to this punishment by the provincial governors are transferred to the places where *metalla* is carried out to serve their sentences there. *Digest*. 7.1.9.2-3; Alfred M. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World*, (New York: Oxford University Press, 2010), 50-51; for a legal analysis of the punishment of *metalla*, see Mark Gustafson “Condemnation to the Mines in the Later Roman Empire”, *The Harvard Theological Review*, 87/ 4 (1994): 421-433.

13 Plin. *epist.* X.58.

14 Fergus Millar, “Condemnation to Hard Labour in the Roman Empire, from the Julio-Claudians to Constantine”, *Papers of the British School at Rome* 52 (1984): 129.

15 Hans J. Drexhage et al., *Die Wirtschaft des Römischen Reiches (1.-3. Jahrhundert)*, (Berlin: Akademie Verlag, 2002), 223; See also, Markus Scholz, “Roman army and mining”, *Supplying the Roman Empire (LIMES XXV volume 4). Proceedings of the 25th International Congress of Roman Frontier Studies 4*, H. Van Enckevort et al. (ed.), (Leiden: Sidestone Press, 2024), 145-153.

16 Hirt, *Imperial Mines and Quarries*, 336.

17 Strab. 3.2.9.

18 Plin. *NH*. 34.164. Pliny’s accounts shed light on the importance of the mining economy within the Roman financial system.

Similarly, the mining law/regulations known as *Lex Metalli Vipascensis*, in Lusitania, which demonstrate that mining operations were not entirely under state monopoly even in the 2nd century AD, shed light on the existence of a highly professional structure in the mining sector that involved numerous groups.¹⁹ During the reign of Emperor Tiberius (14-37 AD), Sextus Marius, known as the *ditissimus Hispaniarum* (the wealthiest man in Hispania), is known to have been a major landowner and to have controlled gold and silver mines.²⁰ Marius's wealth, acquired through the mines, paved the way for him to become quite renowned, to the extent that one of the most significant mountains in Hispania was named *Mons Marianus*.²¹ However, the enormous wealth of Sextus Marius also made him a target of the empire. As is evident from the trial of Marius, which is also mentioned by the ancient historians Tacitus and Cassius Dio, it is known that the Roman Empire seized its gold and silver mines through confiscation.²² Similarly, during the Roman Republic, although the operation of gold and silver mines by local authorities was prohibited during the process of Macedonia's provincialisation under Lucius Aemilius Paullus, the mining of iron and copper was permitted at a lower tax rate than in the previous period.²³ It is clear that, in order to maintain the strength and stability of Rome's financial system, it was deemed desirable for gold and silver mines to be operated under state/ or imperial control and, where possible, under state ownership.

Unlike the western provinces of Roman Empire, there is no evidence yet regarding the state monopolization of mines in Asia Minor or the presence of imperial officials, such as *procurator metallorum*, who directly oversaw the mining districts (*finis, territoria metallorum*).²⁴ Indeed, there are known instances of individuals from various cities in Asia Minor holding mining-related offices in western provinces. An inscription at Pergamon indicates that Saturnunis, a freedman who held a number of official positions, also served as *procurator metallorum Vipascensium* (administrator of the Vipasca Mines) in the province of Lusitania during his career.²⁵ Another inscription of a similar nature at Ephesus indicates that Titus Claudius Xenophon held the office of *proc(urator) argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum*.²⁶ However, inscriptions from Miletus, Ephesus, Tralleis and Mylasa dating from the 1st century AD document that, although the exact extent of his jurisdiction is unknown, the quarries and marble deposits in Asia Minor were under the supervision of the *procurator a marmoribus/lapidinarum* during certain periods.²⁷

In contrast to the business and professional companies that carried out mining operations in the western provinces such as Baetica, Lusitania, Noricum, Moesia, Dacia and so on, it appears that mining operations in Asia Minor were dominated by unknown entrepreneurs or local companies.²⁸ The statement by the jurist Gaius that operators of gold, silver and salt mines were legally permitted to establish investment partnerships known as *corpora* suggests that some mining sites in Asia Minor may also have been operated using this method.²⁹

In this regard, the inscription known as the *Lex Portorii Asiae* or the Ephesus Customs Law contains noteworthy information concerning mining operations in Asia Minor, import and export activities, and the rights and responsibilities of those holding the right to operate as concessionaires:

19 https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Negotia/Metallis1_Girard.htm (Access date: 21.02.2026); Sergio Lazzarini, *Lex metallis dicta. Studi sulla seconda tavola di Vipasca*, (Rome: L'Erma di Bretschneider, 2001).

20 According to Tacitus, Sextus Marius was tried for corruption, sentenced to death, and executed by being thrown from the Tarpeian Rock: "To leave no doubt that Marius's immense wealth had led to his corruption, Tiberius transferred the gold and copper mines confiscated by the state directly into his own possession." Tac. *Ann.* 6.19.1. trans. by J. Jackson.

21 Edward Champlin, "The Richest Man in Spain", *ZPE* 196 (2015): 278.

22 Tac. *Ann.* 6.19.1; According to Cassius Dio's account, the accusation that Sextus Marius had engaged in an illicit relationship was fabricated by Emperor Tiberius. Cass. Dio. 58.22.3; See also Drexhage *et al.*, *Die Wirtschaft*, 222.

23 Liv. 45.29.

24 According to C. Brunn, although there were procurators directly involved in mining operations in many provinces from Hispania to Dacia, private individuals continued to control smaller-scale mines. Christer Brunn, "Adlectus Amicus Consiliarius" and a Freedman "Proc. Metallorum et Praediorum": *News on Roman Imperial Administration*, *Phoenix* 55/ 3/4 (2001): 356.

25 Michel Christol and Ségolène Demougin, "De Lugo à Pergame : la carrière de l'affranchi Saturninus dans l'administration impériale", *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, 102/ 1 (1990): 169ff; Michel Christol, "Un aspect de l'administration impériale: le procureur des mines de Vipasca", *Pallas* 50/Mélanges C. Domergue 2 (1999): 237-244.

26 For the inscription in Ephesus belonging to Titus Claudius Xenophon, who was in charge of the mines in Pannonia and Dalmatia, see *I. Ephesos* 652.

27 See Peter Herrmann, "Chresimos, procurator lapidinarum. Zur Verwaltung der kaiserlichen Steinbrüche in der Provinz Asia", *Tyche* 3, (1988): 119-128; Hirt, *Imperial Mines and Quarries*, 115-117.

28 Hirt, *Imperial Mines and Quarries*, 48-82.

29 Dig. III. 4.1= Gaius, *ad Edictum Provinciale*, Lib. III.

Whatever ore is exported from Asia to Rome according to the lex on mining, on this ore and on the vessels in which it is contained, they are to [give the collector] four asses per hundred pounds; more in telos is not to be owed on these things. If anyone in contravention of these provisions [holds up these vessels] with wrongful deceit, so that the ore is not transported, then the collector is to be liable to the shipper for double the amount which has been held up [and] there is to be the right to seizure of a pledge in this [matter] to the partners who have accepted the contract for the mine.³⁰

The minerals and metallurgical products extracted from Asia Minor and apparently circulated by individuals are also clearly mentioned in this inscription: gold, silver, copper, iron, lead, and stones or rocks mined to produce a gold-copper alloy.³¹ Theophrastus, one of the principal sources on stones and minerals, mentions that almost every kind of stone and mineral can be found near Tmolus.³² He also notes that large quantities of lead oxide ore were mined in Cappadocia, but that this caused poisoning among the miners.³³

It states that this type of ore, known as *Sinopic*, was actually mined in Cappadocia but was given this name because it was distributed via the port city of Sinope. This fact can also be found in the accounts of Strabo.³⁴ According to Strabo, the gold mines at Astyra near Troas,³⁵ the mines on Mt. Tmolus that brought wealth to the Lydians, and gold dust flowing into the Pactolus River,³⁶ as well as the gold mine near Pergamon, had by his time already been exhausted.³⁷

Some inscriptions also provide indirect information regarding the locations of mines. In this context, C. P. Jones suggests, based on an inscription found at Tralleis, that the association named “*koinon* of the residents of Siderous/ Sidarous” founded by workers at the neighbouring settlement of Siderous, was likely an association of miners.³⁸ A letter sent to Aphrodisias during the reign of Emperor Hadrian (117–138) also provides noteworthy information regarding mines and mining taxes. The letter indicates that in the province of Asia (or specifically in the city of Aphrodisias), there were restrictions on the use of iron, and that a special tax, referred to as a “nail tax”, was collected under the supervision of the *procurator* Claudius Agrippinus.³⁹ Both this letter and the epigraphic documents discovered in the city suggest that, as Aphrodisias and its surroundings had various iron mines, the city may also have been exempt from the iron tax due to its special status.⁴⁰

Although it is quite difficult to determine exactly which groups were responsible for the various stages involved in extracting and smelting mines in Anatolia to make the ore ready for use, ancient sources and epigraphic records provide valuable insights into the mining economy and the networks associated with it. In this sense, mines constituted an important resource within the craft and trade network of the coastal and inland towns of Western Asia Minor.

Argyrokopoi of Ephesus as a Historical Figure

In the 1st century AD, the silver industry (coinage, silversmithing, silver trade, banking, etc.) constituted a significant branch of craftsmanship and trade in many cities of Asia Minor.⁴¹ A vivid example of this can also be

30 *Monumentum Ephesenum* II. 78–81, trans. by M. Cottier et al. “Text and Translations”, M. Cottier, et al. (ed.), *The Customs Law of Asia* (Oxford: Oxford University Press 2008), 57–49; See also Burak Takmer, “Anadolu’nun Önemli Tarihi Yazıtları 4. Lex Portorii Provinciae Asiae (Asia Eyaleti Gümrük Yasası)”, *Eskiçağ Yazıları* 4, Nalan E. Akyürek Şahin et al. (ed.), (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2013), 164; Seth G. Bernard, “Ballast, Mining, and Stone Cargoes in the “Lex portorii Asiae””, *ZPE* 191 (2014): 182–184.

31 *Monumentum Ephesenum* II. 66–67.

32 Theop. *De lapidibus* 47.

33 Theop. *De lapidibus* 52.

34 See for Sinopean ruddle and miners of Archelaus, Strab. 12.2.10.

35 Strab. 13.1.23.

36 Strab. 13.4.5.

37 Strab. 14.5.28.

38 Christopher P. Jones, “An Inscription Seen by Agathias”, *ZPE* 179 (2011): 107–115; Jones, Christopher P., “Correction to ‘An Inscription Seen by Agathias’ (*ZPE* 179 [2011] 107–115)”, *ZPE* 180 (2012): 126; <http://www.philipharland.com/greco-roman-associations/?p=24842> (Access date: 21.02.2026).

39 Joyce M. Reynolds, *Aphrodisias and Rome* (Journal of Roman Studies Monographs No. 1), (London: The Society for the Promotion of Roman Studies, 1982): 115–118, No. 15, Pl. 10; *SEG* 33, 855.

40 C. Kokkina states that the inscription (κωλύει ὁ τόπος τοῦ σιδήρου τὴν δέσιν ΕΠΙ. (*MAMA* VIII 430)) should be interpreted as a tax exemption. See, Christina Kokkinia, “Making Sense of an Odd Inscription: *MAMA* VIII, 430 and the ‘Nail Tax.’” *ZPE* 151 (2005): 259–262.

41 Ephesos: *I. Ephesos* 425, 547, 586; Miletropolis (Mysia): *I. Miletropolis* 125; Nikaia: *I. Mus. Iznik* 1257; Prusias ad Hypium: *I. Prusias* 89.

seen in Paul's visit to the city of Ephesus.⁴² In the *Book of Acts* (19.23-41) in the New Testament, the disturbance that occurred when Paul arrived in the city involving the silversmiths (*argyrokopoi*) is described as follows:

At that time, a major disturbance broke out because of the new teachings. A silversmith named Demetrius, who made silver shrines for the goddess Artemis, was bringing in a lot of business for his fellow craftsmen. He gathered them together with other workers in the same trade and said, "Men, you know that we make a good living from this business. But you can see and hear that this man, Paul, has convinced and turned away many people, not only in Ephesus, but throughout almost all of Asia, by claiming that gods made by human hands are not real gods. This poses a threat not only to our livelihood but also to the reputation of the great goddess Artemis. There is a risk that her temple will be disrespected and that her majesty, which all of Asia and the world worship, will be lost". When they heard this, they became furious and started shouting, "Great is Artemis of the Ephesians!" The whole city fell into chaos. The crowd rushed together into the theater, dragging with them Gaius and Aristarchus, Macedonians who were Paul's travel companions.⁴³

This account of the riot does not merely reflect a conflict between religious groups; it also demonstrates how various temples and cult centers, as seen in the example of the Artemis Cult of Ephesus, provided significant economic contributions to the groups engaged in the production of religious items, such as votive offerings.⁴⁴ S. Karwiese, noting that silver was a valuable metal, points out that the products described here as "silver temples" are not actually objects but rather temple-depicted coins, known as *kistophoros*, and suggests that Demetrius, their leader, may have been the mint master responsible for minting silver coins.⁴⁵

From this perspective, the cult of Artemis was not merely a religious element for Ephesus but also served an important economic function for the groups conducting business around the temple. Thus, it appears that certain temples, such as the Temple of Artemis, may have supported not only vendors of votive offerings but also the artisans who produced them.⁴⁶ J. Poblome states that when planning production phases related to craftsmanship, which are intertwined with economic and social networks, three fundamental elements are taken into consideration: the "entrepreneur," the "craftsman," and the "customer".⁴⁷ The processing and sale of minerals, which were evidently extracted under the supervision of concessionaires using slave and hired labour, also integrated various craftsmen and professional associations. From this perspective, the mining economy represented a vital economic network for urban centers.

The silversmiths of Ephesus and their apparent leader, Demetrius, offer significant insight into the formation and collective action of such professional organizations. Epigraphic evidence from the city indicates that the silversmiths formed a highly organized structure and played an active role in urban life.

In a funerary inscription dating to the reign of Emperor Claudius (AD 41–54), it is stated that a silversmith named M. Antonius Hermeias, who also served as a *neopoios* for the Artemision of Ephesus, stipulated that a penalty of 1,000 *denarii* would be paid to the silversmiths of Ephesus should the inscription on his tomb be

42 Onno M. Van Nijf, *The Civic World of Professional Associations in the Roman East*, (Amsterdam: J. C. Gieben, 1997) 238. Ephesus is a settlement that stands out for its large number of professional associations. For a comprehensive study on this topic, see Yadiğar Doğan, "Yazıtlar Işığında Ephesos Esnaf ve Zanaatkar Dernekleri", *Eskiçağ Yazıları 7 -Akron 9*, N. E. Akyürek Şahin – M. E. Yıldız – H. Uzunoğlu (ed.), (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015), 121-156.

43 NT, Acts, 19.23-29. trans. by A. Barnes.

44 For the regional and supra-regional significance of the Temple of Artemis at Ephesus, see Richard Oster, "The Ephesian Artemis as an Opponent of Early Christianity," *JAC* 19 (1976): 30ff; Ulrike Muss, "The Artemision of Ephesos in the Imperial Period", *Ephesos as a Religious Center under the Principate*, A. C. Black et al. (ed.), (Tübingen: Mohr Siebeck, 2022), 69-94.

45 Stefan Karwiese, "Δημήτριος...ἀργυροκόπος ποιῶν ναοὺς ἀργυροῦς Ἀρτέμιδος: Die Silbertempel des Demetrios und die „Kistophoren“ des Claudius I (Ein Vorschlag)", *Gephyra* 16 (2018): 20-22.

46 Andrew Wilson, "Introduction: Religion and the Roman Economy", *The Economy of Roman Religion*, A. Wilson – N. Ray – A. Trentacoste (ed.), (Oxford: Oxford University Press, 2023), 13.

47 Jerome Poblome, "Ex oriente lux A panorama of craft studies in the Roman East", *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, 65/ 1-2 (2008): 80.

erased or should anyone other than Hermeias himself and his wife be interred in the tomb.⁴⁸ Furthermore, the responsibility for maintaining the tomb was entrusted to the silversmiths' association, defined as a *synedrion*.⁴⁹

It is evident that by the early 1st century AD, the silversmiths' associations in Ephesus had secured both a common treasury to sustain their operations and a recognized status within the urban life. O. M. Van Nijf notes that, based on the events in the Demetrios narrative, this group also has a place in the theater where they can perform.⁵⁰ Furthermore, the fact that a silversmith such as M. Antonius Hermeias held a position associated with the Temple of Artemis corroborates the narrative recounted in the Bible. It follows that he and the members of the *synedrion* to which he belonged must have been individuals of considerable wealth who specialized in the production of silver temple artifacts. It is also known that during the same period, silversmiths and goldsmiths (*chrysochooi*) in the neighboring city of Smyrna were organized as *synergesia*.⁵¹ The fact that members of the *synergesia* in Smyrna restored the statue of Athena and returned it to the city is another noteworthy example that demonstrates both this group's connection to the cult of Athena in the city and its economic power.⁵²

An honorary inscription discovered at the Varius Baths in Ephesus also states that an *archiereus* named Tiberius Claudius Aristion was honored by the silversmiths of Ephesus.⁵³ Another inscription, dedicated to the Artemis of Ephesus, Emperor Antoninus Pius (138–161), and the silversmiths by a person named Marcus (whose full name is illegible), serves as further evidence of the vibrant relationship between the Artemis cult and the silversmiths in the city.⁵⁴

Another honorary inscription dated to the early 3rd century AD, the *prostates* of the silversmiths' association, who describe themselves as the "sacred *synedrion* of the silversmiths of Ephesus", are recorded as having honored Claudius Ac(h)ilius Iulius.⁵⁵ In another honorary inscription dated to the mid-3rd century, the silversmiths (*argyrochooi*) of Ephesus honored the proconsul Valerius Festus, whom they described as a benefactor and their savior, (Phestos) with the words "serving Ephesus as a hero did in the time of Antoninus, making the city's harbor even larger than it was in the time of Croesus" and a statue.⁵⁶

Additionally, the mention of ἀργυροκόπων (silversmiths) on two different columns along the Arkadiane/ Harbor Street in Ephesus indicates that this group had stalls or shops along that route.⁵⁷ The presence of silversmiths along the harbor-temple route suggests that this group chose these areas to sell cult objects to pilgrims visiting Artemis.⁵⁸

Associations, Patronage and Urban Landscape

Craftsmen working with metal, mint masters, or miners and the professional associations they formed are evident not only in the city of Ephesus but also in the socio-economic structure of many other cities in Asia Minor. Just as archaeological finds can be discovered in nearly every city, epigraphic records also frequently refer to those engaged in metalworking. However, inscriptions referring to metalworkers, such as *argyrochooi*, *argyrokopoi*, *chalkeis*, and others, are numerically dominated by examples from the city of Ephesus. Both the prosperity of the city's occupational groups and the role of metal products in urban life (due to their use for both luxury and basic materials) are undoubtedly the primary reasons for this distinction. In Ephesus, as many *chalkeis* (copperworkers or bronze coin masters) have been identified as there are *argyrokopoi*. In addition

48 For *neopoios*, see Vera Hofmann, "Neue Inschriften zum Artemision von Ephesos III: Neopoioi-Inschriften", *Philia* 8 (2022): 79–87.

49 *I.Ephesos* 2212. The expression "the *synedrion* of the silversmiths" can also be seen in another inscription in the city. *I.Ephesos* 2441. Additionally, another definition as "the *plethos* of the silversmiths" has been identified. *I.Ephesos* 585. Given these parallels, G. M. Rogers also suggests that Demetrios, like Hermeias, may also have served as a *neopoios*, see Guy M. Rogers, "Demetrios of Ephesos: Silversmith and Neopoios?", *Belleten* 50/198 (1986): 877–883.

50 Van Nijf, *The Civic World of Professional Associations*, 146.

51 *I.Smyrna* 721; Van Nijf, *The Civic World of Professional Associations*, 146; <http://www.philipharland.com/greco-roman-associations/?p=1395> (Access Date: 12.02.2026); <http://ancientassociations.ku.dk/assoc/1139> (Access Date: 12.02.2026).

52 For information on the Temple of Athena and its cult in Smyrna, see Cook - Nicholls 1998.

53 It is understood that Tiberius Claudius Aristion, who was also a prominent benefactor in the city of Ephesus, had close ties with silversmiths in the city. See *I.Ephesos* 425.

54 *I.Ephesos* 586

55 *I.Ephesos* 636.

56 *I.Ephesos* 1377; SEG 34, 1094; Van Nijf, *The Civic World of Professional Associations*, 85–86.

57 *I.Ephesos* 547.1–2; AGRW 9734.

58 Van Nijf, *The Civic World of Professional Associations*, 85–86.

to the daily use of copper in the city, it is known that bronze was used to create cult statues or various objects, which undoubtedly indicates a significant use of copper as well.⁵⁹

The relationships between these groups and local elites or professional associations also provide insight into their roles and positions in urban life. One of the most striking examples comes from the city of Miletus. In the *cavea* of the Miletus theater, there are inscriptions likely dating to the early Late Antique period that identify the groups supporting the teams in the plays: “*Venetoι* (the Blues) supporters, the goldsmiths (ἀργαρίων βενέτω(ν)),” “the goldsmiths (ἀργαρίω(ν)),” “goldsmiths singing victory songs (ἐπινικίων ἀργαρίων),” and “goldsmiths who love the emperor (φιλαγοῦστον| ἀργαρίων),” are known to have occupied four distinct seats.⁶⁰ These *topos* inscriptions found on the seating rows undoubtedly also serve as an indicator of status in the public sphere. The goldsmiths-money changers in Miletus, defined by the term ἀργαρίων derived from the Latin *aurarius*, also possess, in this sense, a visibility and influence comparable to, and even institutionally superior to, the silversmiths in Ephesus. In the theater at Aphrodisias, two distinct locations were also allocated to goldsmiths.⁶¹ C. Rouché suggests that these groups, led by the *protaurarios*, may have been gold merchants rather than gold-working craftsmen.⁶² Inscriptions indicating that spaces were allocated for the shops of gold and silver craftsmen have also been identified in the external vaults attached to the stadion in Perge.⁶³

It appears that in Alexandria Troas, the coppersmiths were also organized under an association called *symbiosis*. The coppersmiths’ association was designated as the entity to collect the fine to be paid if a sarcophagus commissioned by an unnamed individual for himself and his family were used by others.⁶⁴ An honorary inscription discovered in Nicaea, Bithynia, indicates that the *chalkeis* were among the city’s respected economic groups and that T. Flavius, who held important positions such as *archiereus*, *timetes*, *proegoros*, and *Asiarches*, indicates that the city’s *chalkeis* were also financially supported.⁶⁵

In the city of Thyateira as well, a man named Marcus Antonius Galates, son of Marcus, was honored by the coppersmiths, likely due to his philanthropic activities or close ties to the association.⁶⁶ In Saittai, another craftsman and merchant town in the region, it is understood that the copperworkers’ association (*synergesia*), which had a relatively weak socio-economic role and functioned as a kind of funeral society, supported the burial expenses of its own members and, in this context, also funded the tomb of a craftsman named Prepon in the early 3rd century.⁶⁷

The funerary inscription of Aurelius Zotikos, son of Epikrates, dated to the 3rd century and discovered in Hierapolis, indicates that miners and metalworkers in this city were active in several craft trades and that the individual in question was authorized to conduct annual funeral rites.⁶⁸ The presence of two distinct groups, the *helokopoi*, a group of artisans associated with nail-making blacksmiths serving the city, and those directly identified as *chalkeis*, demonstrates the extent of occupational specialization in this context.

Conclusion

Although the historical and economic importance of the silversmiths in the cities of Roman Asia Minor is not sufficiently understood, epigraphic sources indicate that in cities where groups of silversmiths, whether engaged in craftsmanship or trade, organized themselves around a professional association, they generally

⁵⁹ SEG 34, 1124.

⁶⁰ Charlotte Roueché, “Aurarii in the Auditorium”, *ZPE* 105 (1995): 38; Richard Ascough, “Carving Out Public Space: τόπος Inscriptions and Early Christ Groups”, *Epigraphik und Neues Testament*, J. Verheyden – M. Öhler – Th. Corsten (ed.), (Tübingen: Mohr Siebeck, 2015), 99, fn. 35.

⁶¹ *I.Aphrodisias* 10.21; 10.33.

⁶² Roueché, “Aurarii in the Auditorium”, 43. For the *prototaurarios* at Aphrodisias, see *I.Aphrodisias* 8; inscriptions dating to the Late Antique/Byzantine period are also known from Corycus in Cilicia, suggesting that goldsmiths there may have been organized under the leadership of a *prototaurarios*. *MAMA* III 335; III 607.

⁶³ See *I.Perge* 476.

⁶⁴ *I.Alexandreia Troas* 122. Carola Zimmermann, *Handwerkervereine Im Griechischen Osten Des Imperium Romanum*, Monographien Des RGZM 57. (Mainz: Verlag d. Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2002), 40.

⁶⁵ *I.Mus.Iznik* 73, l.6.

⁶⁶ *TAM V*, 2, 936.

⁶⁷ Malay, *Lydia Mysia Aiolis* 115; See <http://www.philipharland.com/greco-roman-associations/?p=12263> (Access date: 06.03.2026)

⁶⁸ *I.Hierapolis Judeich* 133; <http://www.philipharland.com/greco-roman-associations/?p=1241> (Access date: 06. 03. 2026); <http://ancientassociations.ku.dk/assoc/167> (Access date: 06. 03. 2026).

enjoyed a high social status. Examples illustrating the public and economic power of these groups include the organized uprising of silversmiths against Christians led by Paul in Ephesus in the 1st century AD, and the repair of the statue of Athena by silversmiths and goldsmiths from Smyrna at their own expense. Similarly, the seating arrangements in the theaters of Aphrodisias, Perge, and Miletus, the shops adjacent to the Perge Stadion, and the allocation of shops along the harbor street in Ephesus also clearly demonstrate the place of gold, silver, and copper smiths within the urban landscape.

When examining the distribution of professional associations related to mining, it is noteworthy that many cities, from Aphrodisias to Smyrna, are located near Mount Tmolus and the Maiandros Valley. In particular, it can be stated that the area around Tmolus hosted significant mines, and as a result, the surrounding cities also formed economic groups associated with these mines. However, despite Strabo's detailed descriptions, no mining territories (*territoria metallorum*) or mining companies are known to have existed on Mount Sandaracurgium in Paphlagonia or in the vicinity of Mount Tmolus, as referenced in epigraphic documents. The provisions in the *Lex Portorii Asiae* regarding mineral ores to be sent from Asia Minor to Rome indicate that mining operations certainly existed in Asia Minor, but that these operations were run by concessionaires.

The mines, understood to be operated by concessionaires, were integrated into the economic structure of the cities through the artisans and merchants who processed the ore and the associations they established. While the funerary function of many other associations in Asia Minor is prominent, it is evident that the economy always took center stage as the unifying factor in mining-related associations. The associations in the cities of Ephesus, Thyateira, and Nicaea were also supported by the local elites through patronage and philanthropic activities. The *argyrokopoi* in Ephesus achieved a reputation that extended across the empire, particularly through their production and sale of cult objects for the Temple of Artemis or their organic ties to the cult, thereby securing both economic prosperity and social status. In conclusion, the mining economy, which has largely been overlooked in the cities of Roman Asia Minor, served as a significant source of wealth for many cities, particularly Ephesus, and as a status symbol for professional associations.

BIBLIOGRAPHY

* For abbreviations of the epigraphic documents cited in the text, the AIEGL abbreviation list (*GrEpiAbbr—September 2024*) was followed.

1. Ascough, R. S. “Carving Out Public Space: τόπος Inscriptions and Early Christ Groups”, *Epigraphik und Neues Testament*, J. Verheyden – M. Öhler – Th. Corsten (ed.), (Tübingen: Mohr Siebeck, 2015).
2. Bernard, S. G., “Ballast, Mining, and Stone Cargoes in the “Lex portorii Asiae””, *ZPE* 191 (2014): 182-184.
3. Brunn, C., “Adlectus Amicus Consiliarius” and a Freedman “Proc. Metallorum et Praediorum”: News on Roman Imperial Administration, *Phoenix* 55/ 3/4 (2001): 343-368.
4. Champlin, E., “The Richest Man in Spain”, *ZPE* 196 (2015): 277-295.
5. Christol, M. – Demougin, S., “De Lugo à Pergame: la carrière de l'affranchi Saturninus dans l'administration impériale”, *MEFRA*, 102 (1990): 159-211.
6. Christol, M., “Un aspect de l'administration impériale : le procurateur des mines de Vipasca”, *Pallas* 50, *Mélanges C. Domergue* 2 (1999): 233-244.
7. Cook, John M. – Nicholls, R. V., *Old Smyrna excavations: the temples of Athena*, Supplementary volume/ British School at Athens 30, (London: British School at Athens, 1998).
8. De Jesus, P. S. – Dardeniz, G., “Antik Madencilik Hakkında Arkeolojik ve Jeolojik Görüşler”, *MTA Dergisi* 151 (2015): 235-250.
9. De Jesus, P. S., “Metallurgical Practices in Early Anatolia”, *MTA Dergisi* 87 (1976): 49-63.
10. Drexhage et al., *Die Wirtschaft des Römischen Reiches (1.-3. Jahrhundert)*, (Berlin: Akademie Verlag, 2002).
11. *Dig. = (Digesta) The Civil law, including the Twelve tables, the Institutes of Gaius, the Rules of Ulpian, the Opinions of Paulus, the Enactments of Justinian, and the Constitutions of Leo*, translated by S. P. Scott (ed.), (Cincinnati: Central Trust Co., 1932).
12. Doğan, Y., “Yazıtlar Işığında Ephesos Esnaf ve Zanaatkâr Dernekleri”, *Eskiçağ Yazıları 7 -Akron 9*, N. E. Akyürek Şahin – M. E. Yıldız – H. Uzunoğlu (ed.), (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015), 121-156.
13. Gustafson, M. “Condemnation to the Mines in the Later Roman Empire”, *The Harvard Theological Review*, 87(4) (1994): 421-433.
14. Herrmann, P. “Chresimos, procurator lapidicinarum. Zur Verwaltung der kaiserlichen Steinbrüche in der Provinz Asia”, *Tyche* 3 (1988): 119-128.
15. Hirt, A. M., *Imperial Mines and Quarries in the Roman World*, (New York: Oxford University Press, 2010).
16. Hofmann, V., “Neue Inschriften zum Artemision von Ephesos III: Neopoioi-Inschriften”, *Philia* 8 (2022): 79-87.
17. Hong, S. et al. “History of Ancient Copper Smelting Pollution During Roman and Medieval Times Recorded in Greenland Ice”, *Science* 272/ 5259 (1996): 246-249.
18. *I.Alexandria Troas = The inscriptions of Alexandria Troas* (IGSK 53), M. Riel (ed.), (Bonn: Rudolf Habelt 1997)
19. *I.Aphrodisias = Inscriptions of Aphrodisias*, J. Reynolds, Ch. Roueché, G. Bodard (ed.), (London: King's College 2007): <http://insaph.kcl.ac.uk/iaph2007>
20. *I.Ephesos = Die Inschriften von Ephesos, I-VII* (IGSK 11- 17), H. Wankel, R. Merkelbach et al. (ed.), (Bonn: Rudolf Habelt, 1979-1984)
21. *I.Hierapolis Judeich = W. Judeich* (ed.), “Inschriften”, *Altertümer von Hierapolis*, C. Humann et al. (ed.), (Berlin: Jahrbuch des kaiserlich deutschen Archäologischen Instituts: Ergänzungsheft 4, 1898), 67-202.
22. *I.Miletupolis = Die Inschriften von Kyzikos und Umgebung. Teil II: Miletupolis. Inschriften und Denkmäler* (IGSK 26), E. Schwertheim (ed.), (Bonn: Rudolf Habelt, 1983).
23. *I.Mus. İznik = Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia)*, I-II 1- 3 (IGSK 9-10 1-3), S. Şahin (ed.), (Bonn: Rudolf Habelt, 1979-1987).
24. *I.Perge = Die Inschriften von Perge* (IGSK 54, 61), S. Şahin (ed.), (Bonn: Rudolf Habelt, 1999- 2004)
25. *I.Prusias = Die Inschriften von Prusias ad Hypium* (IGSK 27), W. Ameling (ed.), (Bonn: Rudolf Habelt, 1985).
26. *I.Smyrna = Die Inschriften von Smyrna*, I-II 1/2 (IGSK 23-24 ½), G. Petzl (ed.), (Bonn: Rudolf Habelt, 1982-

- 1990).
27. Jones, C. P., "An Inscription Seen by Agathias", *ZPE* 179 (2011): 107–115.
28. Jones, C. P., "Correction to 'An Inscription Seen by Agathias' (ZPE 179 [2011] 107-115)", *ZPE* 180 (2012): 126.
29. Kaptan, E., "Findings Related to the History of Mining in Turkey", *MTA Dergisi* 111 (1990): 75-84.
30. Karwiese, S., "Δημήτριος...ἀργυροκόπος ποιῶν ναοὺς ἀργυροῦς Ἀρτέμιδος: Die Silbertempel des Demetrios und die „Kistophoren“ des Claudius I (Ein Vorschlag)", *Gephyra* 16 (2018): 19-36.
31. Kokkinia, C., "Making Sense of an Odd Inscription: MAMA VIII, 430 and the 'Nail Tax.'" *ZPE* 151 (2005) 259-262.
32. Lazzarini, S., *Lex metallis dicta. Studi sulla seconda tavola di Vipasca*, (Rome: L'Erma di Bretschneider, 2001).
33. Lehner, J. W. - Yener, K. A., "Organization and Specialization of Early Mining and Metal Technologies in Anatolia", *Archaeometallurgy in Global Perspective*, B. Roberts, C. Thornton (ed.), (New York: Springer, 2014), 529-557.
34. Liv. = (Livius, *ab urbe condita*) *History of Rome*, Volume XIII: Books 43-45. Translated by Alfred C. Schlesinger, (Loeb Classical Library 396), (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1951).
35. Lo Cascio, E., "Il denarius e gli scambi intermediterranei", *Moneta, mercanti, banchieri. I precedenti greci e romani dell'Euro* (Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 26-28 settembre 2002), G. Urso (ed.), (Pisa: Edizioni ETS, 2003), 147-166.
36. Malay, *Lydia Mysia Aiolis = Researches in Lydia, Mysia and Aiolis* (Denkschriften Akad. Wien, Phil.-Hist. Kl. Band 279), H. Malay (ed.), (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1999)
37. Millar, F., "Condemnation to Hard Labour in the Roman Empire, from the Julio-Claudians to Constantine", *Papers of the British School at Rome* 52 (1984): 124-147.
38. Muss, U., "The Artemision of Ephesos in the Imperial Period", Ephesos as a Religious Center under the Principate, A. C. Black et al. (ed.), (Tübingen: Mohr Siebeck, 2022), 69-94.
39. NT= *New Testament*, Barnes, A., *Notes on the New Testament*, (Michigan: Baker Book House, 1950).
40. Oster, R., "The Ephesian Artemis as an Opponent of Early Christianity," *JAC* 19 (1976): 24–44.
41. Plin. *Epist.* = (Plinius, *Epistulae*) *Letters*, Volume II: Books 8-10. Panegyricus. Translated by Betty Radice. Loeb Classical Library 59. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1969.
42. Plin. *NH.* = (Plinius, *Naturalis Historia*) *Natural History*, Volume IX: Books 33-35, Translated by H. Rackham. Loeb Classical Library 394. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1952; Pliny. *Natural History*, Volume X: Books 36-37, Translated by D. E. Eichholz. Loeb Classical Library 419. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1962.
43. Poblome, J., "Ex oriente lux A panorama of craft studies in the Roman East", *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 65/ 1-2 (2008): 79-83.
44. Reynolds, J. *Aphrodisias and Rome* (Journal of Roman Studies Monographs No. I), (London: The Society for the Promotion of Roman Studies, 1982).
45. Rogers, G. M., "Demetrios of Ephesos: Silversmith and Neopoios?", *Belleten* 50/ 198 (1986): 877-884.
46. Roueche, C., "Aurarii in the auditorium", *ZPE* 105 (1995): 37-50.
47. Schneider, H., "Innovationen und wirtschaftliche Entwicklung im Imperium Romanum", *Gephyra* 17 (2019): 189-221.
48. Scholz, M., "Roman army and mining", *Supplying the Roman Empire (LIMES XXV volume 4). Proceedings of the 25th International Congress of Roman Frontier Studies 4*, H. Van Enckevort et al. (ed.) (Leiden, Sidestone Press, 2024): 145-153
49. *SEG* = *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Volume XXXIII-XXXIV, H. W. Pleket - R. S. Stroud (ed.), (Amsterdam: J. C. Gieben 1986-1987).
50. Strab. = (Strabon, *Geographika*) *Geography*, Volume II, V-VI: Books 3-5, 10-14, translated by Horace Leonard Jones, (Loeb Classical Library 50), (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1923-1929).

51. Summerer, L., “Revisiting Strabo 12. 3. 40: Along the Amnias Valley toward Pompeiopolis, Pimolisa and Sandaracurgium”, *Geographia Antiqua* 27 (2019): 113-125.
52. Tac. *Ann.* = (Tacitus, *Annales*) *Annals*, Books 4-6, 11-12, translated by John Jackson. Loeb Classical Library 312, (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1937).
53. Takmer, B., “Anadolu’nun Önemli Tarihi Yazıtları 4. Lex Portorii Provinciae Asiae (Asia Eyaleti Gümrük Yasası)”, *Eskiçağ Yazıları* 4, N. E. Akyürek Şahin et al. (ed.), (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2013): 103-206.
54. TAM V, 2 = *Tituli Asiae Minoris, V. Tituli Lydiae linguis Graeca et Latina conscripti, Fasc. 2. Regio septentrionalis ad occidentem vergens*, P. Herrman (ed.), (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1987).
55. Theoph. *De Lapidibus* = (Theophrastus, *De Lapidibus*), *De Lapidibus*, translated by D. E. Eichholz (ed.), (Oxford: Clarendon Press 1965).
56. Thornton, J., “Publicani, kakourgia e commercio degli schiavi. Per una nuova interpretazione di Strabone XII 3,40”, *MediterrAnt* 4, (2001): 325-263.
57. Van Nijf, O. M., *The Civic World of Professional Associations in the Roman East*, (Amsterdam: J. C. Gieben, 1997).
58. Wilson, A., “Introduction: Religion and the Roman Economy”, *The Economy of Roman Religion*, A. Wilson et al. (ed.), (Oxford: Oxford University Press, 2023), 1-29.
59. Wilson, A., “Machines, Power, and the Ancient Economy”, *JRS* 92 (2002): 1-32.
60. Zimmermann, C., *Handwerkervereine Im Griechischen Osten Des Imperium Romanum*, Monographien Des RGZM 57. (Mainz Verlag d. Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2002).

Online Resources

61. <http://ancientassociations.ku.dk/>
62. <http://www.philipharland.com/greco-roman-associations/>
63. https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Negotia/Metallis1_Girard.htm

Asur Devleti'nde Vekil Krallık: Güç, Ritüel ve Geçici İktidar

Substitute Kingship in the Assyrian State: Power, Ritual and Temporary Authority

Betül NİŞANCI

Bağımsız Araştırmacı, Türkiye

ÖZET

Vekil krallık, özellikle Mezopotamya tarihinde dikkat çeken benzersiz bir yönetim ve dinî ritüel uygulamasıdır. Bu sistem, kralın hayatını tehdit eden bir kehanet ya da astrolojik işaretin ortaya çıkması durumunda uygulanırdı. Eski Mezopotamyalılar, gökyüzü olaylarını tanrısal mesajlar olarak yorumlar ve bu işaretlerin krallık üzerinde olumsuz etkiler doğurabileceğine inanırlardı. Kehanet veya olumsuz bir işaret belirdiğinde, kral tahtını geçici olarak bir “vekil krala” devrederdi. Ardından “Çiftçi” lakabını alır ve iktidarını perde arkasından sürdürürdü. Vekil kral hem simgesel hem fiziksel olarak krallık görevlerini üstlenirdi. Bu şekilde, kötü kehanetlerin gerçek krala değil, vekil krala zarar vermesi amaçlanırdı. Kehanetin süresi dolduğunda vekil kral ortadan kaldırılırdı. Bu genellikle onun öldürülmesiyle sonuçlanırdı. Bu ritüelin ardından gerçek kral, arınma törenlerine tabi tutulur, tanrılarla ilişkisi yeniden düzenlenir ve tahtına geri dönerdi. Bu uygulama dinî açıdan bakıldığında, tanrılarla olan ilişkiyi düzene sokmak, öfkeyi yatıştırmak için yapıldı. Siyasi olarak ise, kralın kutsal meşruiyetini korumak ve halk arasında panik yaratmadan bir tür “kriz yönetimi” sağlamak hedeflenirdi.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, Asur Devleti, Kehanetler, Vekil Krallık

ABSTRACT

Surrogate kingship is a unique administrative and religious ritual practice, particularly notable in Mesopotamian history. This system was implemented in the event of a prophecy or astrological sign that threatened the king's life. Ancient Mesopotamians interpreted celestial events as divine messages and believed that these signs could have negative effects on the kingdom. When a prophecy or negative sign appeared, the king would temporarily hand over his throne to a "surrogate king." He would then take on the title "Farmer" and maintain his power from behind the scenes. The surrogate king assumed the duties of kingship both symbolically and physically. In this way, the evil omens were intended to harm the surrogate king, not the true king. When the prophecy expired, the surrogate king was removed, usually resulting in his death. Following this ritual, the true king would undergo purification ceremonies, his relationship with the gods would be restored, and he would return to his throne. From a religious perspective, this practice was intended to regulate relations with the gods and appease their anger. Politically, the aim was to protect the sacred legitimacy of the king and to provide a kind of "crisis management" without creating panic among the people.

Keywords: Mesopotamia, Assyria, Prophecies, Substitute Kingship

Sorumlu yazar: Betül NİŞANCI

Bağımsız Araştırmacı, Türkiye

E-mail: betulnisanci22@gmail.com

Geliş Tarihi(Received): 23.02.2026 **Kabul Tarihi(Accepted):** 01.06.2026 **Yayın Tarihi(Published):** 25.06.2026

Atıf bilgisi:

Betül Nişancı, “Asur Devleti’nde Vekil Krallık: Güç, Ritüel Ve Geçici İktidar” *Archivum Anatolicum* 20, no. 1 (Haziran 2026): DOI: 10.46931/aran.1896083

Dergimizde yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlara aittir. Yayımlanan çalışmalar CC-BY-NC lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.
The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors. Published articles are made available as open access under a CC-BY-NC licence.

Giriş

Çalışmanın temel konusu olan vekil krallık (*šar pūhi*) uygulaması, yalnızca Asur Devleti'ne özgü olmayıp, Mezopotamya tarihinde önceki ve sonraki dönemlerde de izlerine rastlanan bir ritüeldir. Ancak bu uygulamaya dair en kapsamlı ve sistemli kayıtlar, özellikle Yeni Asur döneminde hüküm süren Asarhaddon ve Asurbanipal dönemlerine ait belgelerde karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı bu çalışmada, söz konusu iki kral dönemine ait epigrafik ve yazılı belgeler esas alınıp vekil krallık uygulaması değerlendirilerek Asur Devleti'ndeki işleyişi, tarihsel bağlam içinde ve ilgili uygulama ile birlikte ele alınmaktadır. Böylece çalışma, hem tarihsel belgelerin çözümlenmesine dayanan bir zemin sunmakta hem de ritüelin Mezopotamya inanç sistemi ve krallık ideolojisi içindeki yerini irdelemeyi amaçlamaktadır.

Bu amaç doğrultusunda çalışmada Asur'da uygulanan vekil krallık ritüeli ile ilgili olarak epigrafik belgeler başta olmak üzere çeşitli kaynak türleri kullanılmıştır. Bu kaynaklar; çivi yazılı metinler, ritüel tarifleri, kehanet metinleri, kraliyet yazışmaları gibi farklı türlerde belgelerden oluşmaktadır. Ritüelin uygulanış biçimi epigrafik veriler aracılığıyla ortaya konulurken, bu uygulamanın siyasi, dinî ve sosyolojik yönleri ikincil literatür ışığında değerlendirilmiştir. Özellikle bu çalışmalar metinlerin analizinde ve vekil krallık kurumunun Mezopotamya'daki yeri hakkında bütüncül bir değerlendirme sunmada önemli rol oynamıştır.

Bu noktada ilk olarak coğrafi olarak değerlendirecek olursak Mezopotamya kelime anlamı olarak Latince “*potamos*” (ırmaklar) ve “*mesos*” (ara) sözcüklerinden meydana gelen “*iki nehir arası*” manasındadır.¹ Burada kastedilen nehirler, çivi yazılı metinlerde Purattu ve İdiglat olarak geçen Fırat ve Dicle Nehirleri'dir.² Bölgenin coğrafi sınırları Asya'nın batısında kalan Akdeniz ve Basra Körfezi arasında yer alan 120.000 km²'lik bölgedir.³ Ayrıca bu alan, kuzeyde Anadolu platolarını meydana getiren yüksek dağlar ve doğusunda İran'la çevrilmiştir.

Tarih boyunca birçok kez göç hareketine maruz kalan Mezopotamya'ya Sami kökenli halklar tarafından da üç farklı dönemde göçler gerçekleştirilmiştir. Bu göçlerin nedenleri arasında ekonomi, iklim değişikliği ve bunun yanı sıra dinî nedenlerin de etkili olduğu düşünülmektedir.⁴ Arabistan Yarımadası'ndan çıkan Sami topluluklar Filistin-Suriye şeridini çölden ayıran dağlar üzerinden önce Kuzey Suriye'ye oradan da Fırat kervan yolunu takip ederek Mari, Terqa ve Hana gibi kervan noktalarını geçerek Mezopotamya'ya gelmişlerdir.⁵ Bu halkların konuştuğu dil ise semitik dildir.⁶

Bu göçlerle gelen Sami kökenli halklar tarafından kurulan Asur Devleti'nin merkezi, Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kalan alan ve bunun haricinde kuzeyde tüm Musul Havzası boyunca uzanan ve doğusunda İran'ın batı kesimini de içine alan Mezopotamya'nın kuzey kısmıdır. Dicle Nehri Büyük ve Küçük Zap, Adhem ve Diyala gibi kollarla beslenerek hem hayvancılığa hem de tarıma olanak sağlayan geniş ve dalgalı arazi içerisinde akmaktadır. Diğer yandan bu bölge Asur ülkesinin de merkezini oluşturmaktadır. Fırat Nehri ise dar bir vadi içinde güneye doğru akmaktadır.⁷

Asur tarihi incelendiğinde, siyasi gelişmelerin yalnızca askerî ve idarî düzenlemeleri değil, aynı zamanda dinî ritüelleri ve krallık ideolojisini de etkilediği görülmektedir. Bu çerçevede, vekil krallık uygulamasının daha iyi

1 Bülent İplikçioglu, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları I*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990), 45; Susan Pollock, *Ancient Mesopotamia: the Eden that Never Was*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 1; Stephen Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, (New York: Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, 2003), 2.

2 Metin Tuncel, “Fırat”, *DİA*, 13, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, (1996): 31; Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya: (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar)* (Bursa: Ekin Yayınevi, 2007), 9; Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-İğdir (1998-2008)*, (Erzurum: Güneş Vakfı, 2008), 41; Oktay Özgül, “*Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 18; Yavuz Günaşdı, “*Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*”, (Yayımlanmamış Doktora tezi), (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 11.

3 Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı I Mimari*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 1.

4 Şemsettin Günaltay, *Yakın Şark (Elam ve Mezopotamya)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1937), 285; Ekrem Memiş ve Cemil Bülbül, *Amurrular: Araplar'ın En Eski Ataları*, (Elâzığ: Fırat Üniversitesi, 2012), 5.

5 Albert Tobias Clay, *The Empire of the Amorites*, (New Haven: Yale University Press, 1919), 27-28.

6 H.W. Frederick Saggs, *The Might That Was Assyria*, (London: Sidgwick & Jackson, 1984), 25; Robert M. Whiting, “Amorite Tribes and Nations of Second-Millennium Western Asia”, *Civilizations of the Ancient Near East Vol. I.II. 2nd edition*, (New York: 2006): 1233.

7 Eva C. Kirschbaum, *Asurlular* (çev. Aslı Yarbaş), (İlyâ Yayınları, 2004), 11; Tuncer Balkaya, “*Hurri-Mitanni Devleti*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 77; Karen Radner, *Ancient Assyria A Very Short Introduction*, (Oxford University Press: 2015), 8-11; Halil Tekin, *Tarih Öncesinde Mezopotamya*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları: 2017), 11-15.

anlaşılabilmesi için Asur siyasi tarihinin ana hatlarına değinmek gerekir. Çünkü bu uygulama, hem dinî inanışların hem de siyasi istikrarı koruma çabasının bir yansımasıdır.

Asur Siyasi Tarihi

Asur Devleti Sami kökenli halklar tarafından Asur kenti merkezli kurulmuştur. Devlet Eski, Orta ve Yeni Asur olmak üzere üç döneme ayrılmıştır. Diğer yandan Yeni Asur Devleti içinde İmparatorluk Devri de denilen diğer adı ile “Sargonitler Devri” olarak adlandırılan bir dönem daha vardır.

Eski Asur Dönemi yaklaşık olarak MÖ 2000-1600 yılları arasını kapsamaktadır. Bu devre ait kral listesinde ilk olarak 17 kral adı görülmektedir. Bu kral adlarından sonra bir çizgi çekilmiş ve “*Toplam 17 kral çadırdı yaşayanlar*” ifadesi kullanılmıştır. Ardından Eski Asur Devleti krallarının adları sıralanmıştır.⁸ Bu listenin 30. sırasında Puzur-Aşşur adı karşımıza çıkar ve onunla birlikte başlayan bu sülale I. Şamşi-Adad’ın tahta geçişi ile sona erer. Eski Asur Devleti’nde en önemli gelişme hiç kuşkusuz yaklaşık olarak 250 yıl kadar devam eden Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nın yaşanmasıdır.⁹ Diğer yandan I. Şamşi -Adad’ın tahta geçişi ile Asur, devlet haline gelmiştir. I. Şamşi -Adad ile birlikte fetih politikası başlamış ve batıda sınırlar Akdeniz’e kadar genişletilmiştir.¹⁰ Ancak onun ölümünün ardından tahta geçen oğlu İşme-Dagan döneminde devlet zayıflamış ve önce Babil’in¹¹ sonrasında ise Mitanni Devleti’nin hâkimiyeti altına girmiştir.¹²

Orta Asur Devleti’nin kuruluşunu Amarna Çağı denilen döneme ait mektuplardan öğreniyoruz. Bu mektuplaşmalarda Asur kralı olan I. Aşşur-uballit’in, Mısır Firavunu IV. Amenofis’e yazdığı mektupta ona “*Biraderim*” diye hitap ettiği görülmektedir. Böylece Asur kralının kendini firavuna denk görmesinden dolayı artık Asurluların yeniden bağımsızlıklarını kazandıkları düşünülmektedir.¹³ I. Aşşur-uballit’ten sonra tahta geçen krallar ile ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Sonrasında I. Adad-Nirâri’nin tahta geçmesi ile devlet yeniden güçlenmiştir. Güneyde Babil sınırına, diğer yandan, Kuzey Suriye’de Karkamış’a kadar hâkimiyet sağlanmıştır. Ayrıca bu kral zamanında Mitanni Devleti de zayıflatılmıştır.¹⁴ I. Adad-Nirâri’den sonra tahta oğlu I. Salmanassar geçmiştir. Kral ilk olarak zayıflayan Mitanni Devleti’ne son vermiş sonrasında ise Doğu Anadolu Bölgesi’ne seferlere başlamıştır. “Uruadri” adı da ilk olarak bu krala ait yazıtlarda karşımıza çıkmaktadır.¹⁵ I. Salmanassar ölünce yerine oğlu I. Tukulti-Ninurta geçmiştir. Bu kral da aynı bölgeye seferlere devam etmiştir. Bu döneme ait yazıtlarda ise “Nairi” adı karşımıza çıkmaktadır.¹⁶ I. Tukulti-Ninurta, Babil üzerine düzenlediği seferde başarılı olmuş ve Babil yönetimini atadığı valilere bırakmıştır.¹⁷ Asur tahtında olan I. Tiglat-Pileser döneminde “Ege Göçleri” yaşanmış ancak kral bunu lehine çevirerek hem Aramiler, hem de Muşkilerle mücadele etmiştir. Ancak bu kralın ölümü ile Asur Devleti yeniden çöküşe geçmiştir.¹⁸

Yeni Asur Devleti’nin kurulması ile Asur’daki çöküş dönemi sona ermiştir.¹⁹ II. Aşşur-Dân’ın tahta çıkışı Yeni Asur Devleti’nin başlangıcı kabul edilir.²⁰ Bu devletin en güçlü kralları ise II. Assurnasirpal ve ondan sonra tahta geçecek olan oğlu III. Salmanassar’dır.²¹ Bu dönemde Kalhu (Nimrud) şehri kurulmuş ve başkent buraya taşınmıştır.²² III. Salmanassar babasından güçlü bir devlet devralmıştır.²³ Bu kralın sefer kayıtlarından merkezi

8 Füzruzan Kinal, “Khorsabad Kral Listesi ve Kronoloji”, *Belleten*, 166, (1978): 171; Saggs, *The Might That Was Assyria*, 24.

9 Kinal, “Khorsabad Kral Listesi ve Kronoloji”, 171-183; Cahit Günbattı, Kültepe Kaniş, Anadolu’da İlk Yazı, İlk Belgeler, (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 30.

10 Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya: (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu’nun Yıkılışına Kadar)*, 184.

11 Kuiper, *Mesopotamia: The World’s Earliest Civilization*, 71.

12 Hrouda, *Mezopotamya*, 44-45; Kılıç ve Yılmaz, “Amarna Çağı ve Asur’un Yükselişi (Orta Asur Dönemi: MÖ 1500-1000)”, 151.

13 Balkaya, “*Hurri-Mitanni Devleti*”, 80; Kuiper, *Mesopotamia: The World’s Earliest Civilization*, 84.

14 Kılıç ve Yılmaz, “Amarna Çağı ve Asur’un Yükselişi (Orta Asur Dönemi: MÖ 1500-1000)”, 177.

15 Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, 114; Ponchia, “Mountain Routes in Assyrian Royal Inscriptions (Part I)”, 144.

16 Belli, “Nairi- Hubuska Ülkesi Araştırmaları”, 31; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 31; Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*. 225; Özgül, “Erzurum’da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba)”, 143; Günaşdı, “Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik”, 119.

17 Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, 57.

18 Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya: (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu’nun Yıkılışına Kadar)*, 190-193; Kılıç ve Yılmaz, *Amarna Çağı ve Asur’un Yükselişi (Orta Asur Dönemi: MÖ 1500-1000)*, 185.

19 Kılıç ve Yılmaz, *Amarna Çağı ve Asur’un Yükselişi (Orta Asur Dönemi: MÖ 1500-1000)*, 190.

20 Albert Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (1114- 859)*, (Toronto: University of Toronto Press, 1991), 131; Gwendolyn Leick, *Historical Dictionary of Mesopotamia*, (Lanham: The Scarecrow Press, 2003), 15.

21 Josette Elayi, *Asurlular (Antik Çağın İlk İmparatorluğu)*, (çev. Ayşen Sarı), (İstanbul: Kronik Yayınları, 2023), 44-47.

22 Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (1114- 859)*, 189; Paul-Alain Beaulieu, “*World Hegemony, 900-300 BCE*”, (ed.) Daniel C. Snell, *A Companion to the Ancient Near East*, (Blackwell Publishing, 2005), 49.

23 Amelie Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakındoğu Yaklaşık MÖ 3000-330: I. II.* (çev. Dilek Şendil), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 142.

Tuşpa olan Urartu Devleti'nin kurulduğunu görmekteyiz. Yeni Asur Devleti'nde tahta geçen III. Tiglat-Pileser, ordu ve eyalet sisteminde yaptığı reformlar ile ölümünden sonra kurulacak olan "Sargonitler Devri" de denilen İmparatorluk Dönemi'nin temelini atmıştır.²⁴ Yeni Asur Devleti içerisinde ayrıca II. Sargon'la başlayıp Asurbanipal'in ölümüne kadar olan döneme "Sargonitler Devri" diğer adı ile "İmparatorluk Devri" denir. Bu dönemde sırasıyla II. Sargon, Sanherib, Asarhaddon²⁵ ve Asurbanipal tahta geçmiştir. Bu kralların yönetimi altında devletin sınırları hiçbir zaman olmadığı kadar genişletilmiş ve en güçlü devir yaşanmıştır. Asurbanipal'in ölümünden sonra tahta geçen oğulları zamanında devlet zayıflamış ve bu sırada bağımsızlığını kazanan Babil kralı Nabupolassar ilk olarak Asur'a saldırmış ardından Medlerle ittifak kurarak Asur devletini yıkmıştır.²⁶

Devletin tarih sahnesinden çekilmesiyle noktalanmış bu süreçte, siyasi otoritenin attığı her adım, aslında meşruiyetini tanrısal rızada arayan birer ritüeller silsilesi niteliğindedir. Asurlular krallarının tanrı tarafından atandığına ve onun vekili olduğuna inanıyorlardı. Kralların, görevi fetih ve adil yönetim yoluyla tanrıların iradesini yeryüzünde uygulamaktır. Tanrılar, emirlerini onlara göksel kehanetler ve her türlü fiziksel işaret aracılığıyla ulaştırıyorlardı. Kral ise, kehanet yoluyla elde edilen bu ilahi talimatları, tapınakları ve kültleri koruyarak, ritüeller gerçekleştirerek ve kimi zamanda savaşarak yerine getiriyorlardı. Bu düşünce sistemine göre, zafer tanrıların onayını gösterirken diğer taraftan yenilgiler ise bu desteğin çekilmesine işaret ediyordu. Bu bağlamdan bakıldığında zaman da din-siyaset ve ritüelin bir bütün olarak devletin yönetiminde etkili olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.²⁷

Mezopotamya'da ve elbette Asur Devleti'nde de yeryüzünde ve gökyüzünde görülen alametler ülkeyi ve bu ülkeyi temsil eden kralı, onun siyasi eylemlerini, olası savaş halini ve sarayı etkilerdi. Bunlar kötü bir olayın habercisi ve tanrılar tarafından yapılan uyarı olarak düşünülürdü. Bundan dolayı da tedbir amaçlı olan ve zamanında yapılan ritüeller bu durumu tersine çevirebilirdi.²⁸

Mezopotamya toplumlarında alametler ve kehanetler, yalnızca bireysel yaşamı değil, devlet düzenini ve krallığın devamlılığını da doğrudan etkileyen unsurlar olarak görülmüştür. Bu bağlamda göksel kehanetler ve kötü alametler, vekil krallık ritüelinin dayandığı inanç sisteminin anlaşılmasında temel unsurlardan biri hâline gelmiştir.

Göksel Kehanetler ve Kötü Alametler

Erken dönemlerde Mezopotamya'da günlük yaşamla ilgili kehanetler genellikle sakatat falı (hepatoskopi) gibi yöntemlerle gerçekleştirilirken, ilerleyen dönemlerde bu uygulamaların yerini göksel gözlemlere dayalı astrolojik kehanetler almıştır.²⁹ Her ne kadar Sümerler göksel kehanetlere başvurmuş olsalar da bu alandaki sistematik yazılı literatür Eski Babil döneminden itibaren oluşmaya başlamıştır. MÖ 2. binyıldan itibaren ise göksel kehanetler Mezopotamya toplumlarının dinî, siyasi ve sosyal yaşamında giderek daha etkili bir rol oynamıştır.³⁰

Gökyüzünde meydana gelen tutulmalar, özellikle ayın görülmemesi, Mezopotamya'da politik, dinî ve ekonomik alanlarda çeşitli önlemlerin alınmasını gerekli kılan tehlikeli dönemler olarak değerlendirilmiştir. Mezopotamya inanç sisteminde Ay Tanrısı Sin, kehanet tanrısı olarak kabul edilmiş; ay tutulmaları ise Sin'in öfkesine ya da sessizliğine işaret eden uğursuz alametler şeklinde yorumlanmıştır.³¹ Bir gök cisminin ışığının sönmesi, Mezopotamya inanç sisteminde başka bir ışığın özellikle toplumun yöneticisinin söneceğine dair bir alamet olarak yorumlanmıştır. Halkın rehberi ve ışık saçan figürü olarak kabul edilen kralın, bu durumda öleceğine ya da büyük bir felaketle karşılaşacağına inanılmıştır.³²

24 Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi (MÖ 3000-323)*, (çev. Sinem Gül), (Ankara: Dost Kitabevi, 2006), 289; Beaulieu, "World Hegemony, 900-300 BCE", 52-53; Turgut Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020), 195-195; Betül Nişancı, Sargonitler Devrinde Askeri ve Siyasi Olaylar (M.Ö. 722-626), Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1 vdd.; Oktay Özgül, Yavuz Günaşdı ve Betül Nişancı, "Sargonitler Devri (MÖ 722-626) Babil Seferleri", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(3), (2022): 1234 vdd.

25 Koray Toptaş, *Asarhaddon Asur Kralı, Babil Yöneticisi, Mısır Fatihi*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2021).

26 Joan Oates, *Babil*, (çev. Fatma Çizmeli), (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2015), 134; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu Yaklaşık MÖ 3000-330: I. II.*, 217; Faruk Akyüz ve Koray Toptaş, "Yeni Asur imparatorluğu: Savaşın Kralları", (ed.) L.G. Gökçek ve E. Yıldırım, *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, (İstanbul: Değişim Yayınları, 2020), 232-233; Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 212-213.

27 Sarah C. Melville, "The Role of Rituals in Warfare during the Neo-Assyrian Period", *Religion Compass* 10/9 (2016): 219-229.

28 Yeşim Dilek, *Eski Mezopotamya Dini Ritüeller ve Kullanılan Objeler*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2019), 200.

29 Hermann Hunger, *Astrological Reports to Assyrian Kings, State Archives of Assyria Volume VIII*, (Helsinki University Press, 1992), XIV.

30 Jean Bottero, *Mezopotamya (Yazı, Akıl ve Tanrılar)*, (çev. Mehmet Emin Özcan- Ayten Er), (Ankara: Dost Kitabevi, 2012), 164; Fatih Erdem, "Eski Mezopotamya'da Kehanet Geleneği", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 49-50.

31 Nurgül Çelebi, "Sin Kültünde Ay Tutulmasının Politik ve Dinî Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33, (2023): 444.

32 Bottero, *Mezopotamya (Yazı, Akıl ve Tanrılar)*, 164.

Bu tür uğursuz kehanetlerin etkisinden korunmak amacıyla, Mezopotamya kralları özellikle ay tutulmalarında çeşitli ritüellere başvurmuşlardır. Bu ritüellerin en bilineni, ay tutulmasının devlet başkanına getireceği olası kötülükleri savuşturmak için uygulanan “vekil kral” (Šar pūhi³³, ritüelidir.³⁴ Babil ve Asur’da saraya bağlı astrologlar, krallara ülkenin dört bir yanından astrolojik kehanetler içeren mektuplar ve raporlar göndermiştir. Bu belgeler arasında, özellikle Yeni Asur İmparatorluğu’nun son yüzyıllarına ait olan ve Asarhaddon ile Asurbanipal dönemlerine tarihlenen çok sayıda rapor günümüze ulaşmıştır.³⁵ Söz konusu kehanetler genellikle tapınım gören gök cisimleri olan Ay, Güneş, gezegenler, güneş sistemi ve hava olayları ile ilgilidir.³⁶

Ay Tanrısı Sin ve Kehanetler

Sami kavimleri, Ay Tanrısına “Sin” adını vermiştir. Ay tutulmaları sırasında, ayın tutulma esnasında aldığı şekil, tutulmanın süresi ve hangi tarafının karanlıkta kaldığı gibi ayrıntılar kehanetlerde büyük önem taşımıştır.³⁷ Ay Tanrısı Sin’e dair kehanetler çoğunlukla kral ve tüm ülke ile ilişkilendirilmiş; Ay tutulmaları ve Ay’ın parlak görünmemesi ise uğursuzluk işareti olarak değerlendirilmiştir.³⁸

Ay kehanetleri Eski Babil döneminde derlenmeye başlanmıştır.³⁹ Sonrasında Orta Asur ve Orta Babil (Kassitler) döneminde kapsamı genişletilerek geliştirilmiştir.⁴⁰ Bu metinler, Yeni Asur döneminde sistematik hale getirilmiş ve nihai formuna ulaşmıştır. British Museum’da⁴¹ yer alan Ay tutulmasına ilişkin dört tablet, dönemin en yaygın ve temsili göksel kehanet metinleri arasında kabul edilmektedir.⁴²

Ay tutulmalarının kötü etkilerini uzaklaştırmak amacıyla uygulanan ritüeller Selevkos dönemine ait olan Uruk’ta bulunan metinlerle de kanıtlanmıştır. Steele’in çalışmaları, tutulma başlangıcının gün doğumu ya da batımına göre belirtilmesinin astronomik değil, ritüel amaçlı olduğunu öne sürer.⁴³ Ritüelde tutulmanın başlangıcı, ortası ve sona eriş gibi zamanlara göre belirlenen aşamalar yer almaktadır. Ritüel; “*vurmalı çalgılar, şarkı, yas tutma, unla çember çizme ve mekânların arındırılması gibi çeşitli uygulamalar içerir*”. Bu kapsamlı hazırlıklar, tutulmaların önceden tahmin edilmesi sayesinde zamanında yürütülebilmıştır.⁴⁴

33 Şar pūhi ifadesindeki pūhi, pūhu kelimesinin genitif biçimi olup “değişim, ikame, yerine geçme” anlam alanıyla ilişkilidir. CAD’de pūhū fiili “değiş tokuş etmek, değiştirmek, bir yapıyı tadil etmek, bir ifadenin/sözün biçimini değiştirmek” anlamlarıyla verilmiştir (Martha T. Roth vd. (ed.), *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Volume 12, P, (Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2005), 482). Bu semantik alan, şar pūhi teriminin yalnızca “sahte kral” ya da “geçici kral” anlamına gelmediğini, asıl olarak gerçek kralın yerine geçirilen, onun kaderini ve özellikle uğursuz kehanetlerden kaynaklanan tehlikeyi üstlenmesi beklenen “ikame kral” anlamı taşıdığını gösterir.

34 Liverani, Mario. *Assyria: The Imperial Mission*, (Eisenbrauns, 2017), 26, Çelebi, “Sin Kültünde Ay Tutulmasının Politik ve Dinî Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, 447.

35 Hermann Hunger ve David Pingree, *Astral Sciences in Mesopotamia*, (Leiden: Brill, 1999), 23-24; Ahmet S. Baysal, “Asur Ve Babil Astrolojisinde Gök Olaylarının Yorumlanması Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 66, (2018): 404.

36 Hunger ve Pingree, *Astral Sciences in Mesopotamia*, 13.

37 Hunger, *Astrological Reports to Assyrian Kings*, XIX; Hunger ve Pingree, *Astral Sciences in Mesopotamia*, 15.

38 Baysal, “Asur Ve Babil Astrolojisinde Gök Olaylarının Yorumlanması Üzerine Bir Değerlendirme”, 405.

39 Michael Jursa, *Babililer*, (çev. Firuzan G. Gerhold), (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 131-133.

40 Hrouda, *Mezopotamya*, 85-87.

41 Sırasıyla British Museum’da yer alan tabletler. İlki “(Başlangıcı kayıp)[...] araştıracağız ve sefendim, krala ayın halesiyle ilgili bir tablet göndereceğim. Efendim, kralın bana yazdığı ay tutulmasıyla ilgili olarak, nöbet [kararlaştırılan] [gecede] tutulacak; (ama) [nöbet]inin gün batımında olup olmayacağına [karar veremedik].(Kırık) [Tutulmalar] belirli dönemler [sırasın]da meydana gelemez. 4 ay [sonra], Marēšvan (VIII) ayında bir gözlem/nöbet vardı; şimdi ise Kislev (IX) ayında yine gözlem/nöbet tutacağız. B[u] gözlemci[ler/nöbetçiler gibi] ...” (Simo Parpola, *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars* (State Archives of Assyria, 1993), 53. İkinci tablet; “14. günde Sivan’da (III) bir tutulma olursa ve tutulması sırasında (ay) tanrısı, yukarıdaki doğu tarafında kararır ve aşağıdaki batı tarafında açarsa, akşam nöbeti sırasında kuzey rüzgârı yükselir ve orta nöbete dokunur: onun tutulmasını gözlemleyin ve kuzey rüzgârını aklınızda tutun; böylece Ur ve Ur kralı için bir karar verilir: Ur kralı kıtlık yaşayacak; ölümler çoğalacak; Ur kralına gelince, oğlu ona haksızlık edecek, ancak babasına haksızlık eden oğlunu yakalayacak ve babasının yas yerinde ölecek; krallık için adı konmamış bir kral oğlu tahta geçecek” (Carl Bezold, *Catalogue of the Cuneiform Tablets in the Kouyunjik Collection of the British Museum*, (1889), 164; Hunger, *Astrological Reports to Assyrian Kings*, 5.) Diğer bir tablette ise şu şekilde geçmektedir. “Krala, efendim: hizmetkarınız Nabû-ahhe-eriba. Krala sağlık efendim! (Çünkü) bugün kasvetli bir gün. (Giriş) kutsamasını göndermedim. Tutulma doğu (çeyrekten) geçti ve ayın tüm batı çeyreğine yerleşti. Jüpiter ve Venüs gezegenleri tutulma sırasında, güneş açılana kadar oradaydı. Kralla, efendim. (Her şey) yolunda; Batı Bölgesi için kötü. Yarın (bu) tutulma hakkında tüm ay raporunu göndereceğim kral, efendim.” (Parpola, *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*, 57).

42 Hunger ve Pingree, *Astral Sciences in Mesopotamia*, 7; Erdem, *Eski Mezopotamya’da Kehanet Geleneği*, 50-51.

43 John M. Steele, “Eclipse Prediction in Mesopotamia”, *Archive for History of Exact Sciences*, Vol. 54, No. 5, (2000): 423 vdd.

44 Francesca Rochberg, *The Heavenly Writing Divination, Horoscopy, and Astronomy in Mesopotamian Culture*, (Cambridge University Press, 2004), 228; Marc J.H. Linssen, *The Cults of Uruk and Babylon*, (Leiden: Brill, 2004), 93.

Güneş Tanrısı Šamaš ve Kehanetler

Eski Mezopotamya'da Güneş, adaletin simgesi olarak kabul edilmiştir. Sami toplumlarında da Güneş benzer şekilde adaletle ilişkilendirilmiş ve Güneş tanrısına “Šamaš” adı verilmiştir. Güneş, aynı zamanda kralın yıldızı olarak görülmüş; bu nedenle onunla ilgili göksel olaylar siyasi anlamlar taşımıştır. Güneşin kararması ayrıca adaletin ve düzenin yok olması olarak değerlendirilmiştir. Uğursuz kabul edilen Güneş tutulmaları da kötü alametler arasında değerlendirilmiş ve vekil kral uygulaması gerçekleştirilmiştir.⁴⁵

Mezopotamya'da özellikle kötü ruhların uzaklaştırılması için yapılan ritüellere *namburbi* denilmektedir. Bu kelime Akadca'ya *namburbû*⁴⁶ olarak geçmiş Sümerce bir kelimedir. Anlamı ise “*onun (yani, duyurulan kötü ruhun) çözülmesi*” demektir. Bunların dışında göksel olaylardan kaynaklanan özellikle kötü işaretlerle ilgili olanlar da mevcuttur.⁴⁷ Güneş tutulmalarının neden olacağı felaketlere karşı da bu ritüellerin yapılması beklenen bir durumdur. Buna örnek olarak, Uruk'ta bulunan Selevkos Dönemi tabletleri verilebilir. Bu ritüelin önemli bir kısmı bronz bir davulun çalınmasıdır.⁴⁸ Bu enstrüman aynı zamanda MÖ 671 tarihli bir mektupta ay tutulmasını gözlemledikten sonraki eylemlerle ilgili olarak da geçmektedir.

*“Kral'a, efendim: hizmetkarınız Mar-Issar. Kral'a sağlık, efendim! Nabû ve Marduk kralı kutsasın, efendim! Büyük tanrılar krala uzun günler, esenlik ve sevinç bahşetsin, efendim! Kralın efendimin bana yazdığı ay tutulmasıyla ilgili olarak, Akad şehirlerinde gözlemlendi. Borsippa⁴⁹ ve Nippur Akad'da gördüğümüz diğer (gözlemlere) karşılık geliyordu. Bir tunç kettledrum⁵⁰ kuruldu; karanlık [.....] (Kırılma)Tablette yazılı [ilgili] yorumu çıkardım ve bu mektupla birlikte krala, efendime gönderdim. Ayrıca, kralın bana yazdığı gibi, güneş tutulmasını gözetleyeceğim. Olsun ya da olmasın. Krala, efendime, ne olursa olsun yazacağım. Gerçekleşen bu ay tutulması tüm ülkeleri etkiledi, ancak tüm kötülüğü Batı Ülkesi'ne yığıldı. “Batı Ülkesi” Hitit ülkesi (Suriye) veya başka bir yoruma göre Keldani anlamına gelir. Kralla birlikte. Efendim her şey yolunda. Ancak, muhafız ihmal edilmemeli ve ilgili apo-tropaik (Kötülüğe karşı koruyucu) ritüel kral için gerçekleştirilmelidir, efendim”.*⁵¹

*“... Kralım, efendim, bana yazdığı güneşin gözlemine gelince, (gerçekten de) güneşin gözlemi için aydır. Gözlemi iki kez yapacağız, 28 Marḫešvan (Arahsamnu) (VIII) ve 28 Kislev'de (IX). Böylece güneşin gözlemini 2 ay boyunca yapacağız ...”.*⁵²

Bu metin astronomik gözlemlerin devletin güvenliği ve kralın sağlığı ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Özellikle ay ve güneş tutulmaları, devletin ve kralın kaderini etkileyebilecek ilahi işaretler olarak yorumlanmıştır. Metinde geçen “Batı Ülkesi”ne kötülüğün yönlendirilmesi, tutulmaların kehanet geleneği çerçevesinde değerlendirildiğini ve felaketin başka bir coğrafyaya aktarılmasının amaçlandığını ortaya koymaktadır. Ayrıca metin, saray astrologlarının gök olaylarını düzenli biçimde gözlemlediğini ve bunları krala rapor ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

45 Erle Leichty, “Esarhaddon, King of Assyria”, (ed.) J.M. Sasson, *Civilizations of the Ancient Near East*, (Hendrickson Publishers, 1995), 953; Kirschbaum, *Asurlular*, 113; Jean-Jacques Glassner, *Mesopotamian Chronicles*, (Society of Biblical Literature, 2004), 86; Baysal, “Asur ve Babil Astrolojisinde Gök Olaylarının Yorumlanması Üzerine Bir Değerlendirme”, 405.

46 Erica Reiner vd. (ed.), *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Volume 11, N, Part I, (Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 1980), 225.

47 Linssen, *The Cults of Uruk and Babylon*, 110.

48 Hunger ve Pingree, *Astral Sciences in Mesopotamia*, 23-24; Linssen, *The Cults of Uruk and Babylon*, 93.

49 Günümüzde Bağdat'ın güneyinde yer alan Birs Nimrud'dur.

50 Mezopotamya'da tapınak kültüründe kullanılan bir tür davul. (Uri Gabbay, *Drums, Hearts, Bulls, and Dead Gods: The Theology of the Ancient Mesopotamian Kettledrum*, *Journal of Ancient near Eastern Religions*, 18, (2018), 1-47.

51 Parpola, *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*, No. 347.

52 Steele, “Eclipse Prediction in Mesopotamia”, 427.

Vekil Krallık (Šar pūhi) Uygulaması

Vekil yani yerine geçme kavramı birçok ritüelde somutlaşmıştır.⁵³ Bu kavram, farklı biçimde, antik ve modern medeniyette oldukça yaygındır. Temelde, belirli durumlarda bir vekilin başka bir kişi veya bir unsurun kimliğini alabileceğine dair bir inancı içerir.⁵⁴

Šar pūhi⁵⁵ ritüeli ile ilgili muhafaza edilen kaynakların çoğu Sargonitler Devri krallarından Asarhaddon ve Asurbanipal'e aittir.⁵⁶ Bunlar bu iki krala ait sihir ve mantık disiplinleri (Ummanus) konusunda uzman kraliyet ordusu tarafından gönderilen mektuplardır.⁵⁷

Bu metinlerden elde edilen kanıtlara göre 13 yıllık dönemde MÖ 679-666 yılları arasında en az 5 ritüel gerçekleşmiştir.⁵⁸

Asarhaddon dönemine ait olan dört tutulma şunlardır:

1. MÖ 672 yılı 26 Ayyar civarı (Nisan-Mayıs),
2. Ertesi yılın 14 Du'uzu'su (Haziran-Temmuz),
3. Aynı yılın 14 Tebet'i (Aralık-Ocak),
4. MÖ 669 yılı 14 Sîrnan (Mayıs-Haziran) civarı

Asurbanipal dönemine dair ise MÖ 666 yılında 15 Nisan (Mart-Nisan) civarında gerçekleşen yalnızca bir örnek bilinmektedir.⁵⁹

Vekil kral ritüelinde yazılan mektuplar kolayca ayırt edilebilir. Bu mektuplar, adı “*Tabu*” olan krala değil hükümdarın üstten diğer alternatifi olan ve geçici kimlik alan çiftçiye yani krala hitap etmektedir.⁶⁰

En merak edilen şeylerden birisi de yedek kral olarak seçilecek insanın ne tür bir kişi olduğudur. Yedek kral, bazen yüksek bir statüye sahip kişi olmuştur. Ancak bazı Asur yazıtlarında “*saklu*” (saf biri veya yarı akıllı) olarak adlandırılan birinin seçildiği ve bir “*gatammu*” (bir yönetici ve tapınak yetkilisi) olarak atanarak daha sonra yedek kral olarak seçildiği düşünülmektedir.⁶¹

*“Mar-İstar, toplumsal düzeyde önemsiz olan ve kaderi gerçekten kimsenin ilgisini çekmeyecek olan bireyin önemsizliğini vurgulamak zorundaydı. Ancak aynı Mar-İstar, bu bireyi bir yedek olarak seçebilmesi için ona gatammu görevini vermesi gerektiğini ima ediyor gibi görünüyor: tapınakta aynı anda hem yönetici hem de kült görevlisi olan biri. Dolayısıyla, en azından bu dönemde, sosyal terfi hayali olsa bile, yerine geçeceği kişiye layık olabilmek için yedek kişinin yüksek bir sosyal statüye sahip olması gerektiği düşünülüyordu.”*⁶²

Vekil kral ritüeli prosedürü şu şekildedir.

- İşaretlerin gözlemlenmesi ve bir kişiyi tahta çıkarmaya karar verilmesi yani yerine geçme.
- Kralın kimliğinden ayrılması.
- Vekil kralın seçilip tahta geçmesi.

53 Bir Pers bayramı olarak bilinen Sacaea' da bir tutuklu gerçek kralın yerine geçmektedir. Kral rolünü üstlenen bu kişi ayrıca harem içerisinde de serbesttir. Ancak bu kişi bir süre sonra kırbaçlanarak asılır (John Gray, “Royal Substitution in the Ancient Near East”, *Palestine Exploration Quarterly*, 87: 2, (1955): 181.

54 Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, 203.

55 Bir Šar pūhi nin gerçek görevi kralın yerine hüküm sürmek değil, alenen kralın kişiliğini oynamak ve böylece bir bakıma paratoner görevi görerek, kendi üzerine almak veya kendi üzerine kötü kaderi çekmektir (John H Walton, “The Imagery of the Substitute King Ritual in Isaiah's Fourth Servant Song”, *Journal of Biblical Literature*, Vol. 122, No. 4, (2003): 736.

56 Hunger ve Pingree, *Astral Sciences in Mesopotamia*, 23; Walton, “The Imagery of the Substitute King Ritual in Isaiah's Fourth Servant Song”, 735; Bottero, *Mesopotamya (Yazı, Akıl ve Tanrılar)*, 162.

57 Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu Yaklaşık MÖ 3000-330: I. II.*, 191.

58 Lorenzo Verderame, “The Substitute King (Šar Pūhi): An Assyrian Ritual of the First Millennium”, (ed.) By Jens E. Braarvig and Velizar Sadovski, *Ritual Texts and Contexts Philology, Pragmatics, and Cultural History*, (2020): 195.

59 Leichty, *Asarhaddon, King of Assyria. Civilizations of the Ancient Near East*, 953; Bottero, *Mesopotamya (Yazı, Akıl ve Tanrılar)*, 169.

60 Verderame, “The Substitute King (Šar Pūhi): An Assyrian Ritual of the First Millennium”, 199.

61 Walton, “The Imagery of the Substitute King Ritual in Isaiah's Fourth Servant Song”, 737.

62 Walton, “The Imagery of the Substitute King Ritual in Isaiah's Fourth Servant Song”, 737.

- Vekil kralın saltanatı (100 gün).
- Kralın kimliğine geri dönmesi.⁶³

Vekil kralın saltanat süresinin 100 gün olduğuna dair bilgi veren mektupta da şu şekildedir:

*“Kral, efendim, bana yazdığı yedek kral hakkında: “Ne kadar süre (tahtta) oturmalı?”- bekliyoruz. Tutulma, (ama) tutulma gerçekleşmedi. Şimdi tanrılar birbirlerini 15. günde görürlerse, 16. günde kaderine gidebilir. Alternatif olarak. Kralın hoşuna giderse efendim, 100 günü tamamlamasına izin verin”.*⁶⁴

Bu metinde, beklenen tutulmanın gerçekleşmemesine rağmen ritüelin ne kadar süre devam ettirileceğinin tartışıldığı görülmektedir. Bu durum, tutulmaların ve diğer göksel olayların kralın kaderiyle doğrudan ilişkilendirildiğini göstermektedir.

Diğer taraftan yine uğursuz sayılan Güneş tutulması ile ilgili bir yetkili tarafından yazılan mektup da şu şekildedir;

*“Güneşin batışına doğru on dördüncü günde gelen yedek kral, on beşinci gecesini kralın sarayında geçirdi ve huzurunda bir güneş tutulması gerçekleşti-yirminci gecede Akad’a hiçbir aksilik olmadan girdi. Orada kalmıştır. Ona, Šamaš’ın önünde tabletlerde ilahiler okuttum. Gökyüzünün ve yerin tüm alametlerini üzerine almış ve tüm ülkeleri yönetmektedir. Efendim kral dikkatini çeksın”.*⁶⁵

Buradaki en önemli unsur, tutulma zamanlarının astronomik olarak tam ve kesin bir biçimde hesaplanabiliyor olmasıdır. Bu hassas hesaplamalar doğrultusunda daha tutulma gerçekleşmeden tahta çıkarılan yedek kral (şar pūhi), sarayda düzenlenen görkemli törenlerle meşruiyet kazanırken, yaklaşan tüm olumsuzlukları ve tanrısal gazabı da kendi üzerine almıştır. Bu durum da Asur devlet yönetiminin kehanetleri yönetme ve mutlak gücü koruma konusundaki yaklaşımını açıkça ortaya koymaktadır.

British Museum’da bulunan bir tablette vekil krallık ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

Ön yüz (?), Sütun A

[.....] [.....] tasarım (.....) onun üzerine koyacaksın [.....] . . onu temizleyeceksin ve [.....] . . ‘ını onun üzerine koyacaksın.[Kralın vekili olarak verilen adam ölecek ve [.....] kötü alametler bu [kralı] etkilemeyecektir.O [kral] için işler iyi gidecek ve ülkesi refaha kavuşacak.[.....] alametlerin kötülüğü, iyi olmayan kötü işaretler,[Yerde ve gökte bana engel olan her şey,[Ay tutulması, Güneş tutulması, Jüpiter tutulması,[Venüs’ün tutulması, gezegenlerden (birinin) tutulması,[Ki . .] filanca ayda, filanca günde gerçekleşmiştir.[.....] . [çam esansından bir buhurdan kuracaksın [.....] . . küspe, buğday,[.....] . . doğrayacaksınız ve[.....] koyacak ve bir libasyon dökeceksiniz. [.....] kili koparacak ve her kötülüğün bir suretini yapacaksın.[.....] . sürekli olarak ona eziyet eder.[.....] . genç kadın, kadın olacak[.....] onları alacaksınız [.....] izler.”

Ön yüz (?), Sütun B

“[.....][.....][.....]. ve böylece [konuşacaksın,] Senin [.....]. ve seninle birlikte olan kötülüklerin geri dönüşü olmayan ülke’ye [.....] . götürün - Šamaš’ın önünde konuşacaksınız ve Šamaš’ın önünde, onun kraliyet sofrasında ateşle yanacaksınız Kraliyet silahı, kraliyet asası. Küllerini başucuna gömeceksin,O zaman ülkenin arınması sağlanacak, aynı şekilde kralın arınması da sağlanacaktır. Bunları yaptıktan sonra, büyü kâhini saraya gidecek ve Sedir ağacından hilaller tutan ılgın ağacından iki öfkeli köpek yapacaksın. Ellerine. Sol kalçalarına aşağıdaki gibi yazacaksınız, gir, sarayın iyisi! (Bunu) yazacaksın ve Onları ...] kapısına gömeceksiniz. [Güneş Tanrısı’nın oğulları olan iki Kutsal Boğa yapacaksın, [.....]

63 Henri Frankfort, *Kingship and the Gods. A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society & Nature*, (Chicago, IL: The University of Chicago Press, 1948), 263.

64 Walton, “The Imagery of the Substitute King Ritual in Isaiah’s Fourth Servant Song”, 737.

65 Frankfort, *Kingship and the Gods. A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society & Nature*, 263.

tahtadan [. . .] Aşağıdaki şekilde yazmalısınız, (Bunları) yazacak ve onları tapınağın kapısına gömeceksin. Ellerinde tama[risk] baltaları tutan iki ılgın ejderi yapacaksın. Ağızlarına. Sol kalçalarına aşağıdaki gibi yazacaksınız. Gît, kötülüğün avukatı! Girin, iyiliğin avukatı!(Bunları) yazacaksın ve onları sarayın kapısına gömeceksin. Defne ağacından asalar tutan, marisk ağacından iki Oğlak yapacaksın. Sol kalçalarına aşağıdaki gibi yazacaksınız:Gir, rüyaların iyisi! [Bunu yazacaksın] [Ve onları yatak odasına gömeceksiniz. Ellerinde [. . .] tutan diz çökmüş iki [. . .] tasvir yapacaksın. Sol kalçalarına aşağıdaki gibi yazacaksınız, rüyaların kötüsü! [Gir, iyiliğin ...](Bunları) yazacak, üzerlerine bal ve lor serpeceksin. [Ve onları sarayın avlusuna içine gömeceksin. [Tahtadan [. . .] iki aslan adam yapacaksınız [. . .] [Ellerinde kovalar tutacaklar [. . .] Sol kalçalarına aşağıdaki gibi yazacaksınız, Gît, sarayın kötüsü! Gir, sarayın kötüsü!(Bunu) yazacaksın [ve onları] ... kapısına gömeceksin.”

Ters(?), Sütun C

“Ölü adam [. . .] k[ralın] ailesine [. . .] Onun hayaleti ile senin hayaletin . [. . . .] [. . . .] duyurmalısınız. İzler.”

Ters (?), Sütun D

“[.] erişiminiz [.] . yardımınız [.] . . beni gönderdi. [.] Seni kurtaracağım. İzler. Krallarla birlikte yemin edeceksiniz”.⁶⁶

Bu metinlerde, vekil krallık uygulamasının yanında çeşitli figürlerin, hayvan tasvirlerinin ve koruyucu sembollerin saray ile tapınak kapılarına gömülmesi, Mezopotamya’da büyüsel koruma anlayışının önemli bir parçasını yansıtmaktadır. Ritüellerde Şamaş gibi tanrıların anılması ise dini otoritenin bu uygulamalardaki merkezi rolünü göstermektedir.

Güneşin tutulması gibi, ay tutulması da kralın ölümünü haber veriyordu. Tutulmanın yorumlanması sistemi çoğunlukla coğrafi, zamansal, temel değişikliklere dayanıyordu. Ay, gün, gece nöbeti dünyanın dört bir yanından hangisinin bu alametten etkileneceğini belirleyebilirdi. Gözlemler, işaretler Ummanus çevresi içinde ve kral tarafından canlı bir şekilde tartışılıp yorumlanırdı.⁶⁷

Vekil krallık için ilk olarak kötülüğü etkisiz hale getirmek adına ilk adım olarak Namburbi⁶⁸ ritüeli gerçekleştirilirdi. Ardından Şar pūhi’yi gerçekleştirme kararı alındığında krala bir dizi ritüel yapıldı. Kral arınma evi (Bit rimki) denilen yerde arınma yoluyla kimliğinden ayrılırdı.⁶⁹ Tüm ritüel boyunca Çiftçi (İkkaru) kimliğini alır ve bir yerlerde inzivaya çekilirdi.⁷⁰ Ancak her zaman devlet yetkilileri ile temas halinde olurdu ki bundan dolayı çiftçiye hitaben yazılmış mektuplar da mevcuttu.⁷¹

Şar pūhi, gerçekleştiği anın farklı siyasi dinî ve tarihi koşulları göz önünde bulundurularak her seferinde farklı koruma ritüelleri, dualar ve ağıtlara göre gerçekleştirilirdi. Baş Şeytan Kovucu Marduk-şâkin-şumi tarafından kral Asarhaddon’a gönderilen bir mektup mevcut duruma en uygun ritüeli gerçekleştirmek için elementlerin kümelenmesini ayrıntılı olarak açıklamaktadır:

“Krala, efendime: [kulun] Marduk-şâkin-şumi’ye. Krala selam olsun, efendim! [Nabû ve] Marduk kralı kutsasın, efendim! 53 el kaldırma duası (şu’ila) [Nusku], 3 Ay’a, 3 [Ülker (7)], 2 Sirius’a, 2 Mars’a, 2 Vega’ya, 2 yıldızla [...], 1 yıldızla [...], 1 yıldızla [...], 13 her türlü kötülüğe karşı apotropaik ritüele (namburbi) ait “Ea, [Şamaş ve Asalluhi]” büyüsü ve ayrıca apotropaik ritüel (denir) “Eğer Ay ve Güneş, hükümdara ve onun için bir şikâyet haline geldiyse. ülke” — 17 (bu) tablet, toplam 21, bugün nehir kıyısında gerçekleştirdim; Urad-Ea bu akşam

66 Wilfred G. Lambert, “A Part of the Ritual for the Substitute King”, *Archiv für Orientforschung*, (1957-1958): 109-112.

67 Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakınoğlu Yaklaşık MÖ 3000-330: I. II.*, 191; Verderame, *The Substitute King (Şar Pūhi): An Assyrian Ritual of the First Millennium*, 200.

68 Bk. F. A. Maria Wiggermann, *Mesopotamian Protective Spirits the Ritual Texts*. (Siyx&Pp Publications Groningen, 1992).

69 Claus Ambos, “Rites of Passage in Ancient Mesopotamia: Changing Status by Moving through Space: Bit rimki and the Ritual of the Substitute King”, (ed.) C. Ambos ve L. Verderame, *Alla Rivista Degli Studi Orientali Nuova Serisi*. Roma, (2013): 39; Verderame, *The Substitute King (Şar Pūhi): An Assyrian Ritual of the First Millennium, Ritual Texts and Contexts Philology, Pragmatics, and Cultural History*, 201.

70 Walton, “The Imagery of the Substitute King Ritual in Isaiah’s Fourth Servant Song”, 737.

71 Bottero, *Mezopotamya (Yazı, Akıl ve Tanrılar)*, 172.

sarayın çatısında (payına) sahne alacak. 20 Kral, efendim, bilir ki, bir şeytan kovucu kötü bir günde el kaldırma duasını (şu'ila) okumaktan kaçınmalıdır: (bu nedenle) şimdi çok sayıda — 20 ila 30 — kanonik ve kanonik olmayan tabletleri arayacağım, toplayacağım ve kopyalayacağım, (ama) (duaları) (yalnızca) yarın akşam ve 15. günün gecesi yapacağım. v.2 Ayın 16'sı ve 17'sinde Venüs, Mullissu, Zarpanitu, Taşmetu, Gula ve Nanaya'nın önünde de bunları yapacağım. Yumruklarımı açtım ve tanrılara dua ettim: her şey yolunda, tanrılar kralı, efendimi ve oğullarını kutsadı. v.9 Yine de, eğer kralın hoşuna giderse, efendim, Kalû'u'ya yazsınlar ve Ay tanrısının önünde el kaldırma duaları (şu'ila) ve veliaht prens ve Babil prensi için her türlü kötülüğe karşı apotropaik ritüel (namburbi) yapsınlar. Ne zararı olur (ne zararı olur ki) 4 Ayın yaklaşan gözlemi konusunda da endişeliyim; Bu [benim] tavsiyem olsun. Uygunsa tahta birini koyalım. [15. günün] gecesi geldiğinde, [ondan] acı çekecektir; Ama O, sizin hayatınızı kurtaracaktır. v.21 Dinliyorum — [kral, efendim], Babilileri ve onların ne yaptıklarını ve [yeniden] ne yaptıklarını biliyor. Bu komplocular def edilmeli! Yarın — eğer iyi görünüyorsa — dinleyicilerin yanına geleceğim ve kralla konuşacağım".⁷²

Bu tutulmadan önce bilgi veren bir mektuptur. Kraldan nehir kenarında ve bir kez de sarayda dua etmesi istenilir. Hatta mektubu gönderen Babil ve Asur halefleri Asurbanipal ve Şamaş-şuma-Ukin'in de Kalhu'da dua etmeleri istenmiştir.⁷³ Tutulmadan önce bir yedek seçmeyi önerir, böylece tutulmanın tasvir ettiği kötülüğü meydana geldiği anda doğrudan almasına izin verir.⁷⁴

Yine Asarhaddon'a gönderilen birkaç mektup ise şu şekildedir:

"[Efendim kralın bana] yazdığı vekil kralla ilgili olarak "100 gün oturmalı"[şimdi]100 günü tamamladı ve [onun] krallığı tamamlandı. Kralım, efendim, bana yazdığı gibi,bekliyorum [...]; kral, efendim, bunu bilmeli..".⁷⁵

"Efendimiz Çiftçiye: kulunuz Adad-şumu-usur. Efendimiz 'Çiftçiye' sağlık (versin)! Nabû ve Marduk Efendimiz 'çiftçiyi' kutsasın. Tammuz'un 13'ünde (IV), yarın 'çiftçi' Girsu'ya gider, kamış kulübeye girer, oturur, sonra Girsu'dan döner ve gider [...]. Bir berber girer. Kesilen tırnaklar mühürlü bir şişeye konur ve düşman ülke sınırına getirilir. Alternatif olarak 15. gün gidip aynı şekilde yaparlar".⁷⁶

"Efendimiz 'Çiftçiye': kullarınız Adad-şumu-usur ve Urad-Ea. Efendimiz Çiftçi'nin sağlığı iyi (olsun)!(Tanrı) Nabû ve Marduk efendimiz 'çiftçiyi' kutsasın!...".⁷⁷

"Krala, efendim: kulunuz Adad-şumu-usur. Krala sağlık, efendim! Nabû ve Marduk kralı kutsasın, [benim] efendim! Sarayın arkasındaki sorumluluk (lar) yerindedir. Kralın, efendimin bana yazdığı vekil kralla ilgili olarak: "Bana, Elul (VI) ayının sekizincisine kadar tahtta oturması gerektiği söylendi; bu ayini biz mi yapalım? "Bīt salā' mē" Tişri (VII) ayında?" - Sivan'da (III) Marḥešvan (Arahsamnu) (VIII) ayında vekil bir kral oturduğunda [...]Şimdi bir güneş tutulması bekliyoruz; eğer geçerse, kral, efendim, bu şekilde hareket etmelidir. Göreceğiz".⁷⁸

[‘Çiftçiye’], efendim, [hizmetçilerinizden] İştâr-şumu-ereş, [Urad]-Ea, (ve) Marduk-şakin-şumi:

"Efendimize en iyi sağlık! Tanrılar Nabu ve Marduk efendimizi kutsasın. Efendimizin bize yazdığı: '29. günde güneş tutulması gerçekleşti'- ilgili apotropaik ritüeli gerçekleştireceğiz; birisi (tahtta) oturmalı ve [kötülüğünüzü] kaldırmalıdır".⁷⁹

72 Parpola, *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*, 240.

73 Bottero, *Mezopotamya (Yazı, Akıl ve Tanrılar)*, 172.

74 Verderame, "The Substitute King (Šar Pūḫi): An Assyrian Ritual of the First Millennium", 201-202.

75 Parpola, *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*, 350.

76 Parpola, *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*, 210.

77 Parpola, *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*, 212.

78 Parpola, *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*, 219.

79 Leichty, *Esarhaddon, King of Assyria. Civilizations of the Ancient Near East*, 954.

Vekil kral onunla birlikte yok edilecek olan diğer yandan da bu kimliği özümsemesi için kraliyet sembolleri (asa, taht, masa, silah) ile donatılırdı.⁸⁰ İkamet yeri ise alamete ve bölgeye göre değişiklik göstermektedir. Asur için Ninive, Babil için Babil olsa da Kalhu veliaht prensin dahil olduğu durumlarda tahta çıkma yeri olarak belirlenebilirdi.⁸¹

Bu ritüelde krala eşlik eden bir de kadından bahsedilmiştir. Bu kadına genel olarak genç kız için kullanılan *batultu/batussu*⁸² denilmiştir. Ritüelde çoğul kullanılması (Küller-başları) gibi bu görüşü destekler niteliktedir.⁸³

Gerçek kral ise bir dizi arınma ritüeli ile hem fiziksel hem de metafiziksel olarak krallıktan uzaklaşır. Sonrası belirsizlik içindeymiş gibi sahte kimlikle çiftçi inzivaya çekilir.⁸⁴ Yerine geçen kişi içinde bir dizi ritüel ve geçiş ayini yapılır ve kralın kimliğini üstlenir.⁸⁵

Vekil kralın saltanatı hakkında çok az şey bilinmektedir. Devlet yönetiminde hiçbir rolü yoktur. Kral çiftçi olarak ve onun görevlileri ülkeyi yönetmeye devam eder. Ülkenin gerçek yönetimi hükümdarın elindedir. Yönetimi hükümdarın elinden almak gibi bir durum söz konusu değildir. Hükümdar olup bitenden haberdar edilmiştir. Ancak bu düzen politik olarak tehlikelidir.⁸⁶

Asarhaddon, kendi döneminde gerçekleşen bir tutulmada Babillileri korkutmak için ya da isyan heveslerini kırmak için başkentin en önemli şahsiyeti kabul edilen Babil tapınaklarının baş yöneticisinin öz oğlu Damqi'yi vekil kral olarak seçmiştir.⁸⁷

“Bir kâhin bu ritüel ifadelerini haykırdı; Damqi'ye dedi ki...: ‘Kral olacaksın.’ Ardından, ülkenin meclisinde, kâhin şöyle dedi: ‘Bu silah, efendimin belirttiği bir hediye, ben bunu ellerine bırakıyorum.’ Silahın, taç giyme sırasında Ninil'in silahları gibi bir kraliyet sembolü olduğunu varsayabiliriz”. Mektup devam ediyor: “Akad’ın denetleyicisinin oğlu Damqi, Asur ve Babil topraklarını ve toprakların tamamını yönetiyor”.⁸⁸

Mektubun geri kalanı, Damqi'nin ölümüne işaret ediyor (*“kaderiyle yüzleşti”*) ardından cenazesini anlatıyor; sona ererken tüm kötülüklerin şimdi ortadan kalktığı güvencesini veriyor.

“O, Damqi ve soylu hanımı, uygun olduğu gibi, efendim kralın ve Šamaš-šum-ukin'in vekilliğini üstlenmişlerdir. Onların (kralın ve prensin) kurtuluşu için, kaderiyle yüzleşmiştir. Bir mezar inşa ettik. O ve soylu hanımı cenaze için hazırlandılar ve yerleştirildiler. Cesetleri devlet içinde sergilendi. Toprağa verildiler ve ağıt yakıldı. Sayısız kefaret ritüeli tamamen yerine getirildi. Efendim kralım dikkate alsın. Üstlenilen kefaret törenleri tamamlanmıştır. Efendim kralımın kalbi tamamen huzur bulsun. Akadlar korkmuşlardı. Kalplerini rahatlatmıştık”.⁸⁹

Ritüelin son aşaması olan vekil kralın sonu hakkında çok az bilgi vardır. Mektuplarda sadece *“kaderine gitti”* denilmektedir. Bu da öldüğü anlamına gelen deyimsel bir Akadça ifadedir. Vekil kral herhangi bir tanrıya kurban edilmez. İnsan kurban etmek gibi bir durum yoktur. Tüm ritüel kralın kaderini “doğal olarak” gerçekleştirmek

80 Walton, “The Imagery of the Substitute King Ritual in Isaiah’s Fourth Servant Song”, 736; Ambos, Rites of Passage in Ancient Mesopotamia: Changing Status by Moving through Space: Bit rimki and the Ritual of the Substitute King, 47.

81 Bottero, *Mezopotamya (Yazı, Akıl ve Tanrılar)*, 173; Verderame, The Substitute King (Šar Pūḫi): An Assyrian Ritual of the First Millennium, *Ritual Texts and Contexts Philology, Pragmatics, and Cultural History*, 202.

82 Ignace J. Gelb vd. (ed.), *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Volume 2, B, (Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 1965), 173.

83 Jeremy Black ve Anthony Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, (London: British Museum Press, 1992), 105; Walton, “The Imagery of the Substitute King Ritual in Isaiah’s Fourth Servant Song”, 736; Bottero, *Mezopotamya (Yazı, Akıl ve Tanrılar)*, 173.

84 Karen Radner, “How Did the Neo-Assyrian King Perceive His Land and Its Resources?”, (ed.) R.M. JAS, *Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia*, (2000): 235.

85 Martti Nissinen, References to Prophecy in Neo-Assyrian Sources. State Archives of Assyria Studies, (Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project 1998), 80.

86 Bottero, *Mezopotamya (Yazı, Akıl ve Tanrılar)*, 172; Verderame, The Substitute King (Šar Pūḫi): An Assyrian Ritual of the First Millennium, 205.

87 Rene Labat, “Le Sort Des Substituts Royaux En Assyrie Au Temps Des Sargonides”. *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, 1945-1946, Vol. 40, No.3/4, (1945-1946): 127; Parpola, *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*, 288, No: 352; Nissinen, *References to Prophecy in Neo-Assyrian Sources*, 68; Walton, “The Imagery of the Substitute King Ritual in Isaiah’s Fourth Servant Song”, 738.

88 Frankfort, *Kingship and the Gods. A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society & Nature*, 264.

89 Frankfort, *Kingship and the Gods. A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society & Nature*, 264; Walton, “The Imagery of the Substitute King Ritual in Isaiah’s Fourth Servant Song”, 738.

için yapılır.⁹⁰ Burada öldürmeden çok ölümüne yardım edilir. Zehirlenir ya da diri diri gömüldüğü var sayılır. Vekil mezara yerleştirilir ruhu kraliyet ailesindekilerle birlikte anılır.⁹¹

Gerçek kral daha sonra iki arınma ritüelinden geçer. Birincisi sahte kimliğini (çiftçi) terk ederek liderlik rolüne geçer. İkincisi vekilin ölümü dahil kral sarayını, tüm Asur Devletini risklerden korumak için daha fazla ritüel yapar. Hem ritüel tabletleri hem de mektuplar, namburbi ritüellerinin yanı sıra sembolik yerlere gömülü apotropaik heykelciklerin kullanımından bahseder.⁹²

Vekil kral ya da birini yerine koyma aslında tanrıların istediklerini yapmalarına izin vermenin bir yolu demektir. Çünkü görülen işaretler, tanrıların birine karşı hareket etmek istediğini ortaya koymuştur. Bundan dolayı ritüel, tanrıları kandırmak için değil, niyetlerini gerçekleştirebilecekleri bir kurban sunmak amacıyla yapılmıştır.⁹³

Sonuç

Asur Devleti'nde kral, yalnızca bir hükümdar değil, aynı zamanda tanrıların yeryüzündeki temsilcisidir. Dolayısıyla, gökyüzünde meydana gelen her olağanüstü olay özellikle de Ay ve Güneş tutulmaları gibi olağan dışı astronomik olaylar ilahi bir mesaj olarak algılanmış ve devlete yönelik ciddi bir tehdit olarak görülmüştür. Bu tür alametler, yalnızca sıradan doğa olayları olarak değil, aynı zamanda tanrıların hoşnutsuzluğu ve yaklaşmakta olan bir felaketin habercisi olarak kabul edilmiştir.

Aslında Babil ve Asur kültürlerindeki ritüel uygulamalarının asıl amacı hem tanrısal düzenin korunmasını sağlamak hem de bu düzenin dünyevi temsilcisi olan kralın otoritesini güvence altına almaktır. Özellikle de önceki dönemlerde ve Asur'da da uygulanan yerine geçme ritüeli (Şar pūhi) gibi uygulamalar, tanrılardan gelen uğursuzluk işaretlerine karşı toplumu ve kraliyet kurumunu koruma amacı taşımaktadır.

Diğer yandan halk için ise bu ritüeller, tanrıların gazabının yatıştırıldığı ve doğa olaylarının kontrol altına alındığı bir çeşit güvenlik mekanizmasıdır. Bu yönüyle de ritüeller, toplumun yalnızca dinî beklentilerine değil aynı zamanda psikolojik olarak da huzurun oluşmasını sağlayan uygulamalardır. Örneğin Asur'da yerine geçme ritüeli sırasında kralın geçici olarak tahttan çekilmesi, halkın uğursuzluğun geçtiğini düşünmesini sağlamıştır.

Bu bağlamda, vekil krallık uygulaması Asur'un ritüel temelli siyasal kültüründe oldukça merkezi bir yere sahiptir. Bir tutulma, kral için ölümcül bir tehdit veya ilahi cezalandırmanın habercisi olarak yorumlandığında, taht sembolik olarak geçici bir vekile devredilmiştir. Gerçek kral, bu süreç boyunca gözlerden uzaklaştırılmış, kehanetin hedefi olan "krallık" figürü, yerine geçen sembolik kurban olan vekil üzerinden tanrılara sunulmuştur. Ritüelin sonunda vekil kral öldürülerek kötücül etkilerin bertaraf edildiğine inanılmış, gerçek kral ise "arınmış" ve meşruiyeti yeniden sağlamlaştırılmış şekilde tahtına dönmüştür.

Sonuç olarak, Asur'daki vekil krallık geleneği, yalnızca siyasi bir tedbir değil, aynı zamanda dinî bir ritüeldir. Ayrıca bu uygulama bir tür "kriz yönetimi" modeli olarak göksel kehanetlerle şekillenen bir iktidar pratiğidir. Farklı kültürlerde de benzer olaylar karşımıza çıkmaktadır. Ortak noktaları kötülüğü başka bir yere yönlendirmek ve yaşanacak olası felaketten kurtulmaktır. Bu sayede, hem tanrıların düzeni ile insan dünyası arasındaki denge korunmuş hem de krallık kurumunun kutsallığı ve sürekliliği güvence altına alınmıştır.

Ritüelin bu işlevi, toplumsal açıdan onun sadece dinsel değil aynı zamanda toplumsal uyum ve sosyal kontrol aracı olduğunu da gösterir. Yaşanan kriz dönemlerinde düzenin yeniden sağlandığına dair bu sembolik eylemler, halkın devlete olan güvenini tazeler ve isyan, panik ya da çözümlenin önüne geçer.

90 Bottero, *Mezopotamya (Yazı, Akıl ve Tanrılar)*, 174.

91 Glassner, *Mesopotamian Chronicles Society of Biblical Literature*, 86.

92 Bottero, *Mezopotamya (Yazı, Akıl ve Tanrılar)*, 172-177.; Verderame, *The Substitute King (Şar Pūhi): An Assyrian Ritual of the First Millennium*, 206.

93 Walton, "The Imagery of the Substitute King Ritual in Isaiah's Fourth Servant Song", 738.

KAYNAKÇA

1. Ambos, Claus. "Rites of Passage in Ancient Mesopotamia: Changing Status by Moving through Space: Bit rimki and the Ritual of the Substitute King". (ed.) C. Ambos ve L. Verderame, *Alla Rivista Degli Studi Orientali Nuova Serisi*. Roma, 2013, 39-54.
2. Akyüz, Faruk ve Koray Toptaş. "Yeni Asur imparatorluğu: Savaşın Kralları", (ed.) L.G. Gökçek, E. Yıldırım, *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2020, 195-244.
3. Bahar, Hasan. *Eskiçağ Uygarlıkları*. Konya: Kömen Yayınları, 2010.
4. Balkaya, Tuncer. "*Hurri-Mitanni Devleti*". (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
5. Baysal, A. Selim. "Asur ve Babil Astrolojisinde Gök Olaylarının Yorumlanması Üzerine Bir Değerlendirme". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 66 (2018): 403-414.
6. Beaulieu, P. Alain. "*World Hegemony, 900-300 BCE*". (ed.) D. C. Snell, *A Companion to the Ancient Near East*, Blackwell Publishing, 2005, 48-62.
7. Belli, Oktay. "Nairi-Hubuska Ülkesi Araştırmaları". *I. AST*, İstanbul, (1983): 221-227.
8. Bezold, Carl. *Catalogue of the Cuneiform Tablets in the Kouyunjik Collection of the British Museum*, 1889.
9. Bertman, Stephen. *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. New York: Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, 2003.
10. Black, Jeremy ve Green, Anthony. *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*. London: British Museum Press, 1992.
11. Bryce, Trevor. *Life and Society in the Hittite World*. Oxford University Press, 2002.
12. Bottero, Jean. *Mezopotamya (Yazı, Akıl ve Tanrılar)*. (çev. Mehmet Emin Özcan-Ayten Er), Ankara: Dost Kitabevi, 2012.
13. Clay, A. Tobias. *The Empire of the Amorites*. New Haven: Yale University Press, 1919.
14. Çelebi, Nurgül. "Sin Kültünde Ay Tutulmasının Politik ve Dinî Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33 (2023): 433-454.
15. Ceylan, Alpaslan. *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-İğdir (1998 2008)*. Erzurum: Güneş Vakfı, 2008.
16. Dilek, Yeşim. *Eski Mezopotamya Dini Ritüeller ve Kullanılan Objeler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2019.
17. Elayi, Josette. *Asurlular (Antik Çağın İlk İmparatorluğu)*. (çev. Ayşen Sarı), İstanbul: Kronik Yayınları, 2023.
18. Erdem, Fatih. "*Eski Mezopotamya'da Kehanet Geleneği*". (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
19. Frankfort, Henri. *Kingship and the Gods. A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society & Nature*. Chicago, IL: The University of Chicago Press, 1948.
20. Gabbay, Uri. "Drums, Hearts, Bulls, and Dead Gods: The Theology of the Ancient Mesopotamian Kettledrum". *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, 18, (2018): 1-47.
21. Gelb, Ignace J. vd. (ed.), *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Volume 2, B, Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 1965.
22. Glassner, J. Jacques. *Mesopotamian Chronicles*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2004.
23. Gray, John. "Royal Substitution in the Ancient Near East". *Palestine Exploration Quarterly*, 87:2 (1955): 180-182.
24. Grayson, A. Kirk. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (1114- 859)*. Toronto: University of Toronto Press, 1991.
25. Günaltay, Şemsettin. *Yakın Şark (Elam ve Mezopotamya)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1937.
26. Günbattı, Cahit. *Kultepe Kaniş, Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
27. Günaşdı, Yavuz. "*Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*". (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

28. Günaşdı, Yavuz. "Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik". *TÜBA-AR*, 19 (2016): 113-135.
29. Hrouda, Barthel. *Mezopotamya*. (çev. Zehra A. Yilmazer), İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2016.
30. Hunger, Hermann ve Pingree, David. *Astral Sciences in Mesopotamia*. Leiden: Brill. 1999.
31. Hunger, Hermann. *Astrological Reports to Assyrian Kings, State Archives of Assyria*. Volume VIII, Helsinki University Press, 1992.
32. İplikçioğlu, Bülent. *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları I*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990.
33. Jursa, Michael. *Babililer*. (çev. Firuzan G. Gerhold). İstanbul: Alfa Yayınları. 2017.
34. Kılıç, Yusuf ve Yılmaz, Cemal. "Amarna Çağı ve Asur'un Yükselişi (Orta Asur Dönemi: MÖ 1500-1000)". (ed.) L.G. Gökçek, E. Yıldırım, *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2020, 149-193.
35. Kinal, Füzuran. "Khorsabad Kral Listesi ve Kronoloji". *Belleten*, 166 (1978): 171-200.
36. Kirschbaum, Eva C. *Asurlular*. (çev. Aslı Yarbaş), İzmir: İlya Yayınları, 2004.
37. Kuiper, Kathleen. *Mesopotamia: the World's Earliest Civilization*. New York: Britannica Educational Publishing, 2011.
38. Kuhrt, Amelie. *Eski Çağ'da Yakındoğu Yaklaşık M.Ö. 3000-330: I.II*. (çev. Dilek Şendil), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
39. Labat, Rene. "Le Sort Des Substituts Royaux En Assyrie Au Temps Des Sargonides". *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, Vol. 40, No.3/4 (1945-1946): 123-142.
40. Lambert, Wilfred. G. "A Part of the Ritual for the Substitute King". *Archiv für Orientforschung* 18 (1957-1958): 109-112.
41. Leick, Gwendolyn. *Historical Dictionary of Mesopotamia*. Lanham: The Scarecrow Press, 2003.
42. Leichty, Erle. "Esarhaddon, King of Assyria". (ed.) J.M. Sasson, *Civilizations of the Ancient Near East*, Massachusetts: Hendrickson Publishers, 1995, 949-958.
43. Linssen, Marc. J. H. *The Cults of Uruk and Babylon*. Leiden: Brill, 2004.
44. Liverani, Mario. *Assyria: The Imperial Mission*. Eisenbrauns, 2017.
45. Luckenbill, D. David. *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1926.
46. Memiş, Ekrem. *Eskiçağda Mezopotamya: (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar)*. Bursa: Ekin Yayınevi, 2007.
47. Memiş, Ekrem ve Bülbül, Cemil. *Amurrular: Araplar'ın En Eski Ataları*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2012.
48. Melville, Sarah C. "The Role of Rituals in Warfare during the Neo-Assyrian Period". *Religion Compass*, 10/9 (2016): 219-229.
49. Mieroop, Marc. V. D. *Antik Yakındoğu'nun Tarihi (M.Ö. 3000-323)*. (çev. Sinem Gül), Ankara: Dost Kitabevi, 2006.
50. Nissinen, Martti. *References to Prophecy in Neo-Assyrian Sources. State Archives of Assyria Studies, Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project*, 1998.
51. Nişancı, Betül. "Sargonitler Devrin'de Askeri ve Siyasi Olaylar (M.Ö. 722-626)". (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019.
52. Oates, Joan. *Babil*. (çev. Fatma Çizmeli), Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2015.
53. Özgül, Oktay. "Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi". (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2011.
54. Özgül, Oktay. "Erzurum'da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba)". *Tüba-Ar*, 19, (2016): 137-157.
55. Özgül, Oktay, Günaşdı, Yavuz ve Nişancı, Betül. (2022). "Sargonidler Devri (MÖ 722-626) Babil Seferleri". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(3), 1234-1253.
56. Pollock, Susan. *Ancient Mesopotamia: the Eden that Never Was*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
57. Ponchia, Simonetta. "Mountain Routes in Assyrian Royal Inscriptions (Part I)". *Kaskal: Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico, Padova*, (2004): 139-177.

58. Parpola, Simo. *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars (State Archives of Assyria)*, Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1993.
59. Radner, Karen. "How Did the Neo-Assyrian King Perceive His Land and Its Resources?". *Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia*, (ed.) R.M. JAS, (2000): 233-246.
60. Radner, Karen. *Ancient Assyria A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2015.
61. Reiner, Erica vd. (ed.). *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Volume 11, N, Part I. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 1980.
62. Rochberg, Francesca. *The Heavenly Writing Divination, Horoscopy, and Astronomy in Mesopotamian Culture*. Cambridge University Press, 2004.
63. Roth, Martha T. vd. (ed.). *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Volume 12, P, Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2005.
64. Saggs, H.W. Frederick. *The Might That Was Assyria*. London: Sidgwick & Jackson, 1984.
65. Salvini, Mirjo. *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.
66. Sevin, Veli. *Yeni Asur Sanatı I Mimarlık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
67. Steele, John M. "Eclipse Prediction in Mesopotamia". *Archive for History of Exact Sciences*, Vol. 54, No. 5 (2000): 421-454.
68. Tekin, Halil. *Tarih Öncesinde Mezopotamya*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2017.
69. Tuncel, Metin. "Fırat". *DİA*, 13, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996: 31-33.
70. Toptaş, Koray. *Asarhaddon Asur Kralı, Babil Yöneticisi, Mısır Fatih*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2021.
71. Verderame, Lorenzo. "The Substitute King (Šar Pūḫi): An Assyrian Ritual of the First Millennium", (ed.) Jens E. Braarvig and Velizar Sadoski, *Ritual Texts and Contexts Philology, Pragmatics, and Cultural History*, 2020, 195-210.
72. Yiğit, Turgut. *Eski Mezopotamya Tarihi*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020.
73. Walton, John. H. "The Imagery of the Substitute King Ritual in Isaiah's Fourth Servant Song". *Journal of Biblical Literature*, Vol. 122, No. 4 (2003): 734-743.
74. Wiggermann, F. A. Maria. *Mesopotamian Protective Spirits the Ritual Texts*. Siyx&Pp Publications Groningen, 1992.
75. Whiting, Robert M. "Amorite Tribes and Nations of Second-Milenium Western Asia". *Civilizations of the Ancient Near East*, Vol. I.II. 2nd edition, New York, (2006): 1231-1242.

EKLER

İmparatorluk Dönemi Asur Haritası

(British Museum - <https://www.britishmuseum.org/blog/introducing-assyrians>)

a. Bir astrolojik tablet parçası, Asurbanipal dönemi tutulma alametlerini içeren tablet (Hunger, 1992).

b. Ninive'de bulunan Asur dönemine ait yıldız haritası (Hunger, 1992)

Mezopotamya ve Doğu Akdeniz Metinlerine Göre Kehanet Geleneği

The Tradition of Divination According to Mesopotamian and Eastern Mediterranean Texts

Burak TAŞDÜVENCİ¹ Mustafa KARAGEÇİ²

¹ Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ağrı, Türkiye

² Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kars, Türkiye

ÖZET

İnsanlar, gelecekte gerçekleşmesi muhtemel olayların sonuçlarını öğrenme arayışı içinde olmuştur. Bu bakımdan kehanet Antik Mısır'dan, Roma'ya kadar farklı toplumlarda karşımıza çıkmaktadır. Kehanet'in farklı yorumları bulunmakla birlikte genel olarak geleceğe ilişkin bir yorumlama biçimi olarak değerlendirilebilir. Özellikle eski çağ tarihinde kehanet, din ile yakından ilgili olan bir konu olup, Latince ismi de tanrılardan gelmektedir. Ancak toplumdan topluma yorumlama da değişiklik gösterebilmektedir. Bu çalışma, Sami kökeni taşıyan Mezopotamya ve Doğu Akdeniz kültürlerinde kehanet olgusunu incelemeyi amaçlamaktadır. Buna yönelik olarak Mezopotamya'da Asur, Babil ve Mari çivi yazılı metinleri değerlendirilmiş; Doğu Akdeniz kapsamında ise Ugarit arşivleri ve İbraniler değerlendirilmiştir. Ugarit ve Mezopotamya'dan elde edilen çivi yazılı tabletler karşılaştırıldığı zaman, kehanet yapısının benzer tekniklere dayandığı anlaşılmıştır. Bu bakımdan karaciğer ve akciğer modelleri, deforme olmuş insan ve hayvan fetüsleri, ay ve rüyalar üzerinden kehanetler yapıldığı görülmüştür. İbrani kültüründe kehanet kapsamında ise Eski Ahit ve Tevrat'tan İbraniler ve dinleri üzerine bilgi vermesinden dolayı yararlanılmıştır. Bu kapsamda Eski Ahit tek tanrılı inanç sistemi çerçevesinde şekillenmiş; kehanetler tanrıya sorularak gerçekleştirilmiştir. Kehaneti yapan ise kral ya da peygamberdir. Makalemiz, genel hatları ile Mezopotamya ve Doğu Akdeniz coğrafyasında tarihsel süreklilik kurmadan farklı bölgelerde kehanet pratiklerini ele alarak, benzer ve farklı yönlerini incelemeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Ugarit, Tevrat, Mezopotamya, Kâhin, Kehanet.

ABSTRACT

Humans have always sought to understand the outcomes of events likely to occur in the future. In this respect, divination is found in various societies from Ancient Egypt to Rome. While divination has different interpretations, it can generally be considered a form of interpretation regarding the future. Especially in ancient history, divination is closely related to religion, and its Latin name comes from the gods. However, interpretations can vary from society to society. This study aims to examine the phenomenon of divination in Mesopotamian and Eastern Mediterranean cultures of Semitic origin. To this end, Assyrian, Babylonian, and Mari cuneiform texts from Mesopotamia have been evaluated; and within the Eastern Mediterranean context, Ugarit archives and Hebrew texts have been assessed. When cuneiform tablets from Ugarit and Mesopotamia are compared, it is understood that the structure of divination is based on similar techniques. In this regard, it has been observed that divination was made using liver and lung models, deformed human and animal fetuses, the moon, and dreams. In Hebrew culture, divination is based on the Old and Torah. Testaments, which provide information about the Hebrews and their religion. The Old Testament, within its monotheistic belief system, facilitated prophecies by consulting God. The person making the prophecy was either a king or a prophet. This article aims to examine the similarities and differences in divination practices in different regions of Mesopotamia and the Eastern Mediterranean, without establishing a historical continuity.

Keywords: Ugarit, Torah, Mesopotamia, Divination, Oracle.

Sorumlu yazar: Burak TAŞDÜVENCİ

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ağrı, Türkiye
E-mail: buraktasduvenci@gmail.com

ROR ID¹: ror.org/054y2mb78 **ROR ID²:** ror.org/04v302n28

Geliş Tarihi(Received): 29.01.2026 **Kabul Tarihi(Accepted):** 30.04.2026 **Yayın Tarihi(Published):** 25.06.2026

Atıf bilgisi:

Burak Taşdüvenci ve Mustafa Karageçi, "Mezopotamya ve Doğu Akdeniz Metinlerine Göre Kehanet Geleneği" *Archivum Anatolicum* 20, no. 1
(Haziran 2026): DOI: 10.46931/aran.1876044

Dergimizde yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlara aittir. Yayımlanan çalışmalar CC-BY-NC lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.
The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors. Published articles are made available as open access under a CC-BY-NC licence.

Giriş

Kehanet, tarih boyunca birçok toplumda görülen bir olgudur¹. Kehanet kavramının günümüze kadar farklı tanımlamaları bulunmakla birlikte, Tedlock kehaneti “*sıradan insan anlayışının ötesindeki sorulara cevaplar bulmak için, bilinmeyi keşfetmenin bir yolu*” olarak tanımlar. Tedlock, kehanetin Antik Mısır ve Orta Doğu başta olmak üzere pek çok bölgede önemli bir rol oynadığını ve Latince “*divinationis*” kelimesinden geldiğini belirtir². Cicero ise “*De Divinatione*” adlı eserinde Yunanlıların bu olguya *Mantike* yani geleceğin önsezisi ve bilgisi adı verdiğini aktarmakta, Romalıların bunu tanrılardan yani *Divi* kelimesinden türettiğini ifade etmektedir³. Cassel, Latince-İngilizce sözlüğünde *divinatio-divinationis* kelimesini *kehanet* olarak çevirerek, *divinitas* kelimesini ilahi tabiat, tanrısallık, kehanet veya kehanet gücü olarak açıklamaktadır⁴.

Winnick, bu kavramı “*çeşitli işaretlerde bulunan eksik kanıtların incelenmesi yoluyla bilinmeyen veya gelecek hakkında bir yargıya varma süreci*” şeklinde tanımlar. Winnick’e göre kehanet, farklı tekniklerle uygulanan ve din ile yakından bir bağlantılı bir pratiktir⁵. Kehanet tanımlamaları ve kelime kökeni dikkate alındığı zaman din ile kehanetin birbiriyle bağlantılı konular olduğu ve Antik Mısırdan Romalılara kadar her antik toplumda görüldüğü söylenebilir. Bu çalışma, ilk olarak bugün Suriye’de Lazkiye yakınlarında bulunan Ras Shamra’ya konumlandırılan antik bir liman şehri olan Ugarit ile Mezopotamya ve İbranilerde kehanetin nasıl yapıldığını ve neler düşünüldüğünü araştırmayı hedeflemektedir.

Çalışmanın birincil kaynaklarını Ugarit ve Mezopotamya arşivleri meydana getirmektedir. 1929-1931 yılları arasında Ugarit’te yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında Baal tapınağının yanında Yüksek Rahip Kütüphanesi ortaya çıkarılmıştır. Burada *Keret Efsanesi*, *Danilu Efsanesi*, *Ba’lu*’ya ait mitler ve bazı Akad metinleri dâhil olmak üzere pek çok çivi yazılı edebi metin bulunmuştur⁶. Ugarit’te farklı kazı alanlarında yaklaşık 470 tablet ele geçirilmiş olup, bunların 200 tanesi okul metinleri olarak adlandırılan tabletlerdir. Ayrıca kentin güneydoğu köşesinde yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında da yine 200 üzerinde tablet bulunmuştur⁷. Ugarit’te keşfedilen arşivlerin içerisindeki metinler, kehanetleri de kapsamaktadır.

Dennis Pardee tarafından yayınlanan “*Les Textes Para-Mythologiques de la 24^e Campagne (1961)*”, kaynaklarımızdan biri olup Fransızca kaleme alınmıştır. Ugarit kazılarında gün yüzüne çıkartılan bazı buluntulara değinmekle birlikte, ağırlıklı olarak ritüel ve kurban metinleri, kült uygulamaları gibi tabletleri içermektedir⁸. Aynı yazar tarafından kaleme alınan *Ritual and Cult at Ugarit* de benzer şekilde tablet çevirilerini içermektedir. Kehanet ile ilgili olan çivi yazılı tabletler, eserin VI. bölümünde ayrı bir başlık halinde A ve B alt başlıkları halinde incelenmektedir⁹. Études ougaritiques I. Travaux 1985-1995, özellikle Ugarit kazı ve buluntuları ile tablet çevirilerini içerisine almaktadır¹⁰. Ugaritica VI da tablet çevirilerini içeren kaynaklardan biri olup çivi yazılı ve yazısız karaciğer ve akciğer modelleri gözlemlenebilmektedir¹¹.

Doğu Akdeniz kapsamında Ugarit ve İbranilere (Eski Ahit) bakılmıştır. Örnek olarak Ugarit arşivinde karaciğer ve akciğer modelleri üzerinden yapılan kehanetler, deforme olmuş insan ve hayvan fetüsleri üzerinden yapılan kehanetler, ay kehanetleri ve rüyalar görülebilmektedir¹². Mezopotamya kaynaklarımızı ise Asur, Babil ve Mari çivi yazılı metinleri meydana getirmektedir. Çalışmada kehanet türleri ayrı alt başlıklar halinde incelenmiştir. Bu veriler, kehanetin söz konusu toplumlarda yaygın bir uygulama olduğunu göstermektedir.

Bu örnekleme seçmemizin temel nedeni, söz konusu toplulukların Sami kökenine dayanıyor olmasıdır. Nitekim Asur ülkesinde farklı dillere sahip çeşitli halklar yaşamış olsa da Asurca, Akadca’nın bir lehçesi olarak

1 Julius K. Muthengi, “The Art of Divination”, *Africa Journal of Evangelical Theology* 12/2, (1993): 90-104.

2 Barbara Tedlock, “Divination as a Way of Knowing: Embodiment, Visualisation, Narrative and Interpretation”, *Folklore* 112/2, (2001): 189-197.

3 Cicero, *Cicero on Divination. De Divinatione Book I. Translated with Introduction and Historical Commentary by David Wardle* (Oxford: Clarendon Press, 2006), 45.

4 David P. Simpson, *Cassel’s Compact Latin—English English-Latin Dictionary* (New York: Macmillan Publishing Co., 1963), 72.

5 Charles Winnick, *Dictionary of Anthropology* (New Jersey: Littlefield Adams & Co, 1972), 171.

6 Pierre Bordreuil ve Dennis Pardee, *A Manual of Ugaritic* (Winona Lake: Eisenbrauns, 2009), 6.

7 William M. Schniederwind ve Joel H. Hunt, *A Primer on Ugaritic Language* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 9.

8 Dennis Pardee, “Les Textes Para-Mythologiques de la 24e Campagne”, *Ras Shamra-Ugarit IV* (Paris: Editions Recherche sur les Civilisations, 1961).

9 Dennis Pardee, *Ritual and Cult at Ugarit* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2002).

10 Marguerite Yon ve Daniel Arnaud (ed.), *Études ougaritiques I. Travaux 1985-1995* (Paris: ERC, 2001).

11 Jacques-Claude Courtois (Ed.), *Ugaritica VI: XXXe campagne de fouilles à Ras Shamra (1968) sous la direction de Claude F. A. Schaeffer* (Paris: Librairie orientale Paul Geuthner 1969), 101-116.

12 Dennis Pardee, *Ritual and Cult at Ugarit* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2002).

sınıflandırılmakta ve Doğu Sami Dilleri grubu altında incelenmektedir¹³. Babilce de benzer şekilde Doğu Sami dilleri grubunda yer alırken, İbranice ve Ugaritçe, Sami dillerinin (Batı) kolu içerisinde sınıflandırılmaktadır¹⁴. Mari’de de halkın çoğunluğunun Akadlı olduğu, Mari ile bağlantılı kişilerin listelerinden bilinmektedir. Bunun yanı sıra Mari’de hüküm süren Lim hanedanlığının isimleri de Batı Samice’dir¹⁵. Çalışmamızın ikinci hedefini, aynı kökeni taşıyan bu toplumlar da kehanetin nasıl farklılaştığını anlayabilmek oluşturmaktadır.

Eski Yakındoğu’da Kâhinler

Kehanet ile kâhinlerin işlevleri, Antik Yakındoğu toplumlarında birbirinden ayrı ele alınamaz. Bu bakımdan kehanete geçmeden önce, kehanette bulunan kâhinlerin durumuna bakmak gerekir. Genel anlamda kâhinler, hemen hemen her durumda bir karar alınacağı zaman kendilerine başvuru olan kişilerdir¹⁶. Bazı Babil metinlerinde, kâhinlerin orduyla birlikte sefere katıldıkları ve düşman kâhinlerinin gizli bilgileri ifşa edeceğinden bahsedilmesi, bunun göstergelerinden bir tanesidir¹⁷. Babil’de kâhinlerin devlet işleriyle ilgilendiği; diplomasi ve askeri meselelerle uğraştığı bilinmektedir¹⁸. Bu durum, Asur metinleri üzerinden de doğrulanabilmektedir. Nitekim Asur çivi yazılı metinlerinde şu gibi ifadeler yer almaktadır:

“DUMU LÚ.ĦAL kakka ippušma nakra idâl

(kâhin savaşa katılacak ve düşmanı yenecek)

LÚ.ĦAL ša mā nakri qātka ikaššad

(düşmanın kâhinini ele geçireceksin)

DUMU LÚ.ĦAL ina tāḥaz šēri utarrūni

(onlar savaş alanından bir kahini esir olarak geri getirecek)

DUMU MÁŠ. ŠU.GÍD.GÍD. nakri pirištam uštanaš ša

(bir düşman kahini bir sırta ihanet edecek)”¹⁹.

Dolayısıyla kâhinlerin ordu ile beraber savaşa katıldıkları, en ön saflarda durdukları ve özellikle ordunun yenildiği durumlarda esir düştükleri söylenebilir. Bu gibi durumlarda sorgulamaların olduğu, bazı kâhinlerin de konuşarak ordularına ait sırları anlattıkları düşünülebilir.

Özellikle Mari’de krallar tarafından çok geniş bir kâhin ağı oluşturulmuş, bunlar Mezopotamya’da gerek büyük gerekse küçük saraylara gönderilmiştir. Zimri-Lim’in sarayında 45 kâhin olduğu; yabancı şehir, saray ve kalelerde de iki düzine kâhin bulunduğu bilinmektedir²⁰. Örnek olarak İşme-Dagan, kardeşi Yasmah-Adad’a kral Şamši-Adad’ın kâhin Naram-Sin’i bir sınır şehri olan Situllum’a atadığını; o sınırın kâhinsiz olmaması gerektiğini belirtmektedir²¹. Dolayısıyla kâhinlerin sadece olaylar hakkında yorum yapmadığı, aynı zamanda farklı görevler de üstlendikleri anlaşılmaktadır²².

13 Mikko Luukko and Greta van Buylaere, “Languages and Writing Systems in Assyria”, E. Frahm (ed.), *A Companion to Assyria* (Wiley: Blackwell, 2017), 313.

14 Robert Hetzron, Alan S. Kaye and Ghil’ad Zuckermann, “Semitic Languages”, Bernard Comrie (ed.), *The World’s Major Languages*, (London: Routledge, 2018), 568-576; Robert Hetzron, Alan S. Kaye and W. Randall Garr, “Hebrew”, Bernard Comrie (ed.), *The World’s Major Languages*, (London: Routledge, 2018), 595-610; Alice Faber, “Sami Dillerinin Genetik Alt Gruplandırması”, çev. Mehmet Sadık Gür. *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, 8 (2021): 113-128.

15 Ignace J. Gelb, “The Early History of the West Semitic Peoples”, *Journal of Cuneiform Studies*, 15/1, (1961): 34, 36.

16 Krzysztof Ulanowski, *Neo-Assyrian and Greek Divination in War* (Leiden: Brill, 2021), 4.

17 Ignace J. Gelb, Benno Landsberger, A. Leo Oppenheim ve Erica Reiner, *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago* (Oriental Institute of Chicago, 1965), 121-124.

18 Seth F. C. Richardson, “On Seeing and Believing: Liver Divination and the Era of Warring States (II)”, A. Annus (ed.), *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World* (Chicago: 2010), 250; Dominique Charpin, “Patron and Client: Zimri-Lim and Asqudum the Diviner”, K. Radner ve E. Robson (ed.), *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture* (Oxford University Press, 2011), 248.

19 Gelb, Landsberger, Oppenheim ve Reiner *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, 124.

20 Richardson, “On Seeing and Believing: Liver Divination and the Era of Warring States (II)”, 250.

21 Wolfgang Heimpel, *Letters to the King of Mari. A New Translation, with Historical Introduction, Notes and Commentary* (Winona Lake: Eisenbrauns, 2003), 227

22 Seth F. C. Richardson, “The Collapse of a Complex State: A Reappraisal of the end of the First Dynasty of Babylon, 1683-1597 BC” (PhD Thesis, Columbia University, 2002), 195-231; Babil çivi yazılı metinleri de kahinlerden kahraman, hizmetçi, yardımcı, diplomat, casus gibi sıfatlar ile bahsetmektedir. Ulla Jeyes, *Old Babylonian Extispicy: Omen Texts in the British Museum* (Leiden, 1989), 15-37

Bu bakımdan antik Mezopotamya krallarının, kâhinlere büyük bir önem verdiği, kendilerine dolayısıyla kâhinlere büyük görevler düştüğü söylenebilir. Kendileri aynı zamanda krallarla da yakından irtibat kurabilmektedir. Zira Zimri-Lim'e gönderilen bir mektupta Yal'a Addu adında bir kâhinin Saggaratum'a gelerek bir süre Habduma-Dagan ile kaldığını, ardından da Habduma-Dagan'ın Zimri-Lim ile görüşmesi için gönderdiğini, elbise ile giydirileceğini söylemektedir²³. Kâhinlerin başarılı olup olmaması ise yaptığı kehanetin doğruluğuna bağlıdır. Eğer kâhinin öngördüğü üzere, yapılan bir sefer başarılı olmuşsa kâhin statüsünü daha fazla arttıracaktır²⁴.

Eski Yakındoğu'da Karacığer ve Akciğer Üzerinden Yapılan Kehanetler

Ugarit tabletlerinde görülen kehanetlerin bir bölümünü karacığer modelleri oluşturmaktadır. Bu kapsamda incelenmiş olan metinler RS 24.312, RS 24.323, RS 24.326, RS 24.327 ve RS 24.654 numaralıdır. Bu metinlerin çoğu Rahibin Evinde ele geçen karacığer ve akciğer kehanetlerine aittir²⁵.

RS 24.312 olarak numaralandırılan bir karacığer modeli incelendiği zaman üzerindeki metinde “(bu karacığer modeli) Agaptarri'nin Alaşıya'lı genç adamı temin edeceği zaman için hazırlanmıştır” ifadesinin yazıldığı görülmektedir²⁶. Buradan hareketle Agaptarri'nin yola çıkmadan önce bu yolculuğun nasıl sonuçlanacağını ya da aradığı kişiyi bulup bulamayacağını merak ederek, kehanete başvurduğu söylenebilir. Benzer şekilde RS 24.326 numaralı tablette geçen, “Bu, YKN'nin oğlu YPT'nin (adına yapılan danışma ile ilgili) karacığer modelidir; bu ay başlamak üzereydi” şeklindeki çeviri²⁷, kehanetin sosyal boyutuna ışık tutmaktadır. Metinde “YPT adına yapılan danışma” vurgusunun yer alması, kehanet başvurularının sadece ilgili kişi tarafından değil, aynı zamanda başka insanlar adına da gerçekleştirilebildiğini göstermektedir.

Bu durumu destekleyen bir diğer örnek olan RS 24.654 numaralı metin, her ne kadar ilgili kısmın kırık olduğu için tam olarak okunamamış olsa bile bir başkasının adına kehanet talebinde bulunulduğunu doğrular niteliktedir. Metnin sağlam olan kısımlarında saptanan “zaman” ve “gün” gibi ibareler²⁸, kehanetlerin belirli bir takvime bağlı olarak, “belirli bir koşulda ve günde şu olay gerçekleşecektir” şeklinde sistematik bir nedensellik ilişkisi içerisinde sunulduğunu düşündürmektedir.

RS 24.323 numaralı metinde ise BSY adlı şahsın tanrı Attaru'ya yönelik bir “kurban danışmanlığı” gerçekleştirdiği kayıtlıdır²⁹. Tanrıça Aşera'nın oğullarından biri olan ve Ugarit panteonunda önemli bir konumda bulunan Attaru'nun³⁰, Baal Döngüsü adlı metnin bir bölümünde, bir soruya yanıt verdiği görülse de metnin bu bölümündeki kırıklar nedeniyle yanıtın içeriği tam olarak anlaşılamamaktadır³¹. Bu veriler, kehanet yöntemlerinin sadece karacığer, akciğer ya da gök cisimlerinin gözlemlenmesiyle sınırlı olmadığını, kurban sunumu aracılığıyla doğrudan tanrılara danışma yoluna da gidildiğini göstermektedir.

Çalışmamızda ele aldığımız bir diğer model ise akciğer üzerinden gerçekleştirilen kehanetlerdir. Ugarit buluntuları arasında karacığer modellemesine dair beş örnek tespit edilmişken, akciğer kehanetine dair yalnızca bir mevcuttur. RS 24.277 numaralı bu tablet modelinin, boyutları itibarıyla bir koyun ya da keçinin akciğeri örnek alınarak hazırlandığı anlaşılmaktadır. Ancak adı geçen tablet günümüze büyük oranda zarar görmüş bir halde ulaşmıştır. Söz konusu metnin çevirisi şu şekildedir:

“Tüm ayın kurbanları. Bir nesne adandı, Bir kurban. (tanrı) Tarrumannu N'at tarafından sunulan kurbanlar. (Tanrı) Tarrumannu için Hediyeler ve herkesin sunduğu kurbanlar; Herkes bu kurbanı belgelere göre uygun bir şekilde tükenene kadar yiyecek. N'at tarafından sunulan kurbanlar. Ve Qurwanu (Bunlar önceki) kurbanlar gibi (yapılacak)...RBT...görevli...Bir koç...Ve...YPS...Ve S...Dagan için bir boğa...Evinde,

23 Heimpel, *Letters to the King of Mari. A New Translation, with Historical Introduction, Notes and Commentary*, 233.

24 Ulanowski, *Neo-Assyrian and Greek Divination in War*, 46

25 Dennis Pardee, “Les Textes Para-Mythologiques de la 24^e Campagne (1961)”, *Ras Shamra-Ugarit IV* (Paris: Editions Recherche sur les Civilisations), 5-12.

26 Pardee, *Ritual and Cult at Ugarit*, 128; Jan W. Meyer, *Untersuchungen zu den Tonlebermodellen aus dem Alten Orient AOAT 39* (Kevelaer: Butzon & Bercker, 1987), 220.

27 Pardee, *Ritual and Cult at Ugarit*, 128.

28 Pardee, *Ritual and Cult at Ugarit*, 129.

29 Pardee, *Ritual and Cult at Ugarit*, 128.

30 Edward I. Greenstein, “New Readings in the Kirta Epic”, *Israel Oriental Studies* 18, (1998): 111; Spencer L. Allen, *The Splintered Divine: A Study of Istar, Baal, and Yahweh Divine Names and Divine Multiplicity in the Ancient Near East* (Berlin: De Gruyter, 2015), 392.

31 Mark S. Smith, *The Ugaritic Baal Cycle Volume I Introduction with Text, Translation and Commentary of KTU 1.1-1.2* (Leiden: Brill, 1994), 220; William W. Hallo, *The Context of Scripture Volume I Canonical Compositions from the Biblical World* (Leiden: Brill, 2003).

belgelere göre, ve kesinlikle kurban. Eğer şehir ele geçirilmek üzereyse, eğer bir adam saldırırsa, bir (erkek) görevli (şehrin)...kadınlar, onlar keçiyi alacak ... Ev konusunda (erkek). Görevli bir keçiyi alacak. Ve uzakta bakacak”³²

Bu metnin kehanet ile ilgili olan kısmı şehrin saldırıya uğraması ile ilgili olan bölümdür. Anlaşılabildiği kadarıyla bu durumda bir keçi alınarak kurban edilecektir. Bununla birlikte metin kırık olduğu için tam anlaşılamamaktadır. Pardee, hiçbir kehanet terimi kullanılmadığını ifade etmektedir³³ ve bundan dolayı metnin sadece bir kurban metni olduğu düşünülebilir. Ancak metin çok kırık olduğu için kehanet terimlerinin kırık bölümlerde kayıtlı olduğu düşünülebilir.

Ugarit buluntuları ile kıyaslandığında Mezopotamya coğrafyasından elde edilen kehanet metnlerinin daha fazla olduğu görülmektedir. Özellikle Eski Babil ve Mari metinleri, karaciğer üzerinden kehanet yapıldığını ve koyun karaciğerinin Eski Babil ve Mari kâhinleri için önem taşıdığını göstermektedir³⁴. Örnek olarak Mari kentinde bulunan bir tablette kâhin İshi-Addu, kralın kendisine iç organ falı yapmasına dair bir emir verdiğini; böyle bir emri daha önce de kendisine ilettiğini belirtmekte ve kralın bu iç organ fallarına dikkat etmesini söylemektedir³⁵.

Mari kentinde keşfedilen karaciğer modelleri formül olarak *şuna benziyordu/şuna benzeyecek* biçimindedir³⁶. Mari kentinde bulunan karaciğer şeklindeki tablet modellerinden örnek bir çivi yazılı metnin çevirisi şu şekildedir:

*“İbbi-Sin’in Ülkesi ona karşı isyan ettiği zaman, buna benziyordu. Subarular İsbî-Era birbirleri ile mesajlaşıırken başka bir yöne doğru yöneldiklerinde, buna benziyordu. Kral, daha önce düşmanı olan bir ülkeyi kendi davası için harekete geçirdiğinde, buna benziyordu. Eğer Amurru yok edilirse, buna benzeyecek. Eğer düşman şehre karşı saldırı planlarsa ve plan açığa çıkarsa, buna benzeyecek. Eğer düşman kötü niyetle toplanırsa ancak prensin ordusu ne kadar büyük olursa olsun, güçlü olmayacak. Buna benzeyecek.”*³⁷

Metinden hareketle, Mari Krallığında yapılan bazı kehanetlerin formül olarak daha farklı bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Zira kehanetler *buna benziyordu, buna benzeyecek* biçiminde yapılmakta, geçmiş örneklerden de örnekler verilmektedir. Metinde şehre saldırı olacağı öğrenildiği zaman, sonucu öğrenmek için kehanete başvurulduğu da anlaşılmaktadır. Mari metinlerinde karaciğere bakılarak yapılan, farklı kehanet örnekleri de vardır. Mari kralına Erib-Sin tarafından gönderilen bir metinde kehanet şu şekilde verilmektedir:

*“Eğer Hammurabi’ye gönderilen askerler varırsa, Hammurabi onları yakalayacak mı, öldürecek mi, kötü ya da barışçıl amaçlarla alıkoyacak mı? Mari kapılarından çıkanlar Mari kapılarından canlı bir şekilde girecek mi? İç organ falını yaptım...”*³⁸

Tabletten hareketle, seferlerden önce sonuçları öğrenmek için kehanete başvurulduğu anlaşılmaktadır. Mezopotamya coğrafyasından elde edilen çivi yazılı tabletler kâhinlerin ne gibi işlerle uğraştıkları, tanınmış kâhinlerin saraydaki durumları ile ilgili fikir sahibi olmamıza da yardımcı olmaktadır.

Elimizde olan bilgilerden Ugarit ve Mezopotamya coğrafyasında kehanetin önemli bir yer kapladığı gerek toplumun gerekse kralların da bir durumun sonucunu öğrenmek için kâhinlere başvurduğu anlaşılmaktadır. İbranilerde kehanet, tanrıya sormak suretiyle yapıldığı için karaciğer ve akciğer üzerinden yapılan kehanetler, Eski Ahitte görülmemektedir.

Eski Yakınoğlu’da Yıldızların Hareketlerine Bakılarak Yapılan Kehanetler

Ugarit metinlerinde karaciğer ve Akciğer üzerinden yapılan kehanetler olduğu gibi, yıldızların hareketleri üzerinden gerçekleştirilen kehanetler de vardır. Bunlardan biri, astrolojik rapor olarak sınıflandırılan RS 12.061 nolu metin olup çevirisi şu şekildedir:

32 Pardee, *Ritual and Cult at Ugarit*, 130.

33 Pardee, *Ritual and Cult at Ugarit*, 129.

34 Ulanowski, *Neo-Assyrian and Greek Divination in War*, 44.

35 Heimpel, *Letters to the King of Mari. A New Translation, with Historical Introduction, Notes and Commentary*, 220-221.

36 Jean J. Glassner, *Mesopotamian Chronicles* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2004), 9.

37 Maggie Rutten, “Trente-Deux Modeles de Foies en Argile Inscrits Provenant de Tell-Hariri (MARI)”, *Revue d’Assyriologie et d’archéologie Orientale* 35/1 (1938): n. 7, 10, 12, 19, 22, 31

38 Heimpel, *Letters to the King of Mari. A New Translation, with Historical Introduction, Notes and Commentary*, 214-215.

“Ayyaru ayının altı günlük yeni Ay Festivali boyunca, Güneş (Şamşu) battı, Raşap bekçisi oldu. İnsanlar (?) yöneticileri arayacak.”³⁹

Pardee ve Swerdlow, burada gerçekleşmiş olan doğa olayının bir güneş tutulmasını olmadığını söylemektedir. Araştırmacılar, metnin güneş tutulmasından ziyade Mars’ın güneşsel konumuna atıf yapmış olabileceğini değerlendirmektedir⁴⁰. Burada gerçekleşen doğa olayı ne olursa olsun metnin bir bölümü söz konusu olayın olması durumunda insanların yöneticilere gideceğinden bahsederek, bir kehanette bulunmaktadır.

Ugarit metinlerinde bir diğer yıldız kehaneti, ay kehaneti olan RIH 78/14 numaralı tablettir. Bu tablet diğer metinlere kıyasla daha iyi korunmuş ve hangi durumda ne olacağı belirtilmiş olup çevirisi aşağıda olduğu gibidir:

“Eğer yeni ay zamanında... fakirlik olacak. Eğer ay, yükseldiği zaman kızılrsa o ay boyunca zenginlik olacak. Eğer ay yükseldiği zaman sarı-yeşilse sığırlar telef olacak. Eğer ay, yükseldiği zaman kızılrsa... kurul..... telef olacak. Eğer... ayın yeniliği varsa, görevli [] ve bastırılacaktır. Eğer... krallar birbirinden gözünü ayırmayacak. Eğer bir ayda üç kez ay görülürse... yağmur yağacaktır. Eğer otuzuncu günde bir yıldız kayarsa... kral”⁴¹.

Liste yer yer kırık olmakla birlikte görülebildiği kadarıyla hangi durumda ne olacağı söylenmektedir. Bunlardan bazıları zenginlikten haber verirken, bazıları fakirlik geleceğini belirtmektedir. Aynı şekilde yağmur yağacağını, hayvanların zarar göreceğini belirten kehanetler de yine görülmektedir.

Rüya yorumları, yıldız kehanetlerine girmemekle birlikte, Ugarit metinlerinde sınırlı biçimde görülebilmektedir. Söz konusu metinler kırık olduğu için rüyada ne görüldüğünde nasıl yorumlandığı tam olarak anlaşılamamaktadır⁴².

Antik Mezopotamya’da elde edilen çivi yazılı tabletler değerlendirildiği zaman yıldız kehanetleri üzerine Ugarit metinlerine göre daha fazla bilgi olduğu görülmektedir. Mezopotamya metinleri çerçevesinde çalışmamızda Asur ve Babil metinlerinden yararlanılmıştır. Örnek olarak eski Babil döneminde ay tutulmalarıyla ilgili olan bir kehanet, aşağıda olduğu gibi çevrilmiştir:

“Akşam saatinde tutulma salgınlara, Orta saatteki tutulma ekonominin zayıflamasına işarettir, ... Tutulmanın sağ tarafı geçildi; geriye hiçbir şey kalmadı: Her yerde yıkıcı bir sel olacak. Orta kısımdaki tutulma: her yer karardı ve her yer temizlendi: kral ölecek; Elam yıkılacak”⁴³

Metinde geçen zaman ifadeleri, tutulmanın farklı aşamalarına göre yorumlandığını göstermektedir. Tutulma olduğu zaman, tam yarıda olduğunda bunun kralın öleceğine bir işaret olarak kabul edildiği, yarı tutulma sağ bölümü geçtiğinde ve neredeyse tutulmanın sonlandığında ise sel olabileceğine yorulduğu düşünülebilir⁴⁴. Asurlu bir astronom olan Akkullanu’nun⁴⁵ raporu da Mezopotamya yıldız kehanetleri üzerine bilgi sahibi olmamıza olanak tanımaktadır. Bu metnin çevirisi şu şekildedir:

“Mars’ın güneşsel yükselişi batı ülkelerinde bir isyan demektir, bölge Kimmerlerin elinde olduğu için bu doğrudur; Mars’ın Enmegarra’ya yaklaşması ülkeye mutluluk getirir ve nüfusu arttırır, bu da Asur için iyi bir talih demektir; Mars Iyyar ayında görünüyorken, bu Umman-Manda için bir yıkım anlamına gelir; Son güneş tutulması Subartu’nun çeyrek kadranında değildi ve Jüpiter görünüyordu; bu hayırlıdır: kral savaşa gidecek; ... Yeni ay görünür durumdayken, Ahlamu batı ülkelerinin zenginliklerini sömürecek, bu da yine hayırlıdır. Bu yüzden Akkullanu “düşman kral, efendimin avucunun içerisine düşecek” sonucuna varmaktadır.”⁴⁶

39 Pardee, *Ritual and Culture at Ugarit*, 131-132; Jeffrey L. Cooley, “Celestial Divination in Ugarit and Ancient Israel: A Reassessment”, *Journal of Near Eastern Studies* 71/1, (2012): 24; Arnaud, D. 2007: *Corpus des Textes de Bibliothèque de Ras Shamra–Ougarit (1936-2000) en Sumérien, Babylonien et Assyrien. Aula Orientalis Supplementa* 23 (Sabadell: Editorial AUSA, 2007); Alan Lenzi ve Jonathan Stöki, *Divination, Politics, and Ancient Near Eastern Empires* (Society of Biblical Literature, 2014).

40 Dennis Pardee ve Noel Swerdlow, “Not the Earliest Solar Eclipse”, *Nature* 363/6428, (1993): 406.

41 Pardee, *Ritual and Cult at Ugarit*, 143-144; Cooley, “Celestial Divination in Ugarit and Ancient Israel: A Reassessment”, 23.

42 Pardee, *Ritual and Culture at Ugarit*, 146-147.

43 Francesca Rochberg, *The Heavenly Writing. Divination, Horoscopy, and in Mesopotamian Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 68-69.

44 Fatih Erdem, “Eski Mezopotamya’da Kehanet Geleneği” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020)46-71.

45 Akkullanu’nun, Asur kralı Asurbanipal’e yollamış olduğu mektuplar olduğu bilinmektedir. Askold Ivantchik, *Les Cimmeriens au Proche-Orient*. (Editions Universitaires Fribourg Suisse, 1993), 98. Bu nedenle Akkullanu, MÖ VII. yüzyılda yaşamış olmalıdır.

46 Morris jr. Jastrow, *Babylonian-Assyrian Birth-Omens and Their Cultural Significance* (Giessen: Verlag von Alfred Töpelmann), 272; Ulanowski, *Neo-Assyrian and Greek Divination in War*, 314.

Asurlu bir astronom olan Akkullanu'nun bu anlatımından ayın hangi durumunda ne olacağı anlaşılabilir. Kuş ve Mısır ülkelerinin ele geçirilmesi ile ilgili olan farklı bir Asur yıldız kehaneti de şu şekilde çevrilmiştir:

*"Eğer ay birinci gün görünür hale gelirse: güvenilir bir söz; ülke mutlu olacak. Eğer gün normal uzunluğuna ulaşırsa: uzun günler hüküm sürecek. Eğer ay görüldüğünde [taç takarsa] kral en yüksek rütbeye ulaşır. ..."*⁴⁷

Asur kehanet metinleri incelendiği zaman da yıldızların durumlarına göre farklı yorumların olduğu görülmektedir. Bu bakımdan Ugarit ve Mezopotamya'da yıldızlar üzerinden yapılan kehanetler karşılaştırıldığı zaman, teknik bakımdan benzerlik taşıdığını söylemek mümkündür. Ancak aynı olayın, farklı toplumlarda değişik şekillerde yorumlanabileceği unutulmamalıdır.

Eski Yakındoğu'da Deforme Olmuş Hayvan ve İnsan Fetüslerine Bakılarak Yapılan Kehanetler

Ugarit metinlerinde yıldız, akciğer ve karaciğer kehanetleri olduğu gibi fetüsler üzerinden yapılan kehanetler de yer almaktadır. Bunlar, kendi içerisinde insan ve hayvan olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Deforme olmuş hayvan fetüslerinden RS 24.247 nolu metin bahsetmekte olup metnin çevirisi şu şekildedir:

*"Koyun/keçilerin dişilerine gelince, onlar doğum yaptığı zaman eğer taşsa, pek çok kişi yere düşecektir. Eğer bir odun parçasıysa... sığırları yok olacaktır. Eğer fetüsler pürüzsüzse, fetüslerin saçları yoksa, toprakta... olacaktır. Eğer... yoksa, ülke mahvolacaktır. ... Ve eğer ... yoksa, kral düşmanının ülkesini ele geçirecektir ve kralın silahları ülkeye boyun eğdirecektir. ... Ve eğer sol arka bacağı yoksa kral düşmanlarını... Ve eğer sol şakağında bulunan etinde boynuz varsa... Eğer dalağı yoksa... kral çocuk sahibi olamayacaktır. ... Eğer ön ayağının ortası yoksa... sığırları yok edecektir. ... güçlü okçular kralın düşmanlarını ele geçirecektir. ... kıtlık, zor zamanlar geride kalacaktır. ... onu güçlendirecektir. ... Ve eğer sağ uyluğu yoksa.... . Eğer sağ ön ayağının orta kısmı yoksa çocuk sahibi olamayacaktır. Eğer burun delikleri yoksa... Eğer sağ kulağı yoksa düşman ülkeyi yıkıma uğratacak ve onu bitirecek. Eğer sol kulağı yoksa kral düşmanlarının ülkesini yok edecek ve onu bitirecek. Eğer arka ayakları kısaysa, efendimiz huradu-askerleriyle karşılaşacak ve Raşap sülalesini tüketecek. Eğer burnu kuşun burnu gibiyse, tanrılar ülkeyi yok edecek... ve uçup gidecek. ... dışarı çıkarsa, güneş/Şapşu ülkeyi aşağılayacak. ağzından dışarı çıkıyorsa, düşman ülkeyi tüketecek. Eğer arka ayakları yoksa... huradu-askerleri krala karşı dönecek. Eğer iki dili varsa, ülke bölünecek. Eğer... şakaklarında... kral düşmanı ile barış yapacak. Eğer... tanrılar o ülkeyi yok edecek. Eğer... gözleri alnındaysa kral huptu-askerlerinden daha güçlü hale gelecek. Ve eğer sol ayağı yoksa düşmanın ülkesi yok olacak."*⁴⁸

Metin, görülebileceği üzere eğer şöyleyse şöyle olacak formülüne sahiptir. Ugarit'ten elde edilen bu kehanet metninden hareketle bazı durumlarda kralın çocuk sahibi olmayacağı, bazı durumlarda ülkenin zarar göreceği ve isyan olacağı gibi olumsuz yorumlar görülebilmektedir. Bununla birlikte fetüs yorumları her zaman olumsuz tabir edilmemektedir. Nitekim bazı durumlarda olumlu sonuçlara işaret eden kehanetler de bulunmaktadır. Örnek olarak RS 24.302 nolu metin kısa olmakla beraber insan fetüslerinden yapılan kehaneti şu şekilde anlatmaktadır:

*"Bir kadın... doğurduğunda ülke... Bir kadın... doğurduğunda ülke... göre daha güçlü hale gelecek. Bir kadın... doğurduğunda düşmanın ülkesi... Bir kadın... doğurduğunda yardım... Bir kadın... doğurduğunda... silahı..."*⁴⁹

Metin kırık olduğu için tam olarak anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte tabletin çevirisi Ugarit'te hayvan fetüsleri üzerinden yapılan kehanetler olduğu gibi, insan fetüsleri üzerinden yapılan kehanetlerin olduğunu da göstermektedir. Bunun yanı sıra fetüslerin bazı durumlarda olumlu yorumlandığı da anlaşılmaktadır.

Mezopotamya coğrafyasında keşfedilen tarihi metinler incelendiği zaman Babil metinlerinde de hayvan ve insan doğumlarından, fetüslerinden yapılan kehanetler görülmektedir. British Museum'da bulunan Babil çivi

47 Ulanowski, *Neo-Assyrian and Greek Divination in War*, 335-336.

48 Pardee, *Ritual and Cult at Ugarit*, 139-140.

49 Pardee, *Ritual and Cult at Ugarit*, 141-142.

yazılı tabletlerinde doğumlardan yapılan kehanetleri içeren 45 nolu levha (British Museum, 1910, pl. 45) yeni doğan bir hayvan üzerinden şu şekilde kehanet yapmaktadır:

“Eğer fetüsün sekiz ayağı ve iki kuyruğu varsa, hükümdar evrene hükmedecek. Uddanu adındaki kasap şu şekilde söyledi: bir dişi domuz sekiz ayaklı ve iki kuyruklu bir (gence) doğum yaptı. Ben onu evde tuz içerisinde saklayarak, korudum. Nergal-Etir'den”⁵⁰.

Babil çivi yazılı kaynaklarından gelen ve 1914 yılında çevrilmiş olan bu metin, Ugarit arşivlerine göre daha açık bir şekilde verilmiştir. Burada da görülebildiği gibi Ugarit metinlerinde olduğu gibi *eğer şöyleyse şöyle olacak* formülü görülmektedir. Fetüsler üzerine yapılan Babil kehanetleri incelendiği zaman, British Museum'da bulunan Babil çivi yazılı tabletlerde doğumlardan yapılan kehanetleri içeren 37-38 nolu levhalar (British Museum, 1910, pl. 37-38) aşağıda olduğu şekilde çevrilmiştir:

“Eğer bir fetüsün sağ kulağı yoksa kralın hükümdarlığı sona erecek, sarayı yok olacak, şehrin yaşlıları atılacak, kral rehbersiz kalacak, ülkede karışıklık çıkacak, hayvanlarda azalma olacak, düşman kontrolü ele geçirecek.” “Eğer bir fetüsün sol kulağı yoksa, tanrı kralın duasına kulak verecek, kral düşmanın ülkesini alacak, düşmanın sarayı yok edilecek, düşman rehbersiz kalacak, ülkesinde karışıklık çıkacak, hayvanlarında azalma olacak ve düşman kontrolü kaybedecek.” “Eğer fetüsün sağ kulağı ikiye bölünmüş..., ülke [bir rakibe sahip olacak]. Eğer fetüsün sol kulağı ikiye bölünmüş ve kil ile şişmişse, düşmanın ülkesi [bir rakibe sahip olacak].”⁵¹

Ugarit kehanetleri ile bu anlatımlar karşılaştırıldığında, aralarında benzerliklerin olduğu görülmektedir. Nitekim Ugarit metinlerinde de hayvan fetüsünün sağ kulağının eksik olması yerel düzeyde büyük kargaşaların çıkacağına, ülkenin ve kralın ağır kayıplar vereceğine yorulmaktadır. Buna karşın, sol kulağın eksikliği halinde aynı felaketlerin düşman ülkenin başına geleceği öngörülür. Bu verilerden hareketle; fetüs üzerinden yürütülen kehanetlerde sağ tarafın “ben”, sol tarafın ise “öteki” (düşman) ile özdeşleştirildiği ve sağdaki bir noksanlığın doğrudan yerel bir krize işaret ettiği söylenebilir.

Babil metinlerinden hareketle sadece hayvan fetüslerinden değil, insan fetüslerinden hareketle kehanet yapıldığı bilinmektedir. Örnek olarak British Museum'de Koyuncuk koleksiyonunda yer alan çivi yazılı tabletlerin XXVIII. kısmında yer alan 34. Plakada bir kadının fetüs dünyaya getirdiği zaman ülkenin sıkıntılar ile karşılaşacağı yazmaktadır⁵². Fetüslerden yapılan kehanetler olduğu gibi, dünyaya gelen bebekler üzerinden yapılan kehanetlerin varlığı da çivi yazılı tabletlerden hareketle bilinmektedir (British Museum, 1910, pl. 1, 3, 6). Metin oldukça uzun olmakla birlikte, bir bölümü aşağıda olduğu gibidir:

“Eğer bir kadın iki erkek çocuk doğurursa ülkede kıtlık hüküm sürecektir, ülkenin içinde talihsizlikler yaşanacak ve babasının evine talihsizlik girecek. ... Eğer bir kadın bir erkek ve bir kız doğurursa, ülkeye kötü talih girecek ve ülke perişan olacak. ... Eğer bir kadın iki tane kız doğurursa, ev yok olacak. Eğer bir kadın 3 tane iyi-gelişmiş kız doğurursa, hükümdarın toprakları genişleyecek. ... Eğer bir kadın 3 tane erkek çocuk doğurursa, sıkıntı ülkeyi ele geçirecek.”⁵³

Babil metinleri, Ugarit metinlerine göre kehanetleri daha ayrıntılı bir şekilde vermektedir. Ugarit ve Babil metinlerinden hareketle farklı toplumlarda benzer bir olayın, benzer şekilde yorumlanabildiği söylenebilir. Bu özellikle coğrafya olarak birbirine yakın olan yerlerde söz konusudur.

Kehanet Geleneğinin İbranilerde Yansımaları

Eski Ahit'te kehanetin, krallar ya da önemli kişiler aracılığıyla yapıldığı görülmektedir. İbranilerde kehanet üzerine temel kaynağımız Eski Ahittir. 1. Samuel 23-46'te kral Saul ile ilgili olarak şu olay aktarılmaktadır:

50 Jastrow, *Babylonian-Assyrian Birth-Omens and Their Cultural Significance*, 10; Marc van de Mieroop, *Philosophy before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia* (Princeton: Princeton University Press, 2016), 87-112;

51 Jastrow, *Babylonian-Assyrian Birth-Omens and Their Cultural Significance*, 19.

52 Jastrow, *Babylonian-Assyrian Birth-Omens and Their Cultural Significance*, 37; Çivi yazılı tablet koleksiyonu için: Trustees of the British Museum, *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets, & c. in the British Museum, Part XXVIII* (London: Harrison and Sons, 1910) Erişim: <https://etana.org/sites/default/files/coretexts/17077.pdf>, 05.04.2026.

53 Jastrow, *Babylonian-Assyrian Birth-Omens and Their Cultural Significance*, 29-31.

“Savaş Beth-Aven’in ötesine taşı ve İsrail’li adamlar, Saul onlara bir yemin ettirdiği için bitkin hale düştü: “ben düşmanlarımdan intikam almadan önce, akşam olmadan önce yemek yerse lanetlidir”. ... Askerler ormana gittikleri zaman balın aktığını gördüler, ancak hiçbiri balı yemedi, çünkü yeminlerinden korktular. Ancak, Jonathan babası askerlere yemin ettirirken onu duymadı. Taşıdığı asanın ucu ile bal peteğine uzandı. Balı yediği zaman enerjisi yenilendi. Ardından askerlerden biri “babam resmi bir şekilde askerlere yemin ettirdi: bugün yemek yiyen lanetlidir” ve bütün askerler bitap düştü. Jonathan “babam ülkeye bela getirdi. Bak, bu baldan biraz yediğim için enerjimi nasıl yeniledim” diye yanıt verdi. ... Saul “haydi bu gece Filistinlilerin arkasından gidelim ve onları sabaha kadar yağmalayalım. Bir tanesinin bile kalmasına izin vermeyin” dedi. ... Ama rahip “haydi tanrıya soralım” dedi. Böylece Saul tanrıya “Filistinlilerin arkasından gitmeli miyim? Onları İsrail’e verecek misin” şeklinde sordu. Ama tanrı onlara o gün onlara yanıt vermedi”... Ama halk Saul’a “İsrail için böylesine büyük bir kurtuluş sağlayan Jonathan ölmeli mi?” dedi. “Hayır, yaşayan Rab’bin adıyla, onun tek bir teli bile yere düşmeyecek. Çünkü o, bugün Tanrı’nın yardımıyla çalıştı”. Böylece halk Jonathan’ı kurtardı ve o ölmedi...”⁵⁴

Eski Ahit’te İsrail’in ilk kralı olarak zikredilen Saul’un hüküm süresi kesin olarak bilinmemekle birlikte, MÖ 1000 yılından birkaç on yıl öncesine tarihlendiği öngörülmektedir⁵⁵. Kutsal Kitap anlatısına göre Bünyamin (Beni-Yamina) kabilesine mensup olan Saul, metinlerde peygamber veya rahip sıfatıyla tanımlanmamıştır⁵⁶. Ancak stratejik askeri kararlarda tanrıya başvurulduğu görülmektedir. Örneğin, Filistinlilere karşı kazanılan bir başarının ardından takibatın sürdürülüp sürdürülmeyeceği hususunda tanrıdan bir yanıt alınamayınca durumun gerekçesi araştırılmış; sessizliğin sebebi olarak ordudan bir kişinin yemek yemiş olması gösterilmiştir. Saul ve beraberindekilerin, tanrıdan onay gelmediği takdirde zaferin sürekliliğinden emin olamadıkları için geri çekildikleri anlaşılmaktadır. Bu durum, Kutsal Kitap geleneğinde bir girişim öncesinde başvuru ilahi kehanetten yanıt alınamadığı takdirde söz konusu eylemin iptal edildiğini ya da askıya alındığını göstermektedir.

Bunun yanı sıra, Eski Ahit’te kehanetin farklı tezahürlerine ve askeri kararlardaki belirleyiciliğine dair başka kayıtlar da mevcuttur. Örnek olarak Hakimler Kitabı (20:1-33) anlatısında, İsraililer 400.000 tecrübeli savaşçıdan oluşan büyük bir ordu toplamış ve Bethel’e doğru harekete geçmiştir. Bu süreçte Beni-Yamina kabilesine karşı yürütülecek harekâtın öncülüğü konusunda tanrıya danışılmış ve “Yehuda” cevabı alınmıştır. Ancak yaşanan çatışmada İsrail ordusunun 22.000 kayıp vermesi üzerine halk, tanrı huzurunda yas tutarak kardeş kabile olan Beni-Yamina kabilesine karşı savaşa devam edip etmeme hususunda yeniden tanrıya başvurmuştur. Tanrının onayı neticesinde savaşın sürdürülmesine karar verilmiştir⁵⁷. Tanrıdan alınmış olan yanıtın ardından İsraililer saldırıya geçmiş, fakat 18.000 silahlı asker daha kaybetmişlerdir. Bu başarısızlığın ardından ordu yeniden Bethel’e giderek yas tutmuş, sunular takdim etmiş ve Beni-Yamina kabilesine karşı savaşı sürdürüp sürdürmeme konusundaki kararsızlıklarını yinelemişlerdir. Bu kez tanrı, saldırıya devam etmelerini ve ertesi gün zaferi kendilerine ihsan edeceğini bildirmiştir. Bu vaat doğrultusunda Giva (Gibe) çevresinde pusu kuran İsraililer, savaşın üçüncü gününde 25.100 Beni-Yamina’lıyı öldürerek kesin bir zafer elde etmişlerdir⁵⁸. Bu anlatı Beni-Yamina’nın İsrail’e göre daha güçlü olduğu ve İsraililerin savaş konusunda kararsız kaldıklarını göstermektedir. Zira savaşın her aşamasında tanrıya başvurulmuş ve ondan bir yanıt beklenmiştir. Metinlerden anlaşıldığı kadarıyla kehanetin kaynağı tanrıdır. Eski Ahit’te geçen bu verilerden hareketle İsraililerin özellikle savaşlarda sık sık tanrıya danışmak suretiyle kehanete başvurduğu söylenebilir.

Eski Ahit anlatıları, tanrıya doğrudan başvurulması yanı sıra, kehanet sürecini yöneten kâhinlerden de bahsetmektedir. Örnek olarak, 1. Samuel Kitabı (6:2-6) içerisinde yer alan anlatıya göre “On Emir”i içeren levhaların muhafaza edildiği “Ahid Sandığı” (Kutsal Sandık), yedi ay boyunca Filistinlilerin denetiminde kalmıştır⁵⁹.

54 *The Holy Bible*, Holman Bible Publishers, 1. Samuel: 23-46; Herbert B. Huffmon, “Priestly Divination in Israel”, C. L. Meyers ve M. O’Conner (ed.), *The Word of the Lord Shall Go Forth*, (Philadelphia: American Schools of Oriental Research, 1983), 355.

55 John Bright, *A History of Israel* (Philadelphia: The Westminster Press, 1952), 170.

56 *The Holy Bible*, 1. Samuel 9:2-3; İncil, 1. Samuel 9:2-3, erişim: <https://incil.info/kitap/1.+Samuel/9.>; Beni-Yamina Mari metinlerinde varlığı bilinen bir kabile konfederasyonudur. Mari’nin son kralı Zimri-Lim’in bu kabileye karşı savaştığı bilinmektedir. D. E. Fleming, “The Sim’alite Gayum and the Yaminite Li’mum in the Mari Archives”, *RAI*, 46, (2004): 199-212; Mari çivi yazılı metinlerinde Beni-Yamina kabilesi için Charles F. Jean, *ARM II* (Paris: Imprimerie Nationale, 1950).

57 *The Holy Bible*, Judges 20:1-33; İncil, Hakimler 20:1-33, Erişim <https://incil.info/kitap/Hakimler/20.>

58 *The Holy Bible*, Judges 20:19-35; İncil, Hakimler 20:19-35 <https://incil.info/kitap/Hakimler/20.>

59 Ömer Faruk Harman, “10 Emir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007), Erişim Tarihi: 09.04.2026 <https://islamansiklopedisi.org.tr/on-emir>

Bu süreçte Filistinliler, sandığın yarattığı etkilerden kurtulmak ve onu ait olduğu yere iade etmek amacıyla kendi rahiplerine ve kâhinlerine danışmışlardır. Kâhinler de İsrail tanrısının sandığı geri gönderilecekse boş gönderilmemesi gerektiğini; bir suç sunusu ile gönderilmesi durumunda halkın şifa bulacağını ifade etmişlerdir. Bu kapsamda suç sunusu olarak vücutlarındaki yaraları ve hastalık yayan fareleri simgeleyen 5 altın tümör ve 5 altın fare figürünün sunu olarak hazırlanmasını önermişlerdir. Kahinler bu yolla İsrail Tanrısı'nın onurlandırılmasını ve böylece Tanrı'nın kendileri, ilahları ve ülkeleri üzerindeki baskıyı kaldıracağını söylemişlerdir⁶⁰.

Diğer taraftan kâhinlik ve kehanet kurumu Eski Ahit'in sonraki bölümlerinde her zaman olumlu bir karşılık bulmamıştır. Örneğin Yeşaya Kitabı (44:25), Tanrı'nın sahte peygamberlerin belirtilerini boşa çıkardığını, kâhinleri de itibarsızlaştırdığını aktarmaktadır⁶¹. Kehanet kurumuna yönelik bu eleştirel tutum, Yeremya Kitabı'nda daha keskin bir boyuta ulaşmaktadır. Yeremya (27:9)'da Tanrı'nın; halka Babil kralına hizmet etmemelerini telkin eden peygamber, falcı ve kâhinlerin dinlenmemesi yönünde uyarıda bulunduğu görülmektedir. Benzer şekilde Yeremya (29:8-9)'da aralarındaki peygamber ve kâhinlerin halkı yanıltmasına izin verilmemesi ve gördükleri rüyalara itibar edilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır; zira bu kişilerin Tanrı adına yalan kehanetlerde bulundukları ve ilahi bir yetkiyle görevlendirilmedikleri beyan edilmektedir. Öte yandan Yeremya (50:36)'da, Babil baskısı altındaki İsrailoğulları hakkında ise Babilli kâhinlerin bir kılıç darbesiyle cezalandırılacağı ve basiretlerini kaybederek "aptalca" hareket edecekleri anlatılmaktadır⁶².

Kehanet ve rüya yorumculuğu meselesi Daniel Kitabı'nda saray odaklı ve rekabetçi bir boyutta ele alınmaktadır. Babil Kralı Nabukadnezar gördüğü bir rüyanın yarattığı endişe üzerine Daniel'e (Belteşazzar)⁶³ başvurmuş; krallığın hiçbir kâhin, medyum, büyücü ya da danışmanın kendisine bu gizemi açıklayamadığını ifade etmiştir. Kâhinler, büyücüler, Kaldeliler ve medyumlar Daniel'in aktardığı rüyayı yorumlama konusunda yetersiz kalmışlardır. Benzer bir durum Belşazzar (Bel-šarru-uşur)⁶⁴ dönemi anlatısında da tekerrür eder. Kralın düzenlediği bir şölen esnasında Kudüs'teki tapınaktan getirilen kutsal kadehler kullanılırken, saray duvarında gizemli bir el belirerek sıva üzerine bir yazı yazmıştır. Büyük bir korkuya kapılan Belşazzar, yazının okunması ve yorumlanması için kâhinleri, falcıları, yıldız bilimcileri ve Kaldelileri derhal huzuruna çağırarak yazının okunmasını emretmiştir. Yazıyı okuyup yorumlayacak kişiye ödül olarak mor giysi giydirileceğini, boynuna altın bir zincir takılacağını ve krallıktaki en yüksek üçüncü rütbeye sahip olacağını vaat etmiştir. Ancak kimse söz konusu yazıyı okumayı başaramamıştır⁶⁵.

Eski Ahit anlatıları; Hz. Musa ve Hz. Davut gibi merkezi kişilerin tanrı ile kurdukları doğrudan teması geniş bir şekilde vermektedir. Bu metinlerde peygamberlerin Tanrı ile diyalog halinde oldukları ve stratejik konularda rehberlik aldıkları görülmektedir. Örneğin; Hz. Musa'nın "günah keçisi" ritüeline dair bilgi talep etmesi⁶⁶ veya Hz. Davut'un Filistinlilere yönelik askeri saldırı öncesinde Tanrı'ya danışması⁶⁷, doğrudan iletişimin tezahürleridir. Bununla birlikte Tesniye Kitabı (Deuteronomy) kâhinlik ve peygamberlik kurumuna dair katı hukuki hükümler içermektedir. Bu bağlamda bir peygamberin ya da rüya-kâhininin bir alamet ya da kehanet göstererek onları başka bir tanrıya yönlendirmesi durumunda söz konusu kehanetin reddedilmesi emredilmektedir. Söz konusu sahte peygamberin veya rüya-kâhininin ise ölümle cezalandırılması hükmedilmiştir⁶⁸. Sonuç olarak Kutsal Kitap metinleri (Tevrat ve Eski Ahit) içerisinde kehanet, belirli bağlamlarda yasaklanıp lanetlenmiş olsa da kehanetin krallar tarafından bir yöntem olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

60 *The Holy Bible*, 1. Samuel 6:2-6; İncil, 1. Samuel 6:2-6, erişim: <https://incil.info/kitap/1.+Samuel/6>.

61 *The Holy Bible*, İsaiah 44:25; İncil, Yeşaya 44:25, erişim: <https://incil.info/kitap/Yesaya/44>.

62 *The Holy Bible*, Jeremiah 27:9, 29:8-9, 50:36; İncil, Yeremya 27:9, 29:8-9, 50:36, erişim <https://incil.info/kitap/Yeremya/27>.

63 S. M. Linker, "Myth and Legend in Two Prodigious Tales of Garcia Marquez". *Hispanic Journal*, 9/1, (1987): 90; *The Holy Bible*, Daniel 10:1; İncil, Daniel 10:1, erişim <https://incil.info/kitap/Daniel/10>.

64 Yeni Babil Kralı Nabonidus'un oğlu, Bel-šarru-uşur. Nabonidus'un Arabistan-Tayma'da olduğu dönemde devlet işlerini yönetme sorumluluğunu üstlenmiştir. Glassner, *Mesopotamian Chronicles*, 232.

65 *The Holy Bible*, Daniel 2:2-30, 4:4-37, 5:5-10; İncil, Daniel 2:2-30, 4:3-37, 5:5-10, erişim: <https://incil.info/kitap/Daniel/2>.

66 *Torah, The Torah The Five Books of Moses The New JPS Translation of The Holy Scriptures According to the Traditional Hebrew Text* (Varda Books, 2001), Leviticus 10:16.

67 *The Holy Bible*, 1. Samuel 23:2; İncil, 1. Samuel 23:2, erişim <https://incil.info/kitap/1.+Samuel/22>.

68 *Torah, The Torah The Five Books of Moses The New JPS Translation of The Holy Scriptures According to the Traditional Hebrew Text*, Deuteronomy 13:2.

Sonuç

Bu çalışma, Ugarit, Mezopotamya ve İbrani toplumlarında kâhinlerin ve kehanet geleneğinin nasıl bir rol oynadığını incelemek ve Sami kökenli olduğu bilinen İbrani, Ugarit ve Mezopotamya (Asur, Babil ve Mari) toplumlarında ne gibi benzerlik ve farklılıklar olduğunu ortaya koymayı hedeflenmiştir. Elde edilen veriler, kehanetin bu kadim toplumlarda sadece dini bir pratik olmadığını göstermektedir. Çivi yazılı metinler ve kutsal kitaplar, kehanetin aynı zamanda siyasal olayları şekillendirdiğini, savaşırlara yön verebildiğini ve toplumsal-ekonomik düzeni sağlayan stratejik bir mekanizma olduğunu kanıtlamaktadır.

Ugarit ve Mezopotamya coğrafyasında gün yüzüne çıkarılan çivi yazılı metinler, karaciğer, akciğer ve gökyüzü gözlemlerine dayalı kehanet uygulamalarının toplumsal yaşamın merkezinde yer aldığını göstermektedir. Bu metinler, söz konusu bölgelerde kehanetin kurumsal bir şekilde yapıldığını ve bu konuda uzmanlaşan kişiler olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle Mezopotamya örneklerinde, kâhinlerin sadece saray danışmanı değil, “DUMU LÚ.HAL kakka ippuşma nakra idâl (kâhin savaşı katılacak ve düşmanı yenecek)” veya “LÚ.HAL ša mā nakri qātka ikaššad (düşmanın kâhinini ele geçireceksin)” gibi ifadelerin işaret ettiği üzere, bizzat savaşı katıldıkları görülmektedir. Ancak kâhinler, bir general olarak görülmemelidir. Aksine sancak taşıma ya da generallere kehanetlerde bulunarak strateji kurmaya yardım etmek gibi görevleri olduğu ileri sürülebilir. Mari arşivleri de kâhinlerin bu geniş yetki ve görev alanını destekleyen güçlü veriler sunmaktadır.

Ugarit metinleri ise Mezopotamya metinlerine göre daha kısıtlı bilgiler sağlamaktadır. Buna rağmen Ugarit toplumunda da kehanetin önemli bir yere sahip olduğu; sıradan insanlardan krallara kadar herkesin kâhinlere başvurduğunu söylemek mümkündür. Her iki coğrafyada da kâhinler, toplumda önemli bir yere sahip olmuş olmalıdır. Eski Ahit’ten alınan bilgiler de bunu doğrular niteliktedir. Zira Belşazzar bir rüyasının yorumlanması halinde okuyan kişinin mor giysi ile giydirileceğinden, ülkede en yüksek üçüncü rütbeye sahip olacağını söylemiştir.

Kehanetin doğrudan tanrıya sorularak yapılması ise dini yapı ve kurumsal farklılıklar ile ilişkilendirilebilir. Zira ister çok tanrılı isterse tek tanrılı olsun, kehanet kavramı din ile iç içe geçmiş durumdadır. Özellikle Mezopotamya toprakları, dini kurumların çok geliştiği bir coğrafyadır. Çok tanrılı yapının etkisiyle her tanrı ve tanrıçanın önemli kentleri ve tapınakları yer almakta, hizmetlerinde çok sayıda rahip bulunmaktadır. Kehanet geleneğinin de bu bağlamda kurumsallaştığı ve geliştiği öne sürülebilir. Ancak İbraniler incelendiği zaman dinin temelinde Eski Ahit’in yattığı görülmektedir. Bu nedenle dini yaşam da bu çerçevede düzenlenmiştir. Bu bakımdan ibadet ve dua edilecek, tapınılacak birden fazla tanrı yer almamaktadır. Dolayısıyla İbranilerde kehanet tek bir tanrıdan gelirken, çok tanrılı inançlarda kehanet temel olarak rahiplerin yönlendirmesiyle gelişmiştir. Kehanet doğrudan tanrıya sorulmamış, aksine fetüs ya da yıldız yorumlamak şeklinde yapılmıştır. Bu nedenle başarılı kâhinler olduğu gibi, başarısız kâhinler de vardır. Zira kehanet tanrıya değil, yoruma dayalıdır. Ancak tek tanrıya inancına dayanan İbrani kehanetinde de tanrı; kendisine yapılan bir kehanette cevap vermekte ya da vermemekte, insanlar da buna uygun bir şekilde davranmaktadır.

Karşılaştırmalı olarak değerlendirildiğinde, Ugarit ve Mezopotamya toplumlarında kehanet geleneklerinin yapısal benzerlikler taşıdığı, ancak coğrafi faktörlere ve kültürel etkileşimlere göre yorumlarda farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan Sami toplumu olmasına karşılık, İbranilerde kehanet daha farklı bir yapı izlemektedir. Mezopotamya metinlerinde “ilahi elçiler” kavramına rastlansa da⁶⁹ bölgedeki dini dokunun çok tanrılı karakteri kehaneti teknik bir uzmanlık alanına indirgemıştır. Buna karşın tek tanrılı inanç sistemini benimseyen İbranilerde, peygamberlik kâhinliğin önüne geçmiş ve kehanet doğrudan bir “ilahi hitap” niteliği kazanmıştır. İbrani kehanetleri de bu nedenle farklılık oluşturmaktadır. Bu nedenle İbraniler ile diğer Sami toplumları arasındaki ayrılış dini tasavvur farklılıklarıyla açıklanmalıdır.

69 Şeyma Ay, “Eski Yakınoğdu’da İlahi Elçiler ve Onların Kraliyet İdeolojisindeki Önemi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 34/57, (2015): 1-22.

Kısaltmalar

- ARM II** : Archives Royales de Mari II Lettres Diverses Transcrites et Traduites.
- KTU** : M. Dietrich, O. Loretz ve J. Sanmartín. *Die keilalphabetischen Texte aus Ugarit: Einschliesslich der keilalphabetischen Texte ausserhalb Ugarits. Teil 1. Transkription*. AOAT 24/1. Kevelaer: Verlag Butzon & Bercker; Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1976.
- RIH** : Excavation Number, Ras Ibn Hani
- RS** : Excavation Siglum, Ras Shamra-Ugarit
- RSO IV** : Dennis Pardee, “Les Textes Para-Mythologiques de la 24e Campagne (1961)”, *Ras Shamra-Ougarit IV* (Paris: Editions Recherche sur les Civilisations)
- RSO XIV** : Yon, Marguerite and Daniel Arnaud (Ed.). 2001. *Études ougaritiques I. Travaux 1985-1995*. Paris: ERC.
- Ugaritica VI**: Courtois, Jacques-Claude (ed.). 1969. *Ugaritica VI: XXXe campagne de fouilles à Ras Shamra (1968) sous la direction de Claude F. A. Schaeffer*. Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner.

Kaynakça

1. Allen, Spencer L. *The Splintered Divine: A Study of Istar, Baal, and Yahweh Divine Names and Divine Multiplicity in the Ancient Near East*. Berlin: De Gruyter, 2015.
2. Ay, Şeyma, “Eski Yakındoğu’da İlahi Elçiler ve Onların Kraliyet İdeolojisindeki Önemi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 34/57, (2015): 1-22.
3. Bright, John. *A History of Israel*. Philadelphia: The Westminster Press, 1952.
4. British Museum. *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets & C., in the British Museum Part XXVII*. London: Oxford University Press, 1910.
5. Bordreuil, Pierre ve Pardee, Dennis. *A Manual of Ugaritic*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2009.
6. Charpin, Dominique. “Patron and Client: Zimri-Lim and Asqudum the Diviner”. Ed. K. Radner ve E. Robson, *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford University Press, 2011.
7. Cicero. *Cicero on Divination. De Divinatione Book I. Translated with Introduction and Historical Commentary by David Wardle*. Oxford: Clarendon Press, 2006.
8. Cooley, Jeffrey L. “Celestial Divination in Ugarit and Ancient Israel: A Reassessment”, *Journal of Near Eastern Studies* 71/1, (2012): 21-30.
9. Courtois, J. C. *Ugaritica VI: XXXe campagne de fouilles à Ras Shamra (1968) sous la direction de Claude F. A. Schaeffer*. Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1969.
10. Erdem, Fatih, *Eski Mezopotamya’da Kehanet Geleneği*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
11. Faber, Alice, “Sami Dillerinin Genetik Alt Gruplandırması”, çev. Mehmet Sadık Gür. *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, 8, (2021): 113-128.
12. Fleming, D. E. “The Sim’alite Gayum and the Yaminite Li’mum in the Mari Archives”, *RAI*, 46, (2004): 199-21.
13. Gelb, I. J. “The Early History of the West Semitic Peoples”, *Journal of Cuneiform Studies*, 15/1, (1961): 27-47.
14. Gelb, Ignace J., Landsberger, Benno, Oppenheim, A. Leo ve Reiner, Erica. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, 1965.
15. Glassner, Jean J. *Mesopotamian Chronicles*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2004.
16. Greenstein, Edward I. (1998). “New Readings in the Kirta Epic”. *Israel Oriental Studies*, 18, 105-123.
17. Hallo, William W. *The Context of Scripture Volume I Canonical Compositions from the Biblical World*. Brill: Leiden, 2003.
18. Harman, Ömer Faruk, “10 Emir”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Erişim Tarihi: 09.04.2026, 2007.
19. Heimpel, Wolfgang. *Letters to the King of Mari. A New Translation, with Historical Introduction, Notes and Commentary*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2003.
20. Hetzron, Robert, Kaye, Alan S. and Zuckermann, Ghil’ad, “Semitic Languages”, ed. Bernard Comrie, *The World’s Major Languages*, 568-576, London: Routledge, 2018.
21. Hetzron, Robert, Kaye, Alan S. and Garr, W. Randall, “Hebrew”, ed. Bernard Comrie, *The World’s Major Languages*, 595-610, London: Routledge, 2018.
22. Huffmon, Herbert B. “Priestly Divination in Israel”, ed. C. L. Meyers ve M. O’Conner, *The Word of the Lord Shall Go Forth*. 355. Philadelphia: American Schools of Oriental Research, 1983.
23. Ivantchik, I. Askold. *Les Cimmeriens au Proche-Orient*. Editions Universitaires Fribourg Suisse, 1993.
24. Jastrow, Morris jr. *Babylonian-Assyrian Birth-Omens and Their Cultural Significance*. Giessen: Verlag von Alfred Töpelmann, 1914.
25. Jean, C. “Divination and Oracles at the Neo-Assyrian Palace: The Importance of Signs in the Ancient World”, ed. A. Annus *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World*. 267-275. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2010.
26. Jean, Charles F., *ARM II*. Paris: Imprimerie Nationale, 1950.
27. Jeyes, Ulla, *Old Babylonian Extispicy: Omen Texts in the British Museum* (Leiden, 1989).

28. Luukko, Mikko and Buylaere, Greta van, "Languages and Writing Systems in Assyria", ed. E. Frahm, *A Companion to Assyria*. 313-335. Wiley: Blackwell, 2017.
29. Meyer, Jan W. *Untersuchungen zu den Tonlebermodellen aus dem Alten Orient AOAT 39*. Kevelaer: Butzon & Bercker, 1987.
30. Mieroop, Marc van de, *Philosophy before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia* (Princeton: Princeton University Press, 2016),
31. Muthengi, Julius K. "The Art of Divination", *Africa Journal of Evangelical Theology* 12/2 (1993): 90-104.
32. Pardee, Dennis ve Swerdlow, Noel (1993). "Not the Earliest Solar Eclipse". *Nature*, 363/6428: 406.
33. Pardee, Dennis. "Les Textes Para-Mythologiques de la 24^e Campagne (1961)", *Ras Shamra-Ougarit IV*. Paris: Editions Recherche sur les Civilisations, 1988.
34. Pardee, Dennis. *Ritual and Cult at Ugarit*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2002.
35. Seth F. C. Richardson, "The Collapse of a Complex State: A Reappraisal of the end of the First Dynasty of Babylon, 1683-1597 BC", Ph.D Thesis, Columbia University, 2002.
36. Richardson, Seth F. C. "On Seeing and Believing: Liver Divination and the Era of Warring States (II)". ed. A. Annus, *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World*. 225-266. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2010.
37. Rochberg, Francesca. *The Heavenly Writing. Divination, Horoscopy, and Astronomy in Mesopotamian Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
38. Rutten, Maggie "Trente-Deux Modeles de Foies en Argile Inscrits Provenant de Tell-Hariri (MARI)", *Revue d'Assyriologie et d'archeologie Orientale* 35/1 (1938): 36-70.
39. Schniedewind, William M. ve Hunt, Joel H. *A Primer on Ugaritic Language, Culture and Literature*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
40. Simpson, D. P. *Cassell's Compact Latin-English English-Latin Dictionary*. New York: Macmillan Publishing Co, 1963.
41. Smith, Mark S. *The Ugaritic Baal Cycle Volume I Introduction with Text, Translation and Commentary of KTU 1.1-1.2*. Leiden: Brill, 1994.
42. Tedlock, Barbara. "Divination as a Way of Knowing: Embodiment, Visualisation, Narrative, and Interpretation", *Folklore* 112/2 (2001): 189-197.
43. The Holy Bible. Holman Bible Publishers, 2003.
44. Torah. The Torah The Five Books of Moses. The New JPS Translation of The Holy Scriptures According to the Traditional Hebrew Text. Varda Books, 2001.
45. Trustees of the British Museum, *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets, & c. in the British Museum, Part XXVIII*, London: Harrison and Sons, 1910.
46. Ulanowski, Krzysztof. *Neo-Assyrian and Greek Divination in War*. Leiden: Brill, 2021.
47. Yon, Marguerite ve Arnaud Daniel. *Études ougaritiques I. Travaux 1985-1995*. Paris: ERC, 2001.
48. Winnick, Charles. *Dictionary of Anthropology*. New Jersey: Littlefield Adams & Co, 1972.

Hitit Saray ve Tapınaklarında Bir Görevli: Avlu Temizleyicisi (LÚKISAL.LUH)

An Official in the Hittite Palaces and Temples: Courtyard Sweeper (LÚKISAL.LUH)

Hasan TUNCER^{ID}

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Nevşehir, Türkiye

ÖZET

MÖ. II. binyıl Anadolu'sunda büyük bir imparatorluk kurmuş olan Hititler, bölgenin siyasi, sosyo-kültürel ve dini hayatında etkin bir rol oynamıştır. Hititler ile ilgili bilgilere, onların miras olarak bıraktıkları çivi yazılı metinler sayesinde ulaşılabilir. Hititçenin yanı sıra farklı dillerde birçok kelimenin geçtiği bu belgeler; Hititlerin siyasi, ekonomik, dini, hukuki vb. hayatı hakkında bilgiler vermektedir. Bu metinlerde yer alan kelimelerden birisi; “avlu temizleyicisi” olarak zikredilen Sumerce LÚKISAL.LUH sözcüğüdür. Avlu temizleyicisi, saray ve tapınak teşkilatı içerisinde yer alan bir görevli olarak kayıtlarda geçmektedir. İdari işleyişin ve dini hayatın belirli sınırlar içerisinde bir parçası olup; mekânsal düzenin sağlanması ve işleyişin sistemli bir şekilde devam etmesine de katkı sağlayarak çeşitli rol ve sorumluluklar üstlenmişlerdir. Ayrıca belgelerde, yaya ve arabalı savaşçıların avlu temizleyiciliği görevini üstleneceklerine dair bilgiler yer almaktadır. Hukuki bağlamda ise, mahkeme kayıtlarında avlu temizleyicisi kimi zaman olayın faili, kimi zaman ise olayla ilişkili bir kimse olarak kaydedilmiştir. Avlu temizleyicileri yalnızca fiziksel temizlikten sorumlu olmayıp, aynı zamanda ritüel saflığın korunmasıyla da ilişkilidir. Hitit dini ve idari yapılanmasında, işleyiş ve sürekliliği sağlayan görevliler arasında yer almaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Hitit, LÚKISAL.LUH, Saray, Tapınak, Avlu Temizleyicisi.

ABSTRACT

The Hittites, who established a great empire in Anatolia during the second millennium BCE, played an influential role in the political, socio-cultural, and religious life of the region. Information about the Hittites is primarily obtained through the cuneiform texts they left behind as a legacy. These documents, which contain numerous words in various languages in addition to Hittite, provide insights into the political, economic, religious, and legal aspects of Hittite society. One of the terms attested in these texts is the Sumerian word LÚKISAL.LUH, referring to the “courtyard sweeper.” The courtyard sweeper is recorded in the sources as an official within the palace and temple organization. These officials constituted a component of the administrative functioning and religious life within certain institutional boundaries; by ensuring the maintenance of spatial order and contributing to the systematic continuation of institutional operations, they assumed various roles and responsibilities. Furthermore, the documents indicate that both infantrymen and chariot warriors could be assigned the duty of courtyard sweeping. In a legal context, court records occasionally identify the courtyard sweeper either as the perpetrator of an incident or as a person associated with it. Courtyard sweepers were not only responsible for physical cleanliness but were also associated with the maintenance of ritual purity. They were among the officials in the Hittite religious and administrative organization who ensured the proper functioning and continuity of its operations.

Keywords: Hittite, LÚKISAL.LUH, Palace, Temple, Courtyard Sweeper.

Sorumlu yazar: Hasan TUNCER

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Nevşehir, Türkiye

E-mail: hasantuncer@nevsehir.edu.tr

ROR ID: ror.org/019jds967

Geliş Tarihi(Received): 05.02.2026 **Kabul Tarihi(Accepted):** 17.03.2026 **Yayın Tarihi(Published):** 25.06.2026

Atıf bilgisi:

Hasan Tuncer, “Hitit Saray Ve Tapınaklarında Bir Görevli: Avlu Temizleyicisi (LÚKISAL.LUH)” *Archivum Anatolicum* 20, no. 1 (Haziran 2026): DOI: 10.46931/aran.1882866

Dergimizde yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlara aittir. Yayımlanan çalışmalar CC-BY-NC lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır. The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors. Published articles are made available as open access under a CC-BY-NC licence.

Giriş

Hitit kültürünü ve tarihini ortaya koyabilecek en önemli miras, şüphesiz çivi yazılı kil tabletlerin bulunduğu arşivlerdir. Bu kayıtlar, Hititlerin siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel, hukuki ve dini tarihleri hakkında bilgiler sunmaktadır. Arşiv belgeleri içerisinde Hititçe sözcüklerin dışında, başta Sumerce ve Akadca olmak üzere farklı dillerden kelimeler kaydedilmiştir. ^{LÚ}KISAL.LUH, Sumerce bir sözcük olup, LÚ “erkek, adam”, KISAL “ön avlu, hol, giriş” ve LUH ise “yıkamak” anlamlarını ifade etmektedir.¹ CAD’de ^{LÚ}KISAL.LUH, “(tapınak görevlisi olarak) avlu temizleyicisi” şeklinde ifade edilmektedir.² Friedrich, bu kimseyi “avlu yıkayıcısı, düşük rütbeli bir tapınak görevlisi” olarak ifade etmiştir.³ Ünal, “dış avlu temizleyicisi” şeklinde belirtmiştir.⁴ Daddi, “avlu temizlik görevlisi” olarak zikretmiştir.⁵ Hoffner, “ön avlu yıkayıcısı” şeklinde ifade ederken,⁶ Goetze, ^{LÚ}KISAL.LUH sözcüğünün Akadlar tarafından *kisalluhhum* olarak ödünç alındığını, dini törenlerden sonra tapınak avlusunu (nominal olarak) süpüren ve temizleyen görevlileri işaret ettiğini belirtmiştir.⁷ Bu sözcüğün, belgelerde yer alan kayıtlar göz önüne alındığında “avlu temizleyicisi” karşılığının kullanılması tarafımızca uygun görülmüştür.

Hitit Krallığı’nın idari ve dini yapısı, sadece kraliyet ailesi, rahipler ve siyasi yetkililer üzerinden değil; aynı zamanda alt düzeydeki hizmet personelinin işlevleri ve görevleri vasıtasıyla da tespit edilebilmektedir. Devletin herhangi bir mekanizmasında yer alan ^{LÚ}KISAL.LUH ve bunun gibi meslek isimleri; Hitit toplumu içerisinde din ve özellikle de ritüel, toplumsal hiyerarşi, dinsel mekan, ekonomik ve kültürel bağlam gibi kavramlar arasındaki ilişkilerin belirlenmesi açısından önemli bir yere sahiptir.

Tapınak ve saraylarda görev yapan bir kimse olarak zikredilen ^{LÚ}KISAL.LUH, özellikle ritüel metinlerinde geçmekte olup, önemli bir temizlik görevlisi olarak kaydedilmiştir. Belgelerde belirli oranda yer alan bu görevliler, Hititlerdeki kutsal mekân anlayışının sınırlarının belirlenmesine ve temizlik kavramının bir yeri temizlemenin yanında “dinsel temizlik” anlamında da kullanıldığının gösterilmesine katkıda bulunmuşlardır. ^{LÚ}KISAL.LUH, avluda görev yapan ve orayı temizleyen bir görevli olmasının yanında; aynı zamanda Hititler için vazgeçilmez bir dinsel uygulama olan ritüellerde düzenin işleyebilmesi için mekânsal ve fiziksel koşulları sağlayan bir kimse olarak göze çarpmaktadır. Avlu temizleyicisi, temizlediği mekanın hijyenik olmasını sağlaması yanında, kutsal olarak saf (temiz) olmasına katkıda bulunan bir altyapı görevlisidir.

Siyasi ve Hukuki Metinlerde Avlu Temizleyicisi

Avlu temizleyicisi, siyasi ve hukuki belgelerde yer almaktadır. Bir antlaşma metninde Tarhuntaşşa ülkesinin askeri yükümlülüklerden kısmen muaf tutulmasına karşılık, bazı askerlerin avlu temizleyicisi olarak tahsis edildiği görülmektedir. Bu durum, Hititlerin merkezi idare hususunda yerel ya da vasal krallıklar üzerindeki denetim ve etkisini sadece askeri bir güç aracılığıyla değil, hizmet kolu bağlamında da sürdürdüğünü göstermektedir. Ayrıca avlu temizleyicilerinin resmi bir antlaşma metninde söz konusu olması; bu görevin Hitit idari sistemi içerisinde ve tanrılara karşı yapılması gereken hizmetlerde işleyişin bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Her şartta kutsal düzenin devamını önemseyen Hititler, bu düzeni sağlamadaki görevlileri arasında olan avlu temizleyicilerinin mevcut durumlarını da gözler önüne sermiştir. Bahsi geçen belge, KBo 4.10 numaralı, Tarhuntaşşa kralı ile yapılan antlaşma metnidir. Belgenin ilgili kısmının (öy.) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:⁸

40 GIM-an ^DUTU^{ŠI} I-NA ^{URU}D U-ta-aš-ša ú-wa-nu-un nu ŠA DINGIR^{LIM} ša-ah-ha-an iš-hi-ú-ul u-uh-hu-un na-at da-aš-še-eš-ta UL-ši-ia-at tar-ah-hu-u-aš ša-aš-ta-an-za ku-wa-pí ^{URU}D U-ta-aš-ša-a[n]

1 Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2016), 323, 283, 325.

2 CAD, M. Civil, I. J. Gelb, A. L. Oppenheim, E. Reiner (ed.), Vol.8/K, 1971, 419.

3 Johannes Friedrich, *Kurzgefaßtes Hethitisches Wörterbuch*, (Heidelberg: Universitätsverlag, 1991), 281.

4 Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 283.

5 Franca Pecchioli Daddi, *Mestieri Professioni e Dignità nell'Anatolia Ittita*, (Roma: Edizioni Dell'Ateneo, 1982): 169.

6 Harry A. Hoffner, “An English-Hittite Glossary”, *Revue Hittite et Asiatique* 25, (1967): 68.

7 Albrecht Goetze, “The Archive of Attā from Nippur”, *Journal of Cuneiform Studies* 18/4, (1964): 108.

8 Kenneth A. Kitchen ve Paul J. N. Lawrence, *Treaty, Law and Covenant in the Ancient Near East*, Part 1, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012): 636-637; Garry Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, (Atlanta: Scholars Press 1999): 111; Elena Devecchi, *Trattati Internazionali Ittiti*, (Brescia: Paideia Editrice, 2015): 165; Theo van den Hout, *Der Ulmitešup-Vertrag Eine prosopographische Untersuchung*, StBoT 38, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1995):36-37; Güngör Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2002): 88-89.

41 DINGIR^{MEŠ URU D}U-ta-aš-ša-ia^mNIR.GAL i-ia-at na-aš-kán^{URU}Ha-ad-du-ša-aš hu-u-ma-an-za ha-an-ti-ia-it ki-nun-ma LUGAL MUNUS.LUGAL-ia^{m D}LAMMA-an I-NA^{URU D}U-ta-[aš-ša]

42 LUGAL-un i-e-er nu-za ŠA DINGIR^{LIM}ša-ah-ha-na IŠ-TU KUR^{7I}-ŠU U-UL tar-ah-ta nu-ut-ta LUGAL MUNUS.LUGAL-ia ki-i iš-hi-ú-ul i-e-er ANŠE.KUR.RA KARAŠ-wa-aš-ši

43 ku-it I-NA^{URU}Hat-ti ŠA KUR^{ID}Hu-la-ia É du-up-pa-aš har-zi na-at-ši-ia-at^DUTU^{ŠI}ar-ha pé-eš-ši-ia-at nu-uš-ši zi-la-du-wa ŠA^{URU}Hat-ti

44 la-ah-hi-ia-an-ni 2 ME i-ia-at-ta-ru ŠA É du-up-pa-aš-ma-aš-ši KARAŠ^{HIA}le-e nam-ma ša-an-ha-an-zi a-pa-a-at-ma-aš-ši KARAŠ ŠA DINGIR^{LIM}ša-a[h-h]a-ni

45 lu-uz-zi EGIR-an SUM-ir ku-in-ši AŠ-ŠUM^{LÚ.MEŠ}KISAL.LUH^{UT-7I}EGIR-an SUM-ir ku-in-ma-aš-ši AŠ-ŠUM^{LÚ.MEŠ}APIN.LA^{UT-7I}EGIR-an SUM-ir ku-in-ma-aš-ši AŠ-ŠUM la-pa-[n]a-al-la-hi-ti

46 EGIR-an SUM-ir nu zi-la-du-wa ku-u-un me-mi-an le-e ku-iš-ki hu-ul-li-ia-az-zi ma-a-an-ma A-NA^DUTU^{ŠI}LUGAL ku-iš-ki ME-HI-IR-ŠU a-ra-a-i

47 nu LUGAL KUR^{URU D}U-ta-aš-ša a-pa-ši-la wa-re-eš-ši-iš-du KARAŠ-ma-aš-ši ANŠE.KUR.RA^{MEŠ}le ku-it-ki ša-ah-ha-an-zi

40 Ben Majeste Tarhuntašša'ya geldiğimde, tanrının vergileri (hizmetleri) konusunda ne kadar ağır bir antlaşma olduğunu gördüm. O çok ağır olduğu için yerine getirilemedi. O, Tarhuntašša'da bulunduğunda,

41 Muwatalli, Tarhuntašša tanrıları için şenlikler yaptı ve bunun için, Hatti'nin tümü onlara özen gösterdi. Fakat şimdi kral ve kraliçe, Tarhuntašša ülkesinde Kurunta'yı kral olarak atadılar.

42 O, tanrının şahhan yükümlülüğünü tek başına (kendi topraklarından) yerine getiremedi. Şimdi, kral ve kraliçe, bu direktifleri senin için hazırladı: yaya ve arabalı savaşçılar (ki onlar),

43 Hatti için olan tablet evindeki Hulaya Nehri Ülkesi'nden (gelen), ben, Majeste, onları sorumluluktan kurtardım (muaf tuttum). Gelecekte

44 bir Hitit seferi için asker sayısı iki yüz kişi olacak. Onlar tablet evinden tekrar asker istemeyecek. Bu birlikler orduya verildi, tanrının şahhan ve

45 luzzi yükümlülükleri olarak. Bazıları avlu temizleyicileri olarak verildi. Diğerleri çiftçiler olarak verildi. Bazıları yazlık otlatma görevleri için verildi.

46 Gelecekte hiç kimse bu sözü engellemeye çalışmasın. Bana, yani majesteye karşı aynı rütbede herhangi bir kral isyan ederse,

47 o zaman Tarhuntašša ülkesi kralı bizzat yardıma gelsin. Fakat ondan yaya ve arabalı savaşçılar talep etmesinler.

Van den Hout, yukarıdaki belgeden hareketle, avlu temizleyicisi çevirisinin^{LÚ.MEŠ}KISAL.LUH'un görevini sadece kısmen ifade ettiğine ve onun tapınak ekonomisi ile olan bağlantısına dikkat çekmektedir.⁹ Singer, van den Hout'a atfı yaptığı makalesinde, 45. satırın tematik anlamda önemli olduğunu,^{LÚ.MEŠ}KISAL.LUH,^{LÚ.MEŠ}APIN.LA ve *lapanallahi(t)*-adamları için angarya yükümlülüklerinin kaldırılmasının, Hitit ekonomisinde sırasıyla "tapınak idaresi", "çiftçilik" ve "hayvancılık" olmak üzere üçlü bir bölünmeyi yansıttığını ifade etmektedir.¹⁰ Gerçekten de Hititlerde tapınaklar, sadece dinin değil, idari ve ekonomik sistemin de bir parçasıydı. Tarım ve hayvancılık ise, Hititlerin başlıca gelir kaynaklarını oluşturmaktaydı.

Hukuki belgelerde de avlu temizleyicilerinin varlığı bilinmektedir. Çeşitli sorgulamaların yapıldığı ve problemin kaynağına ulaşılmaya çalışılan belgelerde kimi zaman avlu temizleyicileri de önemli bir fonksiyona sahip olmuştur. Örneğin KUB 40.88 numaralı belge, Kunijapija'nın mahkeme kayıtları ile ilgili metindir. Belgenin ilgili kısmının (ay.IV) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹¹

9 van den Hout, *Der Ulmitešup-Vertrag*, 66.

10 Itamar Singer, "Hout, Th. van den- *Der Ulmitešup-Vertrag*. Eine prosopographische Untersuchung", *Bibliotheca Orientalis* LIV, (1997): 418,

11 Rudolf Werner, *Hethitische Gerichtsprotokolle*, StBoT 4, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1967): 24-25.

15 *ki-nu-un-ma-wa-za* ^Ú-UL ku-it-ki ME-un

16 ^{GIŠ}BANŠUR ZABAR ^{mD}[LI]Š-A.A

17 ^{LÚ}KISAL.LUH *har-zi*

18 GAM *ti-i-ia-u-wa-zi-ši-ia-at* SU-un

15 Şimdi ise ben bizzat hiçbir şey almadım.

16-17 Tunçtan masaya avlu temizleyicisi ^{mD}LIŠ-A.A sahiptir.

18 Ona hizmet etmesi için verdim.

Bir başka belge, KUB 13.33 numaralı mahkeme kayıtları ile ilgili bir metindir. Bu pasajda, Hitit hukukunda alt statüdeki görevlilerin de hukuki sorumluluklar taşıdığı, mahkeme tarafından sorguya çekildiği görülmektedir. İlgili kayıt bir itiraf niteliğinde olup, Paliya şehrinden Gaşgaili isimli bir avlu temizleyicisinin hırsızlık suçlamasıyla karşılaştığı sorguyu içermektedir. Pasajda, Gaşgaili'ye Şulupaşši şehrinin saray meselesi sorulmakta ve Gaşgaili de çaldığı nesneleri ayrıntıları ile belirterek suçunu itiraf etmektedir. Söz konusu olayın faili avlu temizleyicisi Gaşgaili, hukuki ve idari sistemin bireyi olarak denetlenebilen bir kimsedir. Belgenin ilgili kısmının (öy.II) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹²

16 ^mGa-aš-ga-DINGIR^{LIM}-in ^{LÚ}KISAL.LUH ^{LÚ}^{URU}Pa-li-ia

17 ŠA É.GAL ^{URU}Šu-lu-pa-aš-ši pu-nu-uš-šu-u-en

18 *nu me-mi-eš-ta* V ^{URUDU}ku-gul-la-aš ŠÀ-BA I-EN [KÙ.BAB]BAR

19 I GÍR ^{LÚ}MU I *kul-lu-pí* II ^{URUDU}KIN.GAL

20 II ^{URUDU}GÍR *ta-i-ia-nu-un*

16 Paliya şehrinden bir adam olan avlu temizleyicisi Gaşgaili'yi

17 Şulupaşši şehrinin saray meselesi hakkında sorguladık

18-20 ve o (şöyle) söyledi: Biri gümüşlü olmak üzere beş bronz ölçü kabı, bir mutfak bıçağı, bir küçük orak, iki büyük orak ve iki bronz hançer çaldım.

VAT 13045 numaralı yine bir mahkeme kaydında da avlu temizleyicisi zikredilmektedir. Burada majeste evinde görevli olduğu ortaya çıkmaktadır. Belgenin ilgili kısmının (ay.) transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹³

8 UM-MA ^fPa-ap-pí DAM ^mA-la-ŠEŠ?

9 ^{LÚ}KISAL.LUH É ^DUTUŠi

10 I ^rGUN ^{URUDU}-wa A-NA ^mPí-ha-ŠEŠ

11 ^{LÚ}SIMUG.A É ^hé-kur Pí-ir-ea pí-ih-hu-un

8 A-la-ŠEŠ'in karısı Pappi şöyle (der):

9 "Majeste evi(nin) avlu temizleyicisi (olarak)

10 1 talent bakırı Píha-ŠEŠ'e

11 *hékur* Pirwa evi(nin) demircisine verdim.

Kült, Envanter ve Talimat Metinlerinde Avlu Temizleyicisi

Hitit ülkesinde tapınaklar, birer kurum niteliğinde olup, belirli bir amaç için, kurallar dâhilinde yönetilen bir işleyişi ifade etmektedir. Tapınak görevlileri ise, Hititlerin hem sosyal hem de dini hayatında önemli bir yere sahiptir. Tapınakta görev yapan kimseler, kült pratiklerini yürüten, ritüelleri gerçekleştiren, tapınağın işleyişini

12 Werner, *Hethitische Gerichtsprotokolle*, 34-35; Nicoletta Tani, "Osservazioni Sui Processi Ittiti Per Malversazione", *Studie e Testi II*, (1999): 178.

13 Detlev Groddek, Albertine Hagenbuchner ve Inge Hoffmann, *Hethitische Texte in Transkription*, VS NF 12, DBH 6, (Dresden: Verlag der TU Dresden, 2002): 182; Z. Nihan Kırıl, "Çiviyazılı Belgelerde Geçen (^{NA4})hekur Pirwa Üzerine Bir İnceleme", *Colloquium Anatolicum* 20, (2021): 89.

sağlayan kişilerdir. Ek olarak, zanaatkârlık, tarım ve hayvancılık gibi faaliyetleri de yürütebilmekte ve tapınakların ekonomik işleyişine fayda sağlamaktadırlar. Hititlerde tapınaklar, yalnızca dinsel faaliyetlerin yürütüldüğü bir yer değil, aynı zamanda ekonomik yaşamın da olduğu ve toplumsal kutlamaların yapıldığı bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴ Çivi yazılı metinlerde avlu temizleyicilerinin, sarayın yanında, tapınaklardaki görev ve işlevlerinden de söz edilmiştir. Örneğin 38.12 numaralı bir kült envanter metninde, görevliler arasında avlu temizleyicileri de yer almaktadır. Belgenin ilgili kısmının (öy. II) transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹⁵

15 1 LÚ KÚRUN.NA 2 LÚ NINDA.DÙ.DÙ 1 LÚ A ŠA KUŠ.LÁ 2 LÚ KISAL.LUH

15 1 bira imalatçısı, 2 fırıncı, 1 su taşıyıcısı, 2 avlu temizleyicisi.

KBo 26.181 numaralı kült envanter metinlerini içeren bir belgede de, avlu temizleyicisi tapınak personeli arasında sayılmaktadır. Metnin ilgili kısmının (ay. III) transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹⁶

11 LÚ KISAL.LUH 1 <LÚ> GIŠ TUKUL LÚ NAR-ia-aš-ši [...]

11 avlu temizleyicisi, 1 GIŠ TUKUL hizmeti yapan kimse/zanaatkar, şarkıcı ...

KUB 58.58 numaralı belge, kült envanter metinleri ile ilgilidir. Bu metinde Nerik'in Fırtına Tanrısı için yapılan kutlamalardan söz edilmektedir. İlgili kutlamalarda, avlu temizleyicisi de aktif bir şekilde rol almaktadır. Belgenin ilgili kısmının (öy. I) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹⁷

1 [PU U]RU Ha-ak-miš PU URU Ne-r[i-ik

2 I-NA É ha-li-in-tu-wa-aš [i-ia-an-zi?]

3 DINGIRMEŠ ar-ha pa-a-an-zi I UDU [

4 I BÁN ZÍD.DA IV NINDA ta-ú-wa-ra-al DÙ[-an-zi

5 50 NAM.RAMEŠ pí-ia-an-zi LÚ.MEŠ KISAL.LUH DÙ-an-zi

6 A.ŠA A.QAR-ma-aš pí-ia-an-zi DINGIRLUM-ma-kán IŠ-TU

7 LÚMEŠ É.GAL A-BU-BI-TI ha-an-ti-ia-an-zi

1 Hakmiš'in Hava Tanrısı ve Nerik'in Fırtına Tanrısını

2 halentuwada kutlarlar.

3 Tanrılar uzaklaşır. Bir koyun ...

4 bir ölçek un, 4 tawaral ekmek yaparlar.

5 50 NAM.RA verirler. Avlu temizleyicileri kutlarlar.

6 Onlara tarla (ve) arazi verirler. Tanrıyı

7 abubitu sarayının halkının kaynaklarıyla gözetirler.

KBo 54.134 numaralı belge, Hanhana kültü üzerine metinlerle ilgilidir. Metinde *zikmuḥ* binası ve tahıl ambarında görev yapan avlu temizleyicisinden söz edilmektedir. Bu bilgiler ışığında, avlu temizleyicisinin yalnızca saray ve tapınakta değil farklı yerlerde de görev yaptığı görülmektedir. Ayrıca avlu temizleyicisinin Hitit ekonomik yaşamında da yer aldığı ortaya çıkmaktadır. Belgenin ilgili kısmının (öy.II) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹⁸

9 II UDU É Zi-ik⁷-mu-uh LÚ KISAL.LUH

10 I UDU É Hal-ki-ia-aš LÚ KISAL.LUH

9 *zikmuḥ* binası avlu temizleyicisi için 2 koyun

14 Serkan Demirel, "Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Geçen Tapınak Görevlileri", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 4/1, (2024): 1.
 15 Mark Weeden, "Hittite Scribal Schools Outside of Hattusa?", *Altorientalische Forschungen* 38, (2011): 129.
 16 Michele Cammarosano, *Hittite Local Cults*, (Atlanta: SBL Press, 2018): 346-347.
 17 Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983): 290-291;
 18 Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KBo 54*, (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2010): 96; Michaela Witt, "KBo 54.134", R. Fischer, D. Groddek ve H. Marquardt (ed.), *Hethitologie in Dresden Textbearbeitungen Arbeiten zur Forschungs- und Schriftgeschichte*, DBH 35, (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2011): 179-183.

10 (tahıl tanrısının) tahıl ambarının avlu temizleyicisi için 1 koyun,

KBo 2.31 numaralı belge, kadın listelerinin bulunduğu metindir. Belgenin ilgili kısmının (ay.IV) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹⁹

1 1 ^{MUNUS}SÌR ŠA É.GAL ^{LÚ.GİŠ}*qa-na-na-ta*

2 1 ^{MUNUS}SÌR ŠA ^{LÚ}KUŠ₇.GUŠKIN ^m*Ta-up-[]*

3 1 ^{MUNUS}SÌR ŠA ^{LÚ}KUŠ₇.GUŠKIN

4 ^m*Ha-ša-mi-li*

5 1 ^{MUNUS}SÌR ^m*Pu-a-na-A-A*

6 ^{LÚ}SA.GAZ

7 1 ^{MUNUS}SÌR ^m*Ha-at²-mu-na-aš*

8 ^{LÚ}TÚG.GAZ (?)

9 1 ^{MUNUS}SÌR ^m*Wa-ar-wa-ia*

10 ^{LÚ}KISAL.LUH

11 1 ^{MUNUS}SÌR ^m*Ha-du-pí-ra-ma*

12 ^{LÚ}KISAL.LUH

13 1 ^{MUNUS}SÌR ^f*Am-ma-ma*

14 ŠU.NIGIN 15 ^{MUNUS}^{MEŠ} URU²*Ta-hur-pa*

1 Bir kadın şarkıcı *qanana* adamının sarayının

2 Bir kadın şarkıcı altın saray adamı *Ta...*'nin

3 Bir kadın şarkıcı altın saray adamı

4 *Hašamili*'nin

5 Bir şarkıcı *Puna-A-A*'nin

6 *habiru*

7 Bir şarkıcı *Hatmunaš*

8 TÚG.GAZ adamının

9 Bir kadın şarkıcı *Warwaia*

10 avlu temizleyicisinin

11 Bir kadın şarkıcı *Hadupirama*

12 avlu temizleyicisinin

13 Bir kadın şarkıcısı *Ammama*'nın

14 Toplam on beş kadın *Tahurpa*'dan.

Yukarıda çeşitli kişilere ait şarkıcıların yer aldığı bir liste sunulmaktadır. Bu envanter listesinde, avlu temizleyicisinin de himayesinde şarkıcıların bulunduğu anlaşılmaktadır.

Hititlerde devlet idaresi ve işleyişinin sistemli bir şekilde yürütülmesi, ülkenin refahı ve devamlılığı açısından vazgeçilmez bir öge idi. Ülkedeki idari sistem bağlamında belirli kurallar vardı. Bu kurallar kimi zaman talimat metinleri aracılığıyla ilgili görevlilere iletilmekte ve işleyişte bir problem çıkmasının önüne geçilmeye çalışılmaktaydı. Çeşitli görev dağılımları, dinsel uygulamalardaki düzeni sağlamak, kaynakların yönetimi, hiyerarşi ve disiplinin

19 Gülgüney Masalçı Şahin, *Hititlerde Müzik, Müzik Aletleri ve Müzisyenler*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020): 171.

korunması gibi daha birçok uyarı ve emir anlamındaki istekler talimat metinleri aracılığıyla duyurulurdu. Örneğin IBoT 1.36 numaralı ve çeşitli talimatları içeren bir belgede, muhafızların, avlu temizleyicilerinin ve kapı görevlilerinin sarayda yapmakla yükümlü olduğu işler zikredilmiştir. Herhangi bir görevlinin diğer görevlinin işine karışmadığı, herkesin kendi sorumluluğunda olan işlerle ilgilendiği belgede açıkça görülmektedir. Muhafızlar sarayı dikkatlice koruma görevi üstlenirken, avlu temizleyicileri ise, avluyu süpürmekle meşguldür. Bu belge, avlu temizleyicilerinin sarayda aktif şekilde rol oynayan bir görevli olduğunu açıkça göstermektedir. Ek olarak, Hititlerde sarayların temizliği, korunması, hiyerarşisi gibi hususlarda da belirli bir planlama ve sistemin olduğu ortaya konulmaktadır. Metnin ilgili kısmının (öy. I) transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:²⁰

2 [] x x [] LÚ.MEŠ¹ ME-ŠE-² DU¹-T[I]-[m]a [ša/pa-r]a-a

3 [... -an-z]i na-at LÚ.MEŠ¹ Í.DU⁸ -aš LÚ.MEŠ¹ KISAL.LUH -aš¹ pé-ra¹-a[n x x x-a]n-zi

4 [na-a]t-kán an-da pa-¹ a¹-an-zi na-at-ša-an. É¹ hi-i-la¹-aš¹ KÁ¹-[aš] ti-en.-zi

5 [I]GI^{HI.A} ŠU-ma-at-kán pa-ra-a ne-i[a-an-t]e-eš nu-za-kán É¹ ha-l[e-en-t]u-wa-aš

6 1 É¹ hi-i-la-an EGIR-pa ta-me-eš-¹ ša-an-zi¹ na-aš-ta ša-an-ha-an-z[i]

6b [t]a¹ lu-uk-kat¹-ta

7¹ a-ra-ah-za¹ aš-ka-aš za-ak-ki^{HI.A} kar-pa-an-zi x x x [...-]x-zi-ma x x x LÚ.MEŠ¹ ME-ŠE-DI pí-ra-an [hu-ia-an]-zi

8 na-at¹ ku-ra-an¹-ni-it kar-pa-an-zi É¹ ga-aš-ga-aš-te-pa-aš<-ma> [UR]UDU za-ak-ki-in¹ Ú-UL¹ kar-pa-an-zi-na-aš-t[a LÚ.MEŠ¹ ME-ŠE-DI] LÚ.MEŠ¹ Í.DU⁸

8b LÚ.MEŠ¹ KISAL.LUH pa-ra-a ú-wa-an-zi

2 Muhafızlar (saraya) çıktıklarında

3 kapı görevlileri (ve) avlu temizleyicilerinin önünden geçerler.

4-5 İçeri girerler ve gözleri dışarıya dönük olarak avlunun kapısında dururlar. Böylece onlar

6 sarayın bir avlusunu kaplarlar. Sonra onlar (avlu temizleyicileri) süpürürler.

6b ve sabahleyin

7 onlar kapının dışındaki sürgülerini kaldırır, ama muhafızlar önden yürürler

8 ve bir ... ile kaldırır; ama kapı yapısının sürgüsünü kaldırmazlar. Sonra muhafızlar, kapı görevlileri (ve)

8b avlu temizleyicileri çıkarlar.

Bayram ve Ritüel Metinlerinde Avlu Temizleyicisi

Hititlerin dinsel uygulamalarının temelinde bayramlar ve ritüeller yer almaktadır. Bu iki nokta, Hititlerin yaşamının bir parçası olup, çivi yazılı metinlerde de en çok zikredilen konuların başında gelmektedir. Bu dinsel uygulamalar, başta tanrıları memnun etmeyi amaçlamaktadır. Birçok görevli bayram ve ritüellerde çeşitli roller oynamaktadır. Avlu temizleyicileri de kendi görev sınırları içerisinde bu uygulamaların bir parçası olarak zikredilmektedir. Buradaki önemli husus, dinsel uygulamanın aksamamasıdır. Tam da bu noktada, avlu temizleyicileri de diğer görevliler gibi çeşitli roller üstlenmiştir. Kimi zaman sunak kaidesini yıkayan, kimi zaman evlere su serpen, kimi zaman evleri sıvayan avlu temizleyicisi; hem bayramlarda hem de ritüellerde aktif bir rolde yer almaktadır.

Temizlik kavramının bayram ve ritüellerde bir zorunluluk ve Hitit inanç sisteminin en önemli öğelerinden birisi olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda, avlu temizleyicileri dinsel uygulama öncesi ve sonrasında bu görevi üstlenmiştir. Örneğin, KBo 24.110 numaralı Fırtına Tanrısının adamından söz eden bayram fragmanlarında, avlu temizleyicilerinin sunak kaidesindeki kanı yıkadığı ve kaideyi temizlediği görülmektedir. Dinsel bir uygulamanın ardından yapılan bu temizlik ile, hem fiziksel kirliliğin giderilmesi hem de sunak kaidesinin yeniden sağlıklı bir

20 Hans G. Güterbock ve Theo P. J. van den Hout, *The Hittite Instruction for the Royal Bodyguard*, (Chicago: The Oriental Institute, 1991): 4-5; Jared L. Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013): 102-103.

şekilde kullanılmasının yanında; ritüel saflık ve temizliğin gerçekleştirilmesi açısından önemlidir. Metnin ilgili kısmının (ay. IV) transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:²¹

10 *ma-a-an l-NA* [₄ 9^{KAM} *lu-uk-kat*]-*ta na-a[š-ta]* ^r*iš-da*⁻-*na-az* ^{LÚ}*IM-aš* ^{GIŠ}*e-ia-an*
 11 *kat-ta da-a-i* [*na-at iš-da-na*]-*ni wa-a[r-nu-a]*ⁿ-*zi* ^{LÚ.MEŠ}KISAL.LUH *e-eš-har iš-da-na-na-az*
 12 *ar-ra-an[-zi ...*

10 9. gün aydınlandığında Fırtına Tanrısının adamı *eya*-ağacını sunak kaidesinden

11-12 indirir ve o sunak kaidesinde yakılır. Avlu temizleyicileri sunak kaidesindeki kanı yıkarlar.

KUB 17.24 numaralı belge, *witaššiyaš* bayramı ile ilgili metindir. Bu belgede de avlu temizleyicisi eve su serperек görevini yerine getirmektedir. Belgenin ilgili kısmının (öy.II) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:²²

4 ^{LÚ}KISAL.LUH-*ma-kán* ^É^{TIM} *har-nu-ú-i-iz-zi ma-ah-ha*[-*an-ma iš-na-an*]
 5 *pa-a-pu-u-wa-an-zi zi-in-na-an-zi nu-za ŠA* ^{DUG}*iš-nu-u*[-*ri iš-na-an*]
 6 GA.KIN.AG ^{LÚ}^{MEŠ} NAR ^{LÚ}^{MEŠ} ^É.DINGIR^{LIM}-*ia da-an-zi*
 7 ^{UZU}*šu-up-pa-az hu-u-i-šu ar-ha šar-ra-an-zi*

4 Ancak avlu temizleyicisi eve su serper. Bununla birlikte, hamuru

5 şekillendirmeyi bitirdiklerinde, kâsedeki hamuru ve

6 peyniri şarkıcılar ve tapınak adamları alırlar ve

7 pişmemiş eti bölerler/parçalarlar.

Bayram metinlerinin yanında ritüel uygulamalarını içeren belgelerde de avlu temizleyicileri ve onların görev ve sorumluluklarından söz edilmektedir. KUB 29.1 numaralı belge, saray inşası ritüeli ile ilgili bir metindir. Belgenin ilgili kısmının (ay.III) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:²³

29 *ma-an-za-^rkán* ²¹ ^{LÚ.MEŠ}KISAL.LUH ^É^{MEŠ} GIBIL *ha-ni-eš-šu-u-wa-an-zi ap-pa-an-zi*
 30 *nu ki-i ud-da-a-ar me-mi-ia-an-zi* ^{GIŠ}DAG-*iz-wa*
 31 [*t*]*ar-aš-ki-iz-zi ma-a-an-wa-za* ^É-*ir an-dur-za ha-ni-eš-te-ni*
 32 *nu-wa* MU.KAM^{HI.A} GÍD.DA *ha-ni-eš-te-ni a-aš-šu ha-ni-iš-te-ni*
 33 *ma-a-an-na-at a-^rra⁻-ah-za-ma ha-ni-eš-te-ni nu na-ah-ša-ra-ad-da-an*
 34 *ha-ni-<eš>-te-en nu iš-ha-aš-šar-wa-a-tar ha-ni-eš-te-en*
 35 *IŠ-TU* ^É.GAL-LIM-*ma* 3 UDU DUG GEŠTIN 3 DUG *mar-nu-wa-an*
 36 10 ^{NINDA}*wa-ge-eš-šar* 20 NINDA.ZU₉ 50 NINDA.ÉRIN^{MEŠ}-*ia da-an-zi*
 37 *ma-a-an* ^{LÚ.MEŠ}KISAL.LUH-*ma* ^É^{MEŠ} GIBIL-TIM-^r*kán* ¹GUNNI-*an* GIBIL-*an*
 38 *ti-an-zi nu ki-i ud-da-a-ar me-m[i]-ia-an-zi*
 39 DINGIR^{MEŠ}-*wa* GUNNI *da-a-ir nu-wa-ra-an* [^{NA4}*ku-u*]ⁿ-*na-ni-it*
 40 *hu-u-ra-i-ir na-an* AN.BAR-*it ša-an-[hi]-ir*
 41 *nu-uš-ša-an* DINGIR^{MEŠ} *e-ša-an-ta-ri nu-za-an* ^É-*aš* BE-LU^{MEŠ}-TIM
 42 LUGAL-*uš* MUNUS.LUGAL-*ša* DAM^{MEŠ} *pa-ah-hu-wa-ar-še-eš*

21 Daliah Bawanypeck ve Susanne Görke, “Das Festritual für den Wettergott der Wiese”, T. Richter, D. Prechel ve J. Klinger (ed.), *Kulturgeschichten Altorientalische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*, (Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag, 2001): 42-49.

22 Ada Taggar-Cohen, *Hittite Priesthood*, (Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2006): 302-303.

23 S. Görke, hethiter.net/: CTH 414.1, 2015, (Portal Mainz, Erişim Tarihi: 27.01.2026); Garry BECKMAN, “Temple Building among the Hittites”, *Alter Orient und Altes Testament* 366, (2010): 74-75; Paola Dardano, *Die Hethitischen Tontafelkataloge aus Hattuša (CTH 276-282)*, StBoT 47, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006): 259; Volkert Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, (Leiden: Brill, 1994): 727.

43 e-ša-an-ta-ri na-at-za-kán ša-a-ša-aš

44 ma-ah-ha-an ku-un-ki-iš-kán-ta-ri

29 Avlu temizleyicileri yeni evleri sıvamaya başladıklarında, şu sözleri söylerler.

30 Taht şöyle söyler:

31 Evin içini sıvadığında,

32 uzun yıllar sıva yaparsın ve iyiliği sıvarsın.

33 Fakat onu dıştan sıvarsan korkuyla

34 dostlukla/beyefendilikle sıva!

35 Onlar saraydan 3 koyun, 3 testi şarap, 3 testi *marnuwan* içkisi,

36 10 *wageššar* ekmeği, 20 diş ekmeği, 50 asker ekmeği alırlar.

37 Avlu temizleyicileri yeni evlere yeni ocaklar kurduğunda

38 şu sözleri söylerler:

39 Tanrılar ocağı kurdu ve bakır ile.

40 Onlar, onu demirle temizlediler.

41 Tanrılar oturur. Yapının sahipleri de

42 -kral, kraliçe, zevceler- yerlerini alır

43-44 šaša hayvanı gibi sallanırlar.

Yukarıdaki belgede, avlu temizleyicilerinin bir ritüelde nasıl yer aldığı, onlara ne tür görevler verildiği ve bu görevleri ne şekilde yerine getirdiği görülmektedir. Öncelikle, evlerin iç ve dışını sıvama görevini üstlenen avlu temizleyicileri; sıvayı yaparken, tahtın söylediklerini yerine getirmelidir. Ardından, bu evlere yeni ocaklar kuran avlu temizleyicileri, o esnada neler olduğunu anlatır. Sıva yapmak ve ocak kurmak gibi görevler temizlik ve düzeni sağlamanın yanında, ritüel bir anlamı da ifade etmektedir. Saraydan koyun, şarap, ekme gibi ürünleri almaları, ritüelin bir parçasıdır. Son olarak tüm işlemler yapıldıktan sonra, yani evler ve ocaklar kurulup sıvaları yapıp belirli bir düzene sahip olduktan sonra, öncelikle tanrıların ve ardından kraliyet ailesinin burada yerlerini aldıkları görülmektedir. Bu durum, hem hiyerarşiyi hem de kutsal olan tanrının her şeyden önce geldiğini ve en başta olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır.

Ritüel metinlerinde avlu temizleyicilerinden söz eden bir başka belge, KUB 10.93 numaralı koruyucu tanrılar için yapılan ritüelleri içeren fragmandır. Bu belgede, avlu temizleyicileri yemeğe davet edilenler arasında yer almaktadır. Kısacası ritüelin uygulanmasında aktif bir katılımcı rolü üstlenmektedir. Şarkı söyleyip oynayarak böylesi sahnelerde sembolik olarak yer almaktadırlar. Belgenin ilgili kısmının (öy.) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:²⁴

7 [nu^{LU.MEŠ} MUHALDIM[?] TU]₇^{HI.A} i-en-zi GIM-an-ma-aš-ša-an

8 [zé-ia-an-ta-r]i nu A-NA^{LÚ} SANGA^D LAMMA^{LÚ.MEŠ} ta-hi-ia[-li-ia-aš]

9 [A-NA[?] LÚ.MEŠ[?] ša]₇[?] -mi-ia-aš^{LÚ.MEŠ} KISAL.LUH-TIM EN.É.GAL

10 [Ú[?]] A-NA MUNUS^{URU} Ha-at-ti^{MUNUS} ENSI kal-li-iš-šu-u[-an-zí[?]]

11 [u-]i[?] -e-an-zi na-at-za ú-wa-an-zi a-da-an-na

12 ^re¹-ša-an-ta-ri GIM-an-ma a-da-an-na zi-in-na-a[n-zi]

13 nu^D U GUB-aš e-ku-zi GIŠ INANNA.GAL SİR-RU

14 1 NINDA.KUR₄.RA pá-r-ši-ia

24 Gregory McMahon, *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, (Chicago: The Oriental Institute 1991): 224-225.

7 Aşçılar çorbayı hazırlar, onlar

8 pişirildiğinde, koruyucu tanrının rahibini, berberleri,

9 şarmi adamlarını, avlu temizleyicilerini, sarayın beyini

10 Hatti kadını, büyücü kadını davet etmek için

11 gönderirler. Onlar gelir ve yemek için oturur.

12 Ancak yemeği bitirdiklerinde,

13 O, Fırtına Tanrısını ayakta içer. (Onlar) büyük Inanna çalgısı ile (oyunlar). Şarkı söylerler.

14 o, kalın bir ekmek böler.

KBo 21.48 numaralı belge, Niniveli İstar için yapılan ritüelleri içermektedir. Metinde Hatti ülkesinin zulüm gördüğü ve vebadan olumsuz etkilendiği ifade edilmiş ve ardından evde avlu temizleyicisi olmadığı ifade edilmiştir. Belgenin ilgili kısmının (öy.) transliterasyonu ve tercümesi şöyledir:²⁵

12 [......] É-*TIM-ma kat-ta-an* ^{LU}KISAL.LUH NU.G[AL ...]

12 Ancak evde (avluyu temizlemekle görevli) avlu temizleyicisi yok ...

Sonuç

Hitit metinlerinde saray ve tapınaklarda görev yapan birçok isim zikredilmiştir. Sumerce ^{LU}KISAL.LUH olarak adlandırılan “avlu temizleyicisi” de bu görevliler arasında yer almaktadır. İlk bakışta basit bir görevi icra ediyor gibi görünmekle birlikte, diğer görevliler gibi, çeşitli bayram, ritüel gibi dinsel uygulamalarda sürdürülebilirliği sağlayan bir altyapı görevlisi olarak görülmektedir. Hititlerin dinsel dinamiği ve temizlik kavramına yükledikleri anlam dikkate alındığında ise, avlu temizleyicilerinin üstlendikleri görevlerin pratik bir faaliyet olmasının yanında, inançsal anlamda da değerlendirilmesi ihtimali göz önüne alınmalıdır. Bu bağlamda, onların rutin işleri yapan alt düzey bir personel olmalarıyla birlikte, görünüşte ön plana çıkmasalar da arka planda manevi temizliğe katkıda bulunan görevleri yerine getiren kişiler olmaları ihtimali de söz konusudur.

^{LU}KISAL.LUH, Hititlerde alt düzeydeki hizmet görevlilerinin hem ritüel hem de hiyerarşideki rolünü ortaya koyan bir personel olarak kayıtlara geçmiştir. Temizliği hem pratik hem de sembolik olarak gerçekleştirme ihtimalleri göz önüne alındığında, ^{LU}KISAL.LUH, Hititlerin toplumsal ve dinsel yaşamında, her iki manada da katkı sağlayarak görev yapan bir kimse şeklinde anılabilir. Öyle ki, bir görev olarak temizleme işini üstlenmesine ek olarak, ritüeller için kutsal avlunun arındırılmasından sorumlu ve saraydaki dinsel uygulamalar öncesi ve sonrasında hijyeni ve düzeni sağlayan kişi olarak kaydedilmiştir. Avluların, hem saraylarda hem de tapınaklarda yalnızca fiziksel bir mekan olarak değil, dinsel ve sembolik anlamda merkezi bir konumda bulunması ve ^{LU}KISAL.LUH olarak zikredilen görevlilerin bu alanların temizliğinden sorumlu olması, söz konusu kişilerin kutsal düzen ve ritüel saflığı koruma hususunda en azından belirli oranda katkısının olduğu fikrini bir seçenek olarak sunar.

Hititlerde dinsel mekânlarda yapılan eylemlerin önemi kadar, eylem sonrasındaki temizlik de zaruridir. Öyle ki, temizlik kavramı, dinsel bağlamda sıkça vurgulanmakta ve temizlik görevinin pratik bir uygulama olmasının yanında, sembolik bir anlam taşıdığı da bilinmektedir. Dinsel mekânların arındırılması, tam da bu noktada büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü tanrılarla kurulan ilişkilerin düzenli ve sürekli olması, Hitit dinsel sisteminin en temel parçalarından birisidir. Avlu temizleyicileri bu noktada ritüel uygulamaların aksamaması ve dinsel eylemlerin sağlıklı şekilde gerçekleştirilmesi için önemli birer unsurdur. Özetle pratik işlevlerinin yanında, yaptıkları görevlerle ritüel düzenin sürekliliğine de katkı sağlamaktadırlar. Böylelikle, avlu temizleyicilerinin el emeği ve iş gücü ile maneviyat ve kutsalın işbirliği ortaya çıkmaktadır.

Tapınak ve saraylarda kimi zaman birden fazla avlu temizleyicisi olabilmesinin yanında; bir binanın, majeste sarayının, tahıl ambarının ve bir kentin avlu temizleyicisi olduğu da belgelerde zikredilmektedir. Birden fazla avlu temizleyicisinin varlığı, öncelikle bu mekanların yoğun olarak kullanıldığı ve ritüel açısından önem taşıdığı için temiz olması gerektiği görüşünü akla getirmektedir. Yine belgelerde yalnızca saray ve tapınaklarla sınırlı

25 F. Fuscagni (ed.) hethiter.net/: CTH 716.1 (Portal Mainz, Erişim Tarihi: 27.01.2026).

kalmayıp, farklı yerlerde de görev yapmaları, onların mekânsal olarak da çeşitli yerlerdeki varlıklarını ortaya koymaktadır. Böylelikle avlu temizleyicilerinin sorumluluk alanlarının tek bir yapı ile sınırlı olmadığı; ekonomik ve idari açıdan önemli ve stratejik yerlere sahip alanları da kapsadığı görülmektedir. Kısacası bu görevliler, Hitit dini ve idari yapılanmasında, işleyiş ve düzenin sürekliliğini sağlayan kimseler arasında yer almaktadır.

Hititlerde, özellikle talimat metinlerinde belirtildiği üzere, idari işleyiş bir düzen içerisinde ve sistemli şekilde ilerlemektedir. Hititlerin bu sistem ve düzene önem verdiği, bir talimat metninde avlu temizleyicilerinin, muhafızların ve kapı görevlilerinin görevlerinin açıkça ve net şekilde ortaya konulmasından anlaşılmaktadır. Herhangi bir görevli diğerinin işiyle ilgilenmemekte ve herkes kendi görevini dikkatli şekilde yapmakla yükümlüdür. Örneğin, muhafızlar sarayı korumakla yükümlü iken, avlu temizleyicileri ise, avlunun süpürülmesiyle ilgilenirler.

Avlu temizleyicileri, ilgili alana su serpen ve süpüren, evleri sıvayan, kutsal alanları temizleyen, onları yeniden dinsel uygulamalar için hazır hale getiren, işlevsel görevlerinin yanında manevi bir sorumluluğa sahip olma ihtimali de olan ve daha birçok görevi yerine getiren kimseler olarak zikredilmektedir. Yapılan tüm bu uygulamalarla avlu temizleyicileri, hem saraylarda, hem tapınaklarda hem de Hitit dünyasında önemli birer görevli olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

1. Alp, Sedat. *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
2. Bawanypeck, Daliah ve Görke, Susanne. “Das Festrıtual für den Wettergott der Wiese”, T. Richter-D. Prechel-J. Klinger (ed.), *Kulturgeschichte Altorientalische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*. 29-50. Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag, 2001.
3. Beckman, Garry. *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta: Scholars Press, 1999.
4. Beckman, Garry. “Temple Building among the Hittites”, *Alter Orient und Altes Testament* 366, (2010): 71-89.
5. Cammarosano, Michele. *Hittite Local Cults*, Atlanta: SBL Press, 2018.
6. Dardano, Paola. *Die Hethitischen Tontafelkataloge aus Hattuša (CTH 276-282)*, StBoT 47, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006.
7. Demirel, Serkan. “Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Geçen Tapınak Görevlileri”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 4/1, (2024): 1-13.
8. Devecchi, Elena. *Trattati Internazionali Ittiti*, Brescia: Paideia Editrice, 2015.
9. Friedrich, Johannes. *Kurzgefaßtes Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg: Universitätsverlag, 1991.
10. Goetze, Albrecht. “The Archive of Attā from Nippur”, *Journal of Cuneiform Studies* 18/4, (1964): 102-113.
11. Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription KBo 54*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010.
12. Groddek, Detlev, Hagenbuchner, Albertine ve Hoffmann, Inge. *Hethitische Texte in Transkription*, VS NF 12, DBH 6, Dresden: Verlag der TU Dresden, 2002.
13. Güterbock, Hans G. ve van den Hout, Theo P. J. *The Hittite Instruction for the Royal Bodyguard*, Chicago: The Oriental Institute, 1991.
14. Haas, Volkert. *Geschichte der Hethitischen Religion*, Leiden: Brill, 1994.
15. hethiter.net/: CTH 716.1, 2015, F. Fuscagni (ed.), (Portal Mainz, Erişim Tarihi: 27.01.2026).
16. hethiter.net/: CTH 414.1, 2015, S. Görke (ed.), (Portal Mainz, Erişim Tarihi: 27.01.2026).
17. Hoffner, Harry A. “An English-Hittite Glossary”, *Revue Hittite et Asiatique* 25, (1967): 7-99.
18. Karauğuz, Güngör. *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2002.
19. Kırçıl, Z. Nihan. “Çiviyazılı Belgelerde Geçen ^(NA4)hekur Pirwa Üzerine Bir İnceleme”, *Colloquium Anatolicum* 20, (2021): 83-96.
20. Kitchen, Kenneth A. ve Lawrence, Paul J. N. *Treaty, Law and Covenant in the Ancient Near East*, Part 1, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012.
21. Masalcı Şahin, Gülgüney. *Hititlerde Müzik, Müzik Aletleri ve Müzisyenler*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020.
22. McMahon, Gregory. *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, Chicago: The Oriental Institute, 1991.
23. Miller, Jared L. *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013.
24. Pecchioli Daddi, Franca. *Mestieri Professioni e Dignità Nell’Anatolia Ittita*, Roma: Edizioni Dell’Ateneo, 1982.
25. Singer, Itamar. “Hout, Th. van den- Der Ulmiteşup-Vertrag. Eine prosopographische Untersuchung”, *Bibliotheca Orientalis* LIV, (1997): 416-423.
26. Taggar-Cohen, Ada. *Hittite Priesthood*, Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2006.
27. Tani, Nicoletta. “Osservazioni Sui Processi Ittiti Per Malversazione”, *Studie e Testi II*, (1999): 167-192.
28. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD)*, M. Civil, I. J. Gelb, A. L. Oppenheim, E. Reiner (ed.), Vol.8/K, 1971.
29. Ünal, Ahmet. *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2016.

30. van den Hout, Theo. *Der Ulmitešup-Vertrag Eine prosopographische Untersuchung*, StBoT 38, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1995.
31. Weeden, Mark. "Hittite Scribal Schools Outside of Hattusa?", *Altorientalische Forschungen* 38, (2011): 116-134.
32. Werner, Rudolf. *Hethitische Gerichtsprotokolle*, StBoT 4, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1967.
33. Witt, Michaela. "KBo 54.134", R. Fischer, D. Groddek ve H. Marquardt (ed.), *Hethitologie in Dresden Textbearbeitungen Arbeiten zur Forschungs- und Schriftgeschichte*, DBH 35. 171-204. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011.